

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти
першого (бакалаврського) рівня денної форми здобуття освіти
за спеціальністю 032 «Історія та археологія»
(освітня програма «Краєзнавчо-туристична робота»)

Електронний ресурс

Харків – 2025

УДК: 008(477)(091)(075.8)

Н 72

Рецензенти:

Е. О. Хряпін – канд. іст. наук, доц., завідувач кафедри історії та суспільно-політичних дисциплін Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради;

О. Ю. Кашаба – канд. іст. наук, доц., доцентка кафедри краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних та гуманітарних наук ННІ «Українська інженерно-педагогічна академія Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

*Затверджено до розміщення в мережі Інтернет рішенням Науково-методичної ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 5 від 30 січня 2025 року)*

Н 72 **Нова** та новітня історія України: навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня денної форми здобуття освіти за спеціальністю 032 «Історія та археологія» (освітня програма «Краєзнавчо-туристична робота») / уклад. О. М. Тавшунський. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2025. – (PDF 209 с.)

Навчально-методичний посібник розроблено на основі завдань курсу, що базуються на робочій програмі дисципліни. Видання включає зміст програми курсу, лекційний матеріал, методичні поради до практичних занять та самостійної роботи, питання підсумкового контролю та список літератури, рекомендованої для засвоєння курсу студентами денної форми навчання спеціальності «Історія та археологія».

УДК: 008(477)(091)(075.8)

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2025

© Тавшунський О. М., уклад., 2025

Вступ

Навчальна дисципліна «Нова та новітня історія України» для 2 курсу складається з двох змістових модулів «Змістовий модуль 1. Нова історія України» та «Змістовий модуль 2. Новітня історія України».

Успішне засвоєння матеріалу курсу забезпечує удосконалення таких загальних компетентностей як, наприклад, ЗК 3 та формування спеціальних компетентностей, наприклад, СК 1 (згідно ОПП для спеціальності 032 «Історія та археологія»).

Формування зазначених компетентностей дозволяє удосконалити soft skills (універсальні соціальні навички) здобувачів освіти шляхом розширення та поглиблення теоретико-практичних знань з історії України.

Основна мета вивчення дисципліни – надати студентам знання про поняття й етапи нової та новітньої історії України, значущі світоглядні проблеми в цій сфері, етапи та основні віхи історичного процесу в Україні зазначеного періоду та розвивати історичне мислення.

Завдання курсу:

- сформулювати чіткі уявлення про етапи історичного процесу в Україні;
- зорієнтувати студентів в основних подіях, персоналіях в історії України;
- виробити навички історичного мислення та критичного підходу до різних джерел інформації з історії України.

Формат навчальної дисципліни - змішаний (*blended*) – атестований курс, що має супровід в системі дистанційної освіти.

Навчальна дисципліна «Історія України» не копіює шкільну програму, а, спираючись на її знання, сприяє здійсненню історичного, логічного, теоретичного аналізу явищ і фактів у проблемному та хронологічному вимірах, завершує в основному формування історичного мислення, історичної освіти.

Програма навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1. Нова історія України

Тема 1. Українські землі у складі Речі Посполитої. Зростання козацтва (др. пол. XVI - пер. пол. XVII ст.)

Магнати та встановлення фільварково-панщинної системи господарювання в українських землях. Козацтво у др. пол. XVI - пер. пол. XVII ст. Козацько-селянські повстання. Берестейська унія 1596 року. Особливості розвитку культури.

Тема 2. Національно визвольна революція. Утворення української держави

Причини, характер, рушійні сили та періодизація революції. Військова кампанія та мирні угоди. Формування Української козацької держави: політичний та адміністративно-територіальний устрій, фінансова система, судочинство, армія, зміни в соціально-економічному житті. Переяславсько-Московська угода 1654 р. та її наслідки для України.

Тема 3. Боротьба за українську державність наприкінці XVII - XVIII ст.

Порушення російським царизмом Переяславсько-Московської угоди 1654 р. Боротьба козацько-старшинських угруповань за владу. Поділ України на Лівобережну і Правобережну та боротьба за возз'єднання. Гетьман Іван Мазепа, його внутрішня і зовнішня політика та роль в історії України. Посилення колоніальної політики Російської імперії щодо України в першій половині XVIII ст. Гайдамацький та опришківський рухи в Україні. Ліквідація Російським самодержавством Гетьманщини та Запорозької Січі. Російсько-турецькі війни, поділи Польщі та їх вплив на нове територіальне розчленування України.

Тема 4. Суспільно-політичний рух й національне відродження в Україні наприкінці XVIII - на початку XX ст.

Передумови національного відродження: політичне становище та соціально-економічний розвиток України в складі Російської імперії та Австрійської монархії. Національний рух на східно і західноукраїнських землях в другій половині XIX ст.: громадівство, народництво; москвофільство, народовство. Створення, програмні документи та діяльність українських політичних партій. Україна у Першій світовій війні.

Змістовий модуль 2. Новітня історія України

Тема 5. Друга українська національна революція 1917-1921 рр.

Причини, початок, характер та періодизація української національної революції. Утворення Української Центральної Ради, її склад, внутрішня і зовнішня політика. Проголошення УНР. Українська гетьманська держава Павла Скоропадського: її внутрішня і зовнішня політика. Українська Народна

Республіка доби Директорії: її внутрішня і зовнішня політика. Західно-Українська Народна Республіка: її внутрішня і зовнішня політика. Причини поразки та уроки національної революції 1917-1921 рр.

Тема 6. Україна між Першою та Другою світовими війнами: проблеми політичного та соціально-економічного розвитку й боротьби за національну державність

Політичне й соціально-економічне становище УСРР в 20-х роках: голод 1921-1923 рр.; нова економічна політика; українізація; утворення СРСР й обмеження суверенітету республіки. Індустріалізація в УСРР: причини та методи досягнення й прорахунки. Колективізація в УСРР: причини, методи та наслідки. Масові політичні репресії більшовицького тоталітарного режиму в 20-30-х роках ХХ століття. Територіальне розчленування західноукраїнських земель й політика окупаційних режимів Польщі, Румунії та Чехословаччини.

Тема 7. Україна у Другій світовій війні (1939-1945 рр.)

Пакт Молотова-Ріббентропа і його вплив на розв'язання Другої світової війни. Входження західноукраїнських земель до складу СРСР та УРСР. Німецько-радянська війна 1941-1945 рр. і Україна: напад Німеччини на СРСР, встановлення фашистського окупаційного режиму в Україні. Рух Опору в Україні: радянський партизанський та підпільний рух; створення та боротьба УПА (1942-1944). Звільнення України від німецької окупації. Наслідки Другої світової війни для України.

Тема 8. Українська РСР в другій половині 40-х - першій половині 80-х рр. ХХ ст.: трансформація суспільного розвитку

Повоєнні адміністративно-територіальні зміни й особливості процесу відбудови народного господарства УРСР. Радянізація західних областей України й продовження боротьби ОУН та УПА. Масові репресії комуністичного тоталітарного режиму проти населення Західної України. Суспільно-політичне та соціально-економічний розвиток УРСР, культурно-ідеологічні процеси: «Хрущовська відлига», «Брежнєвський застій», політика русифікації. Рух Опору в радянській Україні: дисиденство та шістдесятництво.

Тема 9. Україна напередодні та в умовах незалежності (кінець 80-х рр. ХХ ст. – дотепер)

Україна і процес перебудови в СРСР (квітень 1985 - серпень 1991 рр.): головні чинники і етапи перебудови та її наслідки для України. Розпад СРСР: активізація національного руху в Україні; Декларація про державний суверенітет УРСР; Акт проголошення незалежності України; референдум і вибори президента України. Україна в умовах незалежності (1991-дотепер): проблеми політичного, соціально-економічного та духовно-культурного розвитку; формування концепції зовнішньополітичного курсу.

Тема 1. Українські землі у складі Речі Посполитої. Зростання козацтва (др. пол. XVI - пер. пол. XVII ст.)

План

1. Магнати та встановлення фільварково-панщинної системи господарювання в українських землях.
2. Козацтво у др. пол. XVI - пер. пол. XVII ст.
3. Берестейська унія 1596 року.
4. Особливості розвитку культури.

З укладенням *Люблінської унії 1569 р.* й утворенням Речі Посполитої прискорилося експансію на українські землі польських феодалів. Це не лише призводило до посилення соціального гніту нижчих верств, а й до жорсткого національного гноблення, перманентних утисків і дискримінації українців на релігійному ґрунті, полонізації і ренегатства української еліти, яка втрачала свої національно-державницькі устремління і поступово – етнічну ідентичність.

Політичне становище й соціально-економічний розвиток українських земель визначалися насамперед законодавством тих державних утворень, у складі яких вони перебували у зазначений період, події на українських землях треба розглядати в контексті загальних процесів доби європейського феодалізму, характерними ознаками якого були зростання великого феодального землеволодіння й створення фільварків, обезземелення селян, запровадження кріпосного права та панщини.

З утворенням Речі Посполитої на Україну посунув величезний потік польських феодалів, провідну роль в якому відігравало магнатство. Магнати підлягали лише юрисдикції короля або великого князя литовського, призначалися на вищі посади (гетьманів, воєвод і старост), які вони навіть передавали у спадок. Магнати мали своє військо і виводили його на війну під власними хоругвами, за що їм надавалося почесне звання «князів і панів хоругвових». З магнатів складалася Рада великого князя («пани-Рада»), яка разом із князем вирішувала найважливіші питання. Після Люблінської унії її змінив Вальний сейм. Він складався з трьох станів: короля, сенату й посольської ізби. Король обирався сеймом, не міг передавати свій престол у спадок, оголошувати війну і мир та скликати посполите рушення (ополчення) без згоди сенату, тобто його прерогативи обмежувались. Сенат об'єднував усіх вищих посадових осіб Речі Посполитої (воєвод, каштелянів). Найвпливовішою частиною Вального сейму була посольська ізба зі 170 делегатів – послів від земської шляхти. Компетенція сейму була широкою: прийняття законів, запровадження нових податків, скликання посполитого рушення. Усі питання на сеймі вирішувалися одностайно, діяв принцип «вільної заборони» – ліберум вето.

Магнати займали пустуючі українські землі, витісняли місцевих землевласників. Жолкевські, Замойські, Калиновські, Конецьпольські, Потоцькі, Синявські, Язловецькі та багато інших родів захопили величезні простори – сотні сіл, десятки містечок і замків. Вони були необмеженими володарями своїх областей, бо тримали в руках і найвищі посади в адміністрації воєводств

та повітів. Дрібні землевласники були беззахисні перед їхньою сваволею і або підкорялися і віддавали свої землі, або, рятуючи життя, втікали. Скарги чи спроби судових процесів не давали позитивних результатів, бо вся судова система була в руках польських феодалів. Три чверті усіх селянських господарств на Волині в 1629 р. зосереджувалися в руках 37 волинських магнатів, їхні права на придбані, а часто й загарбані землі затверджувалися королівськими грамотами.

На Лівобережжі своїми розмірами виділялися маєтності Вишневецьких з центром в Лубнах. Черкаський староста князь О. Вишневецький наприкінці XVI ст. захопив більшу частину Лівобережжя і випросив у короля підтвердження на землі від кордонів з Московським князівством до Дніпра. Він збудував тут міста Лубни, Ромни, Пирятин, Прилуки, осадив сотні сіл. А наприкінці 30-х років XVII ст. Вишневецькі були власниками майже сорока тисяч селянських дворів.

Таким чином, багато польських, а за ними й українських магнатів дістали великі земельні наділи, які зразу ж треба було заселити, упорядкувати, щоб отримувати прибутки. Магнати по-варварськи експлуатували природні багатства України, вирубуючи ліси понад річками Південної України для землеробства та видобування з деревини поташу. Винищувалися ліси і в інших регіонах України.

Разом з магнатами в Україну посунула дрібна шляхта, сподіваючись і собі маєтків та багатств. Найчастіше вони ставали управителями, економами панських маєтків, командували загонами дворової охорони і разом зі своїми покровителями визискували місцеве населення. Орендаторами, економами, посередниками в торгівлі були й євреї, яких магнати привозили з собою. їх кількість швидко зростала.

Селянство на захоплених землях перебувало під необмеженою владою феодалів. Не лише селянське майно, а й сам селянин належав феодалові. Це забезпечувало необхідні робочі руки для поміщицького господарства.

На українських землях кріпосне право юридично було оформлено артикулами польського короля Генріха Валуа 1573 р. й III Литовським статутом 1588 р. Селянин мав виконувати всі роботи, як того вимагав феодал, і там, де він накаже. Непокірних пан мав право закувати в кайдани, кинути до в'язниці, посадити на палю. Безправними були і селяни, що сиділи на «королівщинах» – державно-феодальних землях. Тут селянин не міг без дозволу королівської адміністрації покинути свій наділ чи самочинно освоювати нові землі.

Слід відзначити, що панщина (відробіткова рента) в різних районах України мала певні особливості. Найбільшого розвитку вона набрала в Галичині і на Волині, де поміщицькі маєтки набули фільваркового характеру, найтісніше були пов'язані із зовнішнім ринком. Ці землі були і найгустіше заселеними. Тут фільваркова система стимулювала значне посилення експлуатації селянства. На Волині в 20-х роках XVII ст. панщина досягла чотирьох-п'яти днів на тиждень, а в 40-х роках – 6 днів. В той же час на півночі Київського воєводства – двох-трьох днів. З меншою інтенсивністю вона

вводилася на Брацлавщині, де, як і на Київщині, фільваркове господарство лише запроваджувалося. У Галичині і на Волині найінтенсивніше відбувалося й обезземелення селянства. Тут феодалі за підтримки уряду збільшували фільваркові землі і урізали наділи. Внаслідок цього кількість малоземельних і безземельних селян досягла 35-40%, з половинним наділом (половина волоки чи лану) – близько 40%. Повний наділ (волока від 16 до 21 га) мали лише 20% селянських дворів (димів). У другій половині XVI ст. у Галичині і на Волині існувала в основному відробіткова рента, а поряд з нею – продуктова та грошова.

Становище селянства погіршувалося внаслідок передачі феодалами своїх маєтків в оренду. Орендарі – купці, шляхтичі, лихварі-євреї примушували кріпаків працювати у фільварку до п'яти-шести днів на тиждень. Селян та міщан жорстоко визискував і уряд, стягуючи великі податки, особливо під час війн.

Дещо інакше розвивалося селянське господарство у новостворених магнатами господарствах Наддніпрянщини, Поділля та Лівобережжя. Заселяючи ці землі селянами із внутрішніх провінцій, феодалі давали їм різні пільги, зокрема свободу від усіх повинностей на 20-40 років. Шлях у ці регіони відкрили «уходники» ще в XV – першій половині XVI ст. По їхніх слідах йшли магнати, які, збудувавши тут маєтки, потребували великої кількості робочих рук. Родючі землі з більш вільними умовами життя викликали масовий рух селянства на схід, головним чином з Волині, Поділля, Галичини, Холмщини та Полісся, де кріпацтво, утиски феодалів і урядових чиновників ставали все нестерпнішими. Селяни з охотою заселяли ці малоосвоєні землі, хоча на нових місцях їм загрожували набіги татар. Пільги розповсюджувалися на тих селян, хто вже тут жив. Ці поселення, звільнені від повинностей на багато років, дістали в народі назву «слободи». В результаті протягом кількох десятиків років після Люблінської унії відбувався колосальний процес господарського освоєння українськими селянами та козаками просторів середньої та південної Київщини і майже всієї території сучасної Полтавщини та інших регіонів степової України. Користуючись пільгами, переселенці енергійно взяли розробляти чорноземні ґрунти, вводячи їх у господарський обіг. Уряд підтримував цей процес, маючи надію на те, що нове населення успішніше організовуватиме оборону від набігів татар.

Однак з часом свобода і пільги стали обмежуватися, і в цьому негативну роль відіграла дрібна шляхта та євреї, яких з'являлося тут все більше. Разом з магнатами і урядовою владою вони починають вводити кріпосництво, хоч і в невеликих розмірах. У відповідь населення, озброєне, призвичаєне до безперервних військових сутичок з татарами, переходило далі в степи, поповнюючи козацькі лави, піднімало повстання.

З другої половини XVI ст. за дніпровськими порогами існувало специфічне військово-політичне утворення – Запорозька Січ, що стала новою історичною формою української державності. Більше того, є підстави вважати Запорозьку Січ не лише військово-політичним, державним, а й господарським утворенням.

Від часу свого створення й до ліквідації Запорозька Січ кілька разів змінювала місце свого розташування: 1553-1556 рр. – Хортицька; 70-ті рр. XVI ст. - 1593 р. – Томаківська; 1593-1638 рр. – Базавлуцька; 1639-1652 рр. – Микитинська; 1652-1709 рр. – Чортомлицька; 1709-1711 рр. – Кам'янська; 1711-1728 рр. – Олешківська; 1734-1775рр. – Нова Січ.

Республіканська форма правління, участь найкращих кіл козацтва у вирішенні практично всіх господарських, політичних та військових питань, перетворили Запорозьку Січ на стійкий політичний організм, що еволюціонував до вищих форм суспільної організації. Висока здатність до виживання Січі забезпечувалась також внутрішньою демократією, рівністю всіх членів січової громади перед предківськими звичаями та правами. Очевидно не випадково Запорозьку Січ називали Козацькою Християнською Демократичною Республікою. Тут була виборна система органів управління, контроль за діяльністю яких здійснювала козацька рада, яка водночас виконувала функції вищої законодавчої, адміністративної і судової влади. Козацька рада обирала уряд Січі – військову старшину, до якої входили: кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар, курінні отамани. Нижчим рангом йшли: хорунжий, бунчужний, довбиш, канцеляристи; в козацькому війську були: полковники, сотники, десятники; у своєму складі воно мало піхоту, кінноту, артилерію і флот.

У першій половині XVII ст. запорозьке козацтво піднялося до рівня кращих європейських армій, а своєю активною наступальною стратегією і маневреною тактикою перевершувало феодальні армії Європи, що дотримувалися стратегій позиційної оборонної війни. Запорозьку піхоту вважали найкращою в Європі. Вона героїчно і майстерно билася з ворогом, шикуючись, як правило, у три шеренги. Перша стріляла, друга подавала, а третя заряджала рушниці. Найпоширенішим у козаків видом бойового порядку став табір – своєрідна рухома фортеця. У центрі чотирикутного рухомого укріплення, що складалося з кількох рядів зсунутих і скріплених між собою возів, розташовувалось військо.

Кіннота у запорожців була менш численна від піхоти, але і її дії відзначалися військовою майстерністю. Запорозька кіннота вела наступ т.зв. «лавою», шикуючись півколом, атакуючи в такий спосіб ворога не лише з фронту, а й з флангів, заходячи у його тили.

Артилерія запорозького війська складалася з важких гармат для облоги й захисту, а також легких рухливих гармат – фальконетів. Козаки були озброєні шаблями і списами, а також вогнепальною зброєю: мушкетами, пістолями самопалами, рушницями. Недаремно їх називали «рушничним військом». Крім того, у козаків були також келепи (бойові молоти), якірці; ще на початку XVI ст. вони використовували запалювальні ракети.

Козацький флот й морські походи належать до найславетніших сторінок історії українського військового мистецтва. Вже на початку XVII ст. козацька флотилія набула слави найдошкульнішого ворога турецького флоту в Чорному та Азовському морях. Своєю вправністю в морському бою, відчайдушністю й дотепністю при штурмах прибережних фортець козаки викликали несподіване

захоплення в сучасників. Так, французький посол у Стамбулі називав козаків «господарями Чорного моря», а посланець шведського короля звертався до українських козаків як до «володарів Дніпра і Чорного моря». Італійський мандрівник писав, що «немає таких турецьких міст навколо Чорного моря, які б козаками не були б зайняті та пограбовані».

Своєю блискучою серією походів на Чорне море 1600-1640-х рр. українські козаки поклали край безроздільному пануванню тут турецького флоту. Козаки досягали, навіть, самої столиці Османської імперії – Стамбула. Детальний опис морських походів козаків зробив ще у XVII ст. Гійом де Боплан.

Запорожці підняли на високий рівень сторожову і розвідувальну службу, створили оригінальну систему сигналізації, були добрими майстрами будувати земляні укріплення. Сучасники змальовують запорозьких козаків, як людей фізично витривалих, мужніх і відважних, невтомних на війні. Так, турецький хроніст Мустафа Наїма твердив: «Можна відверто сказати, що на всій землі не знайти людей сміливіших, які менше турбувалися б своїм життям, менш за все боялися б смерті».

Чимале значення для козацького війська мала ідеологія, суть якої зводилась до того, що козацтво є оборонцем християнської віри від невірних, а під час війн з поляками до релігійних лозунгів на захист православ'я додалася ще й національна ідея.

Наприкінці XVI ст. - на початку XVII ст. українськими землями прокотилося дві хвилі активного протесту народних мас проти існуючих порядків. Перша (1591-1596 рр.) була порівняно короткою в часі, друга (1625-1638 рр.) тривалішою. Головною рушійною силою народних виступів було козацтво.

Основними причинами повстань були: посилення національного і кріпосного гніту, активна експансія шляхти на українські землі, зіткнення інтересів шляхти та козаків, намагання офіційної влади Речі Посполитої взяти під контроль козацтво та ін. Тож, під час першої хвилі відбулося два повстання: 1591-1593 рр. під проводом К. Косинського та 1594-1596 рр. – очолюване С. Наливайком. Обидва повстання зазнали поразки й протягом наступних тридцяти років не було великих народних виступів.

Від середини першого десятиліття XVII ст. й до 1622 р. козацтво очолював уродженець с. Кульчиці неподалік м. Самбір Петро Конашевич-Сагайдачний, який навчався у Львівській братській школі та Острозькій академії, а наприкінці XVI ст. подався на Запорожжя, де незабаром не просто очолив козацтво, був обраний гетьманом, а й став видатним державним діячем. Понад п'ятнадцять років він керував усіма великими морськими та суходільними походами козаків, водив козацьке військо на Стамбул й Москву.

П. Конашевич-Сагайдачний брав активну участь у тогочасній європейській політиці, встановив дипломатичні зв'язки з Грузією, Іраном, Московською державою. Саме козацьке військо, очолюване Сагайдачним врятувало польську армію, та й загалом Польщу, від розгрому турками в Хотинській війні 1621 року. За його гетьманування чисельність козацького війська становила – 40 тис

– це була дисциплінована козацька армія, добре озброєна вогнепальною зброєю, а козацька флотилія досягла кількох сотень «чайок» (човнів).

Внесок Петра Конашевича-Сагайдачного у розвиток визвольного руху в Україні та згуртування українського суспільства перебільшити неможливо. Першим заходом у тій діяльності стало впорядкування козацького війська, підвищення його боєздатності.

Перетворенню козацтва на провідну верству українського суспільства сприяла ідеологічна підтримка Війська Запорозького православною Церквою та братствами, і навпаки. Завдяки діяльності Сагайдачного, Київ знову став релігійним і духовним центром України. В тогочасних джерелах П. Конашевич-Сагайдачний характеризується як блискучий полководець, мудрий політик, талановитий дипломат: «Був то чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життям, у битві був першим, коли доводилося відступати – останнім».

Друга хвиля козацько-селянських повстань прокотилася Україною у 20-30-х роках: 1625 р. – під проводом М. Жмайла, 1630 р. – Т. Федоровича (Трясила), 1635 р. – гетьмана І. Сулими, 1637-1638 рр. – під проводом П. Бута, Я. Остряниці, Д. Гуні. Та всі вони закінчилися поразками. Невдачі були спричинені стихійністю, неорганізованістю, поганим озброєнням, локальним характером дій, малочисельністю повстанців, а також непорозумінням між козацькою старшиною й рядовим козацтвом, неузгодженістю дій реєстрового та нереєстрового козацтва, нечіткістю програмних вимог тощо.

Однак, незважаючи на поразки, козацько-селянські повстання відіграли значну роль в історії українського народу, оскільки суттєво пригальмовували процеси колонізації, зменшували тиск феодального гніту, підвищували авторитет козацтва, сприяли нагромадженню досвіду боротьби, прискорювали формування національної свідомості.

Значний внесок у релігійне та національно-культурне життя зробили також *братства*. За структурою вони нагадували міські цехи, мали свої статuti, в яких передбачали регулярне проведення зборів, виборність старшини та прийняття присяги. Існували на членські внески та пожертвування.

Братства виникли при церквах у XV-XVII ст. й спочатку носили релігійно-благодійницький характер, а згодом займалися громадсько-політичною і національно-культурницькою діяльністю – засновували друкарні, братські школи тощо. Особливо відомі: Успенське братство у Львові (1585 р.), Київське Богоявленське братство (1615 р.), Луцьке Хрестовоздвиженське братство (1617 р.).

Львівське братство домоглося права ставропігії – непадлеглим місцевим православним єпископам. Воно організувало у Львові шпиталь – притулок для непрацездатних, надавало матеріальну допомогу своїм незаможним членам. Своєрідним феноменом в Україні XV-XVIII ст. було заснування й утримання братських шкіл. Таку першу школу заснувало братство у Львові 1586 року.

Близько 1576-1580 рр. у м. Острозі на кошти князя Костянтина Острозького була заснована перша українська «вища» школа – Острозька

академія. Великою заслугою Острозького культурного осередку і унікальною пам'яткою української культури стала Острозька Біблія староукраїнською мовою надрукована Іваном Федоровим.

В цілому православна магнатсько-шляхетська опозиція, на чолі якої фактично стояв князь Василь-Костянтин Острозький, дотримувалася поміркованих поглядів і не виступала проти влади польської «корони». Вона прагнула лише розширення адміністративної та культурно-релігійної автономії українських земель у складі Речі Посполитої. Магнати протегували православній церкві та культурно-освітній справі.

Однак це були покоління, сформовані у Литовській державі. В кінці XVI - на початку XVII ст. нові покоління магнатів потяглися до Польської держави, колонізувалися і окатоличилися, і вже син Василя-Костянтина Острозького відрікся від своєї церкви, а онука на місці православної Острозької академії створила єзуїтську колегію. Шляхом ренегатства пішли майже всі магнатські і значна частина шляхетських родів. Дещо послідовніше відстоювала свою православну релігію, культуру та соціальні права дрібна українська служила шляхта, що мешкала в Чернігівській, Київській, Брацлавській землях, на окраїнах Галичини і Волині. Вона використовувала методи легальної боротьби в сеймі та місцевих сеймиках. І хоча в окремих випадках це мало деякий успіх, в цілому польська система підкорила і її. Українська еліта на межі XVI-XVII ст. зрадила свій народ. У важкі, трагічні для нього часи вона не очолила боротьби, чим нанесла йому велику шкоду, бо в тих умовах феодальних протиріч, до того ж ускладнених жорстокою польсько-католицькою навалюю із заходу та турецько-татарською зі сходу й півдня, лише привілейовані, економічно сильні соціальні верхи разом з народними масами могли вести розбудову і захист національного та культурно-церковного життя народу, відновлювати його державність.

У ці складні часи керівництво й ініціатива в національно-визвольному русі остаточно переходять до козацтва, до якого частково приєдналася шляхта. Пізніше ця роль повністю перейшла до козацтва.

В історичних умовах того часу, коли українці були позбавлені власної державності чи не єдиним націоорганізуючим чинником в Україні була Церква – ця своєрідна «державна душа». Оскільки в XV-XVI ст. церква переживала глибоку внутрішню кризу, що проявлялося у втручанні світської влади у її справи, падінні авторитету церковної ієрархії, порушенні релігійно-моральних засад, непорозуміннях між братствами та церковною ієрархією, втручанням у справи української православної церкви новоствореного (1589 р.) Московського патріархату та ін. Тому у частини вищого духовенства православної церкви та світської еліти почала визрівати думка про доцільність унії з католицькою Церквою. Варто нагадати, що після церковного розколу між Римським престолом і Константинопольським патріархатом у 1054 р., робилися неодноразові спроби об'єднання церков, але реальні можливості для цього склалися лише у XVI ст.

Зазначимо, що Київські митрополити у другій половині XV ст. були прихильниками об'єднання православної і католицької церков й підтримували

зв'язки з Римом. Згодом ці відносини були перервані, а Київська митрополія вступила у період глибокої кризи, вихід з якої частина духовенства та мирян бачили в унії. Ініціатором її спочатку був Львівський православний єпископ Гедеон Балабан, який дещо пізніше став противником унії. Але ідею унії підтримував Київський митрополит Михайло Рогоза, Луцький єпископ Кирило Терлецький, Володимирський (Волинський) єпископ Іпатій Потій та ін. Останні двоє виїхали у 1595 р. до Риму для переговорів з Папою Климентієм VIII.

Внаслідок переговорів Папа видав документ, який встановлював права та привілеї уніатської церкви, яка з 1774 р. отримала назву Греко-Католицька Церква (нині Українська Греко-Католицька Церква). В її історії дослідники виділяють два періоди: 1) Київський (до кінця XVIII ст.) та 2) Галицький (з початку XIX ст.).

З історії унії цікавим є той факт, що на етапі підготовки її підтримував найвпливовіший український князь Василь-Костянтин Острозький, який під час Берестейського собору у жовтні 1596 р. перейшов до табору її противників. І навпаки – її противником був відомий український церковний та культурний діяч Мелетій Смотрицький, який згодом перейшов на унію.

У жовтні 1596 р. польський король Сигізмунд III і Михайло Рогоза за дорученням папи Климента VIII скликали у Бресті (Бересті) церковний собор для офіційного проголошення унії.

Однак собор розколовся на два окремих собори – уніатський і православний. Київська церква в особі митрополита Михайла Рогози і 5-ти українських єпископів прийняла рішення перейти під юрисдикцію Римського Престолу, забезпечивши при цьому збереження традиційної східної обрядовості та власної церковної й етнокультурної самобутності. Згідно з умовами Берестейської унії, українська уніатська церква зберігала східний обряд, церковнослов'янську літургійну мову, право на заміщення митрополичої та єпископської катедр, використання старого (юліанського) календаря, нижче духовенство і надалі зберігало право одружуватись. Одночасно визнавалась зверхність Римського Папи як першоієрарха всієї Християнської Церкви та були прийняті догмати католицької церкви. Уніатське духовенство зрівнювалося у правах з католицьким, так само шляхта і міщани, котрі прийняли унію, урівнювались у правах з католиками й одержали право займати посади державних та міських урядах. Внаслідок, з восьми єпархій Київської митрополії унію прийняли шість: Київська, Володимир-Волинська, Турово-Пінська, Полоцька, Луцька, Холмська. Перемишльська єпархія прийняла унію у 1692 р., а Львівська – 1700 р.

Православний собор відкинув унію і оголосив ієрархів-відступників позбавленими влади, наклавши на них прокляття. Польський король Сигізмунд, незважаючи на протести православного собору, визнав уніатську церкву обов'язковою і поставив православну церкву поза законом. Він насаджував унію шляхом насильства. Фактично відбувався процес розгрому православ'я, віри мільйонів українців, однієї із найбільш блискучих і глибоких релігій світу.

Незважаючи на погрози уряду, православні виступили на захист своєї віри. Ареною боротьби став сейм. Однак дебати з цього питання на кількох сеймах

не дали результатів. Лише несприятлива зовнішньополітична ситуація для Речі Посполитої на початку XVII ст. змусила її уряд піти на поступки православним, і постановами сейму в 1607 р. їх переслідування були припинені. За «грецькою» вірою залишалися її давні права, а духовенству, що не приймало унії, проголошувалася амністія.

Однак католицька реакція продовжувала переслідування, викликавши бурхливі повстання в Луцьку у 1620 р., в місті Острогу 1638 р. та ін. Важливу роль у боротьбі проти унії відігравали братства, які широко розгорнули культурно-освітню діяльність, відкривали друкарні, школи, друкували книги, матеріально підтримували церкви і монастирі.

Розвиток книгодрукування в Україні значною мірою зумовлювався і швидким зростанням мережі шкіл та потребою в навчальних посібниках. Слідом за «Апостолом» Іван Федоров видав «Букварі» у Львові і Острозі, які неодноразово перевидавалися в Україні, Білорусії, на їх основі створено і надруковано буквар у Москві в 1634 р. Велике значення надавалося забезпеченню шкіл підручниками з граматики. У 1591 р. була підготовлена греко-слов'янська граMATика «Адельфотес» (Братство), у 1619 р. в друкарні Віленського братства видана «Грамматика Словенская» Мелетія Смотрицького. Михайло Ломоносов назвав її «вратами учености». По ній 150 років навчалися мові учні російських, українських та білоруських шкіл.

Велике значення для розвитку мовознавчої науки має словник «Лексико-словено-руський» Паліви Беринди, який містить майже 7 тис. слів, перекладених на українську мову зі слов'янської, польської, латинської, чеської, німецької, єврейської та інших мов. Кожне слово супроводжувалося статтею, тому «Лексикон» мав ще й енциклопедичний характер. Братські друкарні випускали також твори письменників, поетів, перекладну та полемічну літературу. Книги Л. Зизанія, К. Ставровецького, М. Смотрицького, І. Борецького, П. Могили та інших авторів були відомі поза межами України – в Росії, Білорусії, Молдавії, Сербії, Болгарії та інших країнах. Вони сприяли розвитку культурних взаємовідносин народів Європи.

Особливу роль у поглибленні національної самосвідомості та стійкості мала полемічна література, яка була спрямована на захист православ'я, тавруючи паразитизм магнатства і багатії шляхти.

Вона виникла у 80-ті роки XVI ст., в період боротьби проти католицизму та уніатства й існувала майже до середини XVII ст. Відомо понад 140 полемічних творів, з яких близько 80 написано католицькими та уніатськими і 60 – православними авторами. Першим значним полемічним твором була книга відомого діяча української культури Герасима Смотрицького (батька М. Смотрицького) «Ключ царства небесного», надрукована в Острозькій друкарні у 1587 р. У ній головна увага зосереджена на розкритті соціальних антагонізмів між паразитуючим католицизмом, магнатством і поневоленими, закріпаченими селянами.

Визначним твором, спрямованим проти католицизму та унії, була «Протестація», підготовлена митрополитом Іовом Борецьким. Він високо оцінює боротьбу козацтва проти ворогів українського народу і одночасно

гнівno протестує проти польсько-шляхетського гноблення, закликаючи український народ протистояти йому. Але особливе місце серед письменників-полемістів посідає Іван Вишенський, котрий на знак протесту проти польсько-католицького гноблення пішов ченцем в Афонський монастир (півострів Афон в Егейському морі). Він виступав не лише проти національно-релігійного гноблення, а й проти соціального. До нас дійшло 17 творів Івана Вишенського – листів та послань, які він надсилав з далекого Афону своїм землякам. Він викриває і засуджує весь феодальний уклад Речі Посполитої. Однак порятунок він бачив не у боротьбі, а в покаянні, моральному очищенні, відмові від земних благ (аскетизм).

Ця літературна боротьба, що велася в релігійній царині, мала гостру політичну і соціальну спрямованість. За своєю суттю світогляд українських полемістів певною мірою збігався з поглядами діячів реформації на Заході, хоча виник на національному ґрунті і характеризувався демократичною спрямованістю, прагненням релігійно-національної свободи та соціальної справедливості.

Православні полемісти відкидали претензії римських пап на духовне і світське главенство в християнському світі, розвінчували неприглядні дії католицьких ієрархів, моральний занепад католицької церкви та ін. Вони високо цінували свободу совісті. У їхніх творах провідною ідеєю був патріотизм. Вони викликали велику зацікавленість у суспільстві, їх читали в церквах, на зборах братств, у школах, дбайливо зберігали й передавали з покоління в покоління. Про книгу Мелетія Смотрицького «Тренос» говорили як про пророчу і святу, деякі навіть заповідали хоронити себе з нею.

Полемічні твори справляли великий вплив на формування національної свідомості українців, на розвиток національно-визвольної боротьби.

У кінці XVI - на початку XVII ст. у релігійну боротьбу вступає нова суспільна сила – козацтво, що поступово стає опорою православної церкви і широких мас українського народу. Спочатку козаки, як і українська шляхта, пишуть протести проти намагання уніатів захопити майно православної церкви. Але це мало допомагало, і вони переходять до оборони своєї церкви силою зброї. Зокрема, коли емісари уніатського митрополита захоплюють у Києві багаті київські монастирі, козаки захищають їх зі зброєю в руках. Це зупинило уніатсько-католицьку експансію у Києві, в той час як у Львові уніати насаджують свою владу. Тому в 20-х роках XVII ст. центр українського релігійно-культурного життя переміщується знову до Києва, сюди переїжджають деякі видатні культурні діячі з Галичини і займають важливі церковні посади.

У кінці XVI ст. - на початку XVII ст., коли майже всі православні єпископи і митрополит Рогоза перейшли в уніатство, православна церква залишилася без керівництва (єпархії), що загрожувало повною її дезорганізацією. Тоді гетьман П. Сагайдачний, скориставшись приїздом східного патріарха Теофана, таємно організовує висвячення нового митрополита – Іова Борецького і п'яти єпископів, чим зміцнив становище православної церкви, по суті, врятувавши її

від розвалу. Митрополит Іов Борецький виїздить до козаків, виступає перед ними з проповіддю і приймає від них клятву захищати свою віру «аж до горла».

Напередодні і на початку війни Туреччини проти Польщі у 1621 р. козацтво дає згоду захищати Польщу, але вимагає від польського уряду поліпшити становище православних. У Варшаву прибуває козацька делегація, до складу якої входив П. Сагайдачний. Король дав згоду затвердити нове керівництво православної церкви, обіцяв «заспокоїти» релігійні справи. Однак він не виконав своїх обіцянок, хоча козацтво на чолі з гетьманом Сагайдачним ціною великих жертв врятувало Польщу від турецького розгрому.

У 20-х роках XVII ст. між козацтвом і польським урядом велися переговори про поліпшення становища православної церкви, однак вагомих результатів вони не мали. Українське населення залишалося розділеним на православних і уніатів, що ворогували між собою. Від цього користь отримували лише поляки. Слід відзначити, що українська уніатська церква після Берестейської (Брестської) унії опинилася у трагічному становищі: православні ненавиділи уніатів за зраду, а католицька (польська) церква не вважала їх за повноцінних громадян, бо головним для них було питання національного походження. Однак з часом все змінилося. Уніатська церква перетворилася в борця проти полонізації, за національні права і свободи українського народу.

У 1633 р. королем Польщі став Владислав IV, який з метою використання козаків у війнах в інтересах Польщі був схильний до компромісів, примирення з православною релігією. Митрополитом православної церкви обирається Петро Могила, син молдавського господаря, людина з європейською освітою, який у 1633 р. займав посаду архімандрита Києво-Печерського монастиря. Він був відданий православної церкві і використовував навіть свої особисті матеріальні засоби на її користь. Новий митрополит зосередив у руках митрополії великі земельні багатства і на цій базі розгорнув широку релігійно-просвітницьку діяльність, здійснивши ряд реформ. Перш за все він зосередив свої зусилля на зміцненні дисципліни серед духовенства, ввів духовний суд-консисторію, яка розглядала незаконні вчинки священиків.

Були оновлені київські святині, зокрема реставровано храм св. Софії, Михайлівський монастир, церкви Трьохсвятительську, Спаса та ін.

Особливе значення мала його організаторська діяльність в освітній галузі. Братська школа була перетворена на колегію по типу європейської школи з викладанням латинською і грецькою мовами. Вона дістала пізніше назву академії, її філії були створені у Вінниці, на Поділлі і Кременці на Волині. Це забезпечувало священикам, яких в основному готували колегії, ґрунтовну освіту. Було видано кілька підручників, богословських творів, серед яких і Катехісис, який використовується і понині у всіх православних церквах світу.

Петро Могила ліквідував анархію, спричинену в церковному житті втручанням братств та суперечками зі священиками. Він не вів відкритої боротьби з братствами, але нейтралізував їх тим, що виховав освічене духовенство, яке взяло керівництво церквою у свої руки. Однак частина істориків (І. Крип'якевич та ін.) вважають, що його реформи проходили без

урахування українських культурних традицій, лише на західних зразках. Церква була відірвана від українського народу, від його суспільно-політичного життя.

Петро Могила упорядкував теологічно-догматичні та обрядові справи, написав і надрукував низку праць, у яких дав теоретичні відповіді на критику православ'я католицькими теоретиками. У 1646 р. він видав виправлений требник, у якому описав православні обряди і дав рекомендації з їх проведення. Тим самим були усунені неясності, вагання, а в церковну організацію введено єдиний порядок і систему. У зв'язку з тим, що православна церква охоплювала своїм впливом всю Україну, уніфікація релігійного життя зміцнювала національну єдність українського народу.

Тема 2. Національно визвольна революція. Утворення української держави

План

1. Причини, характер, рушійні сили та періодизація революції.
2. Збаразько-Зборівська кампанія і Зборівський мирний договір (1649) – Берестецька битва і Білоцерківський мирний договір (1651): порівняльна характеристика.
3. Формування Української козацької держави: політичний та адміністративно-територіальний устрій, фінансова система, судочинство, армія, зміни в соціально-економічному житті.
4. Переяславсько-Московська угода 1654 р. та її наслідки для України.

Минуле кожної країни і кожної нації ототожнюється в історичній пам'яті народу з епохальними подіями і періодами, які з плином часу не втрачають своєї актуальності, виховного та навчального значення. Такою подією в історії України стала Національна революція середини XVII століття, що започаткувала нову епоху в боротьбі українського народу за незалежність і створення самостійної соборної держави. З того часу і до сьогодні залишаються актуальними запитання поставлені Тарасом Шевченком: «За що ж боролись ми з ляхами? // За що ж ми різались з ордами? // За що ж скородили списами // Московські ребра?».

Щоб відповісти на ці запитання потрібно насамперед з'ясувати загальну картину подій того часу, визначити місце України в контексті європейської історії. Тому важливо усвідомити, що період з кінця XVI - початку XVII століття в історії будь-якої європейської країни звичайно називають добою нової або ранньомодерної цивілізації, яка залишивши позаду епоху Середньовіччя вступила в принципово новий етап свого розвитку. Він був пов'язаний із розширенням товарного виробництва, формуванням міжконтинентальної торгівлі й капіталістичного ринку, які збіглися в часі з докорінними змінами в соціальній структурі суспільства, відмиранням старих (земельна аристократія) і формуванням нових верств (буржуазія, наймані робітники). Значних трансформацій зазнала культурна сфера, в якій відбувається посилення світської течії в освіті, науці, мистецтві у поєднанні з

поширенням нових релігійних течій (протестантизм). Глобальні зміни в соціальному, економічному та релігійному житті породжували серйозні трансформації в політичній історії. Недаремно XVII ст. називають «залізним», або «століттям солдатів», характеризуючи в такий спосіб жорстокі релігійні й династичні війни, селянські рухи та революції.

Загальноєвропейські тенденції значною мірою позначилися й на українській історії. Безперечно – центральною подією історії України цієї доби стала Перша українська національна революція середини XVII ст., що спричинилася до глобальних змін соціально-політичного устрою, релігійної ситуації, форм власності. В той же час, Україна, по-суті, запрограмувала всі найзначніші зміни в системі міжнародних відносин, істотною мірою посприявши занепаду однієї з найпотужніших країн – Речі Посполитої і посиленню, увійшовши на правах автономії до її складу, Московської (Російської) держави.

Аналізуючи причини Української національної революції слід відзначити: по-перше, у цей час надзвичайно ускладнилася соціально-економічна ситуація в українських землях, що входили до складу Речі Посполитої. Фільварково-панщинна система посилювала експлуатацію шляхом обезземелення селян, зростання панщини, запровадження кріпацтва, збільшенням натуральних і грошових податків. Польські та полонізовані українські феодалі на початку XVII ст. здавали свої маєтки в оренду єврейським підприємцям, які нещадно експлуатували селян, виснажували землі, намагаючись за короткий термін повернути з прибутками вкладені гроші.

В складній ситуації опинилося і міщанство, особливо в тих містах, які перебували у приватній власності феодалів. Міщани виконували повинності та сплачували податки, в т. ч. церковну десятину. Магдебурзьке право теж постійно обмежувалося. До того ж у політичному та економічному житті міст провідну роль відігравали поляки та інші іноземці, що спричиняло загрозу «випадання» українців із загальнолюдських цивілізаційних процесів, перетворення їх на відсталу «селянську націю». Взагалі, проблема формування неповної соціальної структури української нації та її наслідків є надзвичайно важливою не лише в теоретичному аспекті, а й може, зрештою, повинна пояснити чимало специфічних особливостей українського націотворення, державотворення та інших історичних процесів в Україні.

Незадоволене своїм становищем було й козацтво, в т. ч. реєстрове, авторитет, вплив, активність та слава якого зростали, а права дедалі більше обмежувалися Річчю Посполитою, особливо після т. зв. «Ординації Війська Запорозького» 1638 р.

Таким чином, рушійними силами революції стали: козацтво, селяни, міщани, а також дрібна українська шляхта, православне духовенство, тобто практично всі соціальні верстви тогочасного українського суспільства.

По-друге, ситуація в українських землях ускладнювалась і критичним становищем в політичній сфері. Відсутність власної держави, перервана державотворча традиція, масове ополячення української еліти свідчили про наближення національної катастрофи, адже «прогресуюча асиміляція

українського народу поступово доходила до тієї межі, за якою він мусив зійти з історичної сцени як самостійний суб'єкт». Намагаючись прискорити хід цього процесу, польська сторона посилила національно-релігійне гноблення. Колоніальна політика Польщі однозначно була спрямована на придушення розвитку української мови, української культури, національної самосвідомості тощо.

Отже, відсутність власної держави, прогресуюча втрата національної еліти, церковний розкол, наростаюче закріпачення селянства не тільки помітно гальмували в середині XVII ст. суспільний розвиток українського народу, а й робили цілком реальною загрозу втрати його національної самобутності, асиміляції та зникнення. Саме ці чинники зумовили масове народне повстання навесні 1648 р., яке після перших перемог під Жовтими Водами та Корсунем, переросло у Національно-визвольну війну українського народу. Оскільки політичні та соціально-економічні зміни, які відбулися в Україні в ході війни, були кардинальними, маємо підстави говорити про першу Українську національну революцію середини XVII ст.

Аргументами на користь терміна «національна революція», як зазначає О. Бойко, були ті революційні зміни, які відбулися в житті українського суспільства в другій половині XVII ст.: утворення та розбудова Української національної держави; встановлення нових кордонів та поступове формування державної території; радикальні зміни станової ієрархії, прихід до влади національної за складом козацької старшини; скасування кріпосного права, завоювання селянами особистої свободи; ліквідація великої земельної власності польських та ополячених українських феодалів й утвердження дрібної (фермерського типу) козацької власності на землю; визволення українських міст з-під влади короля, магнатів, шляхти католицького духовенства; втягнення в орбіту соціальних змін абсолютної більшості населення, всіх суспільних станів та верств, що проживали в українських землях.

Українська національна революція у своєму розвитку пройшла кілька етапів, які можна виділити на основі договорів, що їх уклала Українська держава. Саме вони приводили до суттєвих соціально-політичних змін в Україні. Тому, *перший етап можна визначити періодом з весни 1648 до серпня 1649 рр.* На цьому етапі козацьке повстання після блискучих перемог під Жовтими Водами і Корсунем (травень 1648 р.), переросло в національно-визвольну війну всього українського народу проти Польщі. Перемога під Пилявцями (вересень 1648 р.), облога Львова (жовтень 1648 р.), Замостя (листопад 1648 р.), перемир'я з Польщею і тріумфальний вступ повстанського війська на чолі з Б.Хмельницьким до Києва засвідчили величезний потенціал українського народу в боротьбі за незалежність. Але Б.Хмельницький та його соратники у цей період стояли на позиціях традиційного «козацького автономізму», реформування Речі Посполитої та надання Україні такого ж статусу і прав як Литві.

Хронологічні *рамки другого етапу визначаються часом від Зборівського мирного договору 1649 р. до Білоцерківського мирного договору (вересень 1651 р.).* На цьому етапі уконституювалася Українська держава Богдана

Хмельницького по всіх параметрах, які характеризують будь-яку державу: кордон, адміністративно-територіальний поділ, система влади, військо, судова, фінансова системи, міжнародні відносини і т.д.

Третій етап розпочався від укладення Білоцерківського мирного договору 1651 р. і тривав до Переяславської угоди (січень 1654 р.) та Березневих статей (1654 р.). На цьому етапі внаслідок поразки під Берестечком, суттєво зменшилася територія Української держави, а в наслідок чергової зради татар, в зовнішньополітичних орієнтаціях Б. Хмельницького почав домінувати Московський вектор, який привів до укладення союзу з Московщиною.

Четвертий етап тривав від часу підписання Березневих статей 1654 р. до Гадяцької угоди (вересень 1658 р.). В цей період помер Богдан Хмельницький, а його наступник Іван Виговський кардинально змінив вектор зовнішньої політики на пропольський.

П'ятий етап можна визначити періодом від Гадяцької угоди 1658 р. до підписання Андрусівського договору (перемир'я) 1667 р. В цей період, з одного боку, посилилася боротьба за українські землі між Московщиною і Польщею, в результаті якої Україну було поділено навпіл – Лівобережну у складі Московської держави й Правобережну в складі Речі Посполитої. З другого ж – в Україні розгорнулася боротьба козацько-старшинських угруповань за владу, що переросла фактично у громадянську війну й привела Україну до стану Руїни.

Шостий етап тривав найдовше – від Андрусівського трактату до укладення Вічного миру 1686 р. між Московською державою та Річчю Посполитою, за яким остаточно відбулось закріплення поділу Української держави на дві частини: Правобережжя залишалось під польською короною, а Лівобережжя залишалось під владою російського царя. Водночас – це період поглиблення внутрішніх протиріч і взаємної боротьби між козацько-старшинськими угрупованнями, а також посиленням зовнішньої агресії не лише з боку східного сусіда й Варшави, й Туреччини та Кримського ханства.

Аналіз політичної діяльності Б. Хмельницького наприкінці 1648 - першій половині 1649 рр. дає підстави стверджувати про еволюцію поглядів гетьмана на українську державну ідею. Від «козацького автономізму» він перейшов до усвідомлення необхідності розбудови Української держави в її етнічних межах.

Ставши на шлях проголошення незалежності своєї держави, її соборності, Б. Хмельницький розглядав її як спадкоємицю Київської Русі: «гетьман і військо Запорозьке і вся Русь Київська під владою польського короля і панів бути не хочуть». Говорячи про примирення з Річчю Посполитою, він наголосив, що це можливо лише за умови визнання Польщею незалежної Української держави «по тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі».

Але варшавський уряд став на шлях зриву переговорів, тому і польська, і українська сторона готувалися до майбутніх воєнних дій. Основні події влітку 1649 р. розгорнулися поблизу Збаража і Зборова на Тернопільщині. Облога польського табору під Збаражем тривала з 29 червня. Козаки взяли табір в облогу так, щоб ніхто з нього не міг «ані пташкою перелетіти». Розпочався планомірний обстріл ворога, але спроби українського війська взяти відразу

ворожий табір не вдалися. 27 липня розпочався генеральний штурм. Шляхта з останніх сил чинила опір. Все йшло до того, що Б. Хмельницький виграє і цю битву. Передбачуючи неминучість поразки, керівництво польського війська розпочало сепаратні переговори з союзниками України татарами, які поки що не бажали торгуватися. Натомість король Ян Казимир зібрав нове 20-тисячне військо і вирушив на допомогу обложеному у Збаражі. 4 серпня він підійшов до містечка Зборова. Б. Хмельницький тим часом, залишивши частину свого війська й надалі тримати облогу Збаража, з більшою частиною війська і татарами здійснив швидкий перехід до Зборова. 5 серпня розпочалася битва, про яку очевидець написав: «Не битва була, а скоріше різня. Перший цвіт польської шляхти був стертий рукою ворога». Повний розгром ворога був не за горами. Гинуло останнє зібране польське військо, віщуючи крах усій Речі Посполитій, на руїнах якої підносилася молода Українська козацька держава.

Але, як зазначають дослідники, геополітична ситуація склалася вкрай несприятливо для України, бо виникнення незалежної Української держави могло «привести не лише до серйозної зміни співвідношення сил у Східній і Південно-Східній Європі, а й до порушення хисткої системи міжнародних відносин, що утворилася в Європі внаслідок Тридцятилітньої війни». Хоча Московщина й була зацікавлена в послабленні Польщі, все ж не наважувалася піти на конфлікт з нею, оскільки її зовсім не влаштовувала поява на своїх південно-західних кордонах незалежної України. Незважаючи на те, що татари були союзниками українців, політична еліта Криму також виступала проти становлення нової держави на північних кордонах ханства, бо чітко усвідомлювали, що це приведе до краху її традиційної політики й покладе край найбільшому джерелу наживи – грабунку українських земель і торгівлі ясиром.

Так для української незалежності сформувався геополітичний «трикутник смерті» (Московія, Річ Посполита і Кримське ханство, за спиною якого стояла Туреччина), вирватися з якого було майже неможливо».

В результаті під Зборовом татари зрадили, вивівши свої загони з поля битви і заявивши Б. Хмельницькому про необхідність піти з поляками на переговори, які увінчалися підписанням Зборівського договору. «В трагічній історії України, – писав М. Грушевський, – не багато було моментів, страшніших від цього». Тож відповідно до укладеної *Зборівської угоди від 18 серпня 1649 р.* Україна отримувала автономію лише у складі Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств. Західний і північний кордони проходили по лінії: м. Бар - м. Староконстантинів - р. Случ - р. Прип'ять - м. Любеч - м. Стародуб. Східний збігався з тогочасним кордоном між Річчю Посполитою та Московією, починаючись на північному сході від м. Мглин й далі випуклою дугою від Глухова та Гадяча. На півдні кордону не було демарковано, оскільки значну частину Степу не мала змоги чітко контролювати жодна з держав. Ця територія була своєрідною буферною зоною між європейським та азійським світом. Чисельність козацького реєстру обмежувалась 40 тис. осіб; шляхта отримала право повернутись до своїх маєтків, а піддані мали виконувати на її користь попередні повинності.

Аналізуючи Збарасько-Зборівську кампанію, мусимо визнати, що її політичні наслідки засвідчили провал намірів Б. Хмельницького добитися незалежності, а також ненадійність воєнно-політичного союзу з Кримським ханством. В той же час, одержана автономія дозволила Україні продовжити боротьбу за реалізацію державної ідеї.

Компромісна Зборівська угода не задовольняла жодну з сторін, тому вони готувалися до поновлення війни. В лютому 1651 р. поляки напали на Брацлавщину, під час оборони якої загинув один з найвидатніших козацьких полководців Данило Нечай. Польське військо концентрувалося в районі Сокаля, а українське в трикутнику між Тернополем, Озерною і Заложцями.

У червні 1651 р. головні сили зішлись у битві під Берестечком. Союзниками українців знову були ненадійні татари. Бої розпочалися 28 червня окремими сутичками. Та вигідніші стратегічні позиції польського війська, яке дислокувалося в добре укріпленому таборі на височинах, а також зрадлива дворушницька позиція татар поставили українське військо, яке, до того ж змушене було будувати табір в заболоченій низинній місцевості, в невідгдане становище. І хоча, українці «воліли загинути, ніж піддатися», – як писали сучасники, все ж воєнні дії під Берестечком склалися не на користь Б. Хмельницького. Кримський хан Іслам-Гірей протягом тривалого часу уникав сутичок з поляками, а коли розпочалася генеральна битва, взагалі вивів свої війська з поля бою. Гетьман кинувся за ним, але хан фактично полонив Б. Хмельницького і повернутися до свого війська він зміг лише через два тижні, коли битву під Берестечком було програно.

Саме Берестецька битва стала першою поразкою гетьмана Б. Хмельницького. Вона була настільки жорстокою та кровопролитною, що один з її учасників згадував: «... у вогні не було нічого чути, лише гук ... з гучної стрільби і гармат, так, що ми вже думали, що звідтіля ніхто живим не повернеться».

Після затримання татарами Б. Хмельницького козацьке військо очолили Филон Джеджалій та Іван Богун. Саме вони організували оборону і відступ українського війська. Невмирущою славою вкрили себе 300 українців, котрі засівши на одному з острівків, чинили відчайдушний опір поки всі не загинули. Згадаймо Шевченкове: «Нас тут триста, як скло // товариства лягло // і земля не приймає.». Детальний опис цього бою дає П'єр Шевальє у своїй «Історії війни козаків проти Польщі»: «В одному місці серед болота скупчилися триста козаків і хоробро оборонялися проти великого числа атакуючих, які натискали на них звідусюди; щоб довести своє зневажливе ставлення до життя ... вони витягали зі своїх кишень та чересів усі свої гроші і кидали їх у воду. Нарешті, повністю оточені, вони майже всі загинули один за одним, але довелося з кожним з них вести бій. Залишився один, який боровся, протягом трьох годин ... Король дуже захопився хоробрістю цієї людини і наказав крикнути, що дарує їй життя, коли він здасться; на це останній гордо відповів, що він уже не дбає про те, щоб жити, а лише хоче умерти, як справжній вояка».

Нещастя для України не завершилися катастрофою під Берестечком.

Литовські війська в липні-серпні 1651 р. захопили Чернігівщину, Овруччину, Київ. Становище України стало критичним, її врятували масові повстання народу від Дністра до Дніпра проти польських окупантів та надзвичайні організаторські здібності Богдана Хмельницького. Зібравши знову 60-тисячне військо в міцно укріпленому таборі під Білою Церквою, він змусив командування польсько-литовських військ піти на переговори, які закінчилися підписанням *28 вересня 1651 р. Білоцерківського мирного договору*. Статті цього договору зводили Українську державу та її автономію нанівець. Так, її територія обмежувалася лише Київським воєводством; чисельність козацтва зменшувалася до 20 тис., козаки отримали право на проживання тільки в королівських маєтках Київського воєводства; всі, хто залишався за межами реєстру повинні були повернутися до домівок і виконувати «звикле послушення» панам; шляхті та урядникам дозволялося повертатися до маєтків; гетьман мав підлягати владі коронних гетьманів, дозволялося повертатися євреям і відновлювались їхні права на оренди. Поза сумнівом втілення в життя таких умов неминуче мало привести до загострення ситуації в козацькій Україні. Про це пише у своєму літописі Григорій Граб'янка: «... коли ж вони перед сірою прочитали статті миру і дійшли до пунктів, де говорилося, що козаки повинні відступитися від татар, де зазначалося, що військо козацького має бути тільки двадцять тисяч, то хвилею знялося невдоволення, зчинився галас. Козаки кричали: «Оце так ти, гетьмане, миришся з ляхами? Орду зраджуєш і нас хочеш віддати ляхам на муку? Та перш, ніж це станеться, сам накладеш головою разом з ляхами!» І обступила сірома з усім військом білоцерківський замок, вирішила комісарів і Хмельницького перебити. Побачив Хмельницький таку непокору, вийшов з Виговським та з полковниками до народу і ледве-ледве втихомирив його».

Найвизначнішим здобутком Української національної революції та гетьмана Богдана Хмельницького було відновлення української державності.

Так сталося, що починаючи від XIV ст. стара еліта князівських часів поступово втрачала здатність повнокровно виконувати функцію провідної верстви українського народу й не зберегла основу повноцінного розвитку будь-якого етносу – власну державу. Славні державницькі традиції могутньої української держави Київської Русі почали занепадати й на середину XVI ст. князі та шляхта остаточно втратили інстинкт до організації власного державного життя.

Розпочався процес розмивання цілісності українського світу, спольщення української еліти, що привело до остаточної втрати української державності.

Однак знайшлася сила, спроможна зупинити цей націоруйнівний процес – козацтво. Саме воно на середину XVII ст. стало українською елітою, почало виражати національно-релігійні прагнення українців й під проводом Б. Хмельницького підняло повстання, що переросло в Національно-визвольну війну всього українського народу, в Українську національну революцію, під час якої було створено Українську Козацьку Державу. Власне сама організація козацтва, а особливо Запорозької Січі – це своєрідна Українська Козацька

Держава. В час Української Національної Революції ця держава уконституювалася, як у своїй внутрішній будові, так і на міжнародній арені.

В адміністративному плані Українська Козацька Держава була поділена на полки, а полки на сотні. Полково-сотенний устрій мав військово-територіальний характер. Полк чи сотня – це водночас і певна територія, і військова одиниця. За козацьким реєстром 1649 р. існувало 16 полків: Вінницький, Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький, Канівський, Київський, Корсунський, Чигиринський, Паволоцький, Уманський, Черкаський, Чернігівський, Прилуцький, Кропивенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський. В кожному полку налічувалося від 10 до 29-ти сотень. За часів Хмельниччини територія Української держави займала майже 200 тис. км² і охоплювала Лівобережжя, частину Правобережжя і Степу. На цих землях проживало майже 3 млн. чол.

За своїм суспільним устроєм Українська Козацька Держава була республікою. Вся повнота влади належала загальній козацькій раді. В роботі ради мав право брати участь кожний козак. У полках і сотнях збиралися відповідно полкові і сотенні ради. Генеральна (загальна) рада обирала генеральну старшину, тобто уряд держави: гетьмана, генерального писаря, генерального обозного. Найвищою посадовою особою в державі був гетьман, який керував військом, розпоряджався державним скарбом, державними земельними угіддями, видавав універсали на власність, керував дипломатичною службою. Б. Хмельницький прагнув перетворити свою державу у спадкову монархію і це цілком узгоджувалось із загальноєвропейськими тенденціями до створення абсолютних монархій. Другим за значенням посадовцем був генеральний писар, який керував гетьманською канцелярією, вів внутрішнє та міжнародне листування, приймав іноземних послів. За гетьманування Б. Хмельницького ним був Іван Виговський. Генеральний обозний відповідав за військо Гетьманщини, а генеральний суддя очолював найвищу судову інстанцію – генеральний суд. В полках і сотнях вся повнота влади зосереджувалася в руках полковників і сотників, які розпоряджалися земельними ресурсами, давали дозволи на промисли, забезпечували козацькі військові підрозділи зброєю, фуражем, а під час воєн командували ними.

Відповідно діяла полкова і сотенна старшина, полкові і сотенні ради.

Основу збройних сил України склали козаки, які поєднували військову службу з господарськими заняттями. Організаційно козацьке військо поділялося на полки, полки на сотні. В цілому Гетьманщина могла виставити не менше 60 тис. озброєних козаків. Крім того, до війська з власної волі долучалися озброєні селяни. Так, у битвах під Пилявцями (1648) та Зборовом (1649) поряд з козаками налічувалось до 100 тис селян. Гетьмана Богдана Хмельницького оточувала ціла плеяда талановитих козацьких полководців: Іван Богун, Данило Нечай, Максим Кривоніс, Антон Жданович, Іван Золотаренко, Филон Джеджалій та інші.

Важливою ознакою Української Козацької держави була дипломатична служба. Б. Хмельницький надавав дипломатії надзвичайно великої уваги.

Дипломатичні заходи мали створити сприятливі міжнародні умови для ведення війни з Варшавою, тим більше, що Україна перебувала в оточенні явно недружніх сусідів. Відтак вже на початку Національно-визвольної війни Б. Хмельницькому довелося вирішувати два ключові зовнішньополітичні завдання: нейтралізувати Москву й задовільнити добичницькі плани Криму.

Добрі знання іноземних мов – латинської, турецької, польської, російської було візитною карткою представників української дипломатичної служби. З середовища козацької старшини вийшли талановиті дипломати: Силуян Мужилівський, Кіндрат Бурляй, Семен Савич, Павло Тетеря та інші. Гетьман також старався мати агентів в усіх державах, які так чи інакше мали інтереси щодо України.

Таким чином, Б. Хмельницький розбудовуючи свою державу зумів створити й налагодити добру роботу війська, дипломатичної, митної, фінансової служби, а також розвідки й контррозвідки. Він усіляко дбав про внутрішню стабільність держави й без жодних вагань розправлявся з бунтами.

Добре розуміючи роль еліти, Б. Хмельницький надавав особливу увагу проблемі її формування та зміцнення. Основу її склали козаки й та частина української шляхти, яка перейшла на бік Української Національної Революції. Ця нова українська еліта визначала обличчя української держави, виробляла основні напрямки її внутрішньої й зовнішньої політики.

Потрібно також звернути увагу на те, що нова модель соціально-економічних відносин в Українській державі мала свої особливості. Козаки, селяни й міщани в ході національно-визвольної війни добилися ліквідації фільварково-панщинної системи господарства, великого та середнього феодального землеволодіння (за винятком монастирського), кріпацтва й різних форм феодальної залежності. Були завойовані особиста свобода, право власності на землю і сільськогосподарські угіддя, право вступу до козацького стану. Більшість земельного фонду вигнаних феодалів, католицької церкви, польської держави перейшла у власність Державного Скарбу. Зростає землеволодіння православних монастирів, започатковується становлення гетьманського й старшинського землеволодіння, завершується формування козацької власності на землю. Значна частина землі переходить до рук селян, котрі виступають її співвласниками на рівні з державою.

Відбулися істотні зміни в соціальній структурі суспільства: було ліквідовано стан великих і середніх світських землевласників; різко скоротилася чисельність дрібної шляхти, але зросла її політична вага у державі; керівна роль у житті суспільства перейшла до козацької старшини; поліпшилося становище селянства; зміцнився статус православного духовенства; провідну роль у житті міст стали відігравати українці; пришвидшилося становлення нової еліти українського суспільства. Та ці революційні перетворення, на жаль, не були закріплені законодавчо. Як пишуть історики: «Скасування феодальних відносин в Українській державі «шаблею» без скріплення «пером» відповідних юридичних актів ... створювало сприятливі умови для відновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин».

Переяславсько-Московська угода 1654 р. стала однією з ключових подій Першої української національної революції середини XVII ст. і, водночас, помітною віхою у розвитку геополітичних процесів Європи. По-перше, істотно зміцнилися позиції Московської держави, виникли передумови її перетворення в одну із світових імперій. Почався як занепад Речі Посполитої, так і відбулося істотне послаблення політичної сили і ваги Оттоманської Порти (Туреччини) та її васала – Кримського ханства. Як зазначає Норман Дейвіс : «...перехід України від Польщі до Росії важко переоцінити. Московія дістала економічні ресурси і геополітичну позицію, необхідні, щоб стати великою державою. ... Формула «Московія+Україна=Росія» не фігурує у власне російських версіях російської історії, проте має фундаментальне значення».

Ставлення до Переяславсько-Московської угоди 1654 р. завжди було неоднозначним, але для нас, українців важливо оцінити її з точки зору українських інтересів, тих негативних наслідків, які мала вона для подальшого розвитку України. Насамперед слід зазначити, що правова невизначеність характеру відносин між обома державами, різне бачення політичного смислу договору їхніми урядами несли в собі зерна майбутніх непорозумінь. Адже, якщо українська сторона розглядала його радше, як військово-політичний союз для здобуття перемоги над Річчю Посполитою, то російська – як акт включення козацької України до складу своїх володінь, як реалізацію імперської ідеї «збирання земель», концепції «Третього Риму».

В цьому контексті питання про наслідки Переяславсько-Московської угоди для України має принципове значення. Адже вся подальша доля України, включаючи і сьогодні, фактично визначалася і значною мірою визначається вибором Богдана Хмельницького. Серед істориків й досі не вщухають дискусії з приводу історико-юридичної суті та наслідків Переяславсько-Московської угоди. Написано десятки монографій й сотні статей. Але якщо подивитися на цю проблему очима українця, то визначальними будуть оцінки Тараса Шевченка і Михайла Брайчевського: «...Мир душі твоїй, Богдане! // Не так воно стало; // Москалики, що заздріли, // То все очухрали. // Могили вже розривають // Та грошей шукають, // Льохи твої розкопують // Та тебе ж і лають... // Отак-то, Богдане! // Занапастив еси вбогу // Сироту Україну! // За те ж тобі така й дяка. //...Отак-то, Зіновію, // Олексіїв друже! // Ти все оддав приятелям, // А їм і байдуже.»

Аналізуючи наслідки Переяславсько-Московської угоди 1654 р. для України М. Брайчевський зазначає: «... історія України дістала дуже своєрідну інтерпретацію. Виходило, що протягом багатьох століть український народ боровся головним чином... проти власної національної незалежності. Що незалежне існування було величезним злом для нашого народу. І що, отже, всі ті, що кликали його на боротьбу за національну незалежність, були... найбільшими ворогами українського народу. Всі конкретні явища в історії України – події, тенденції, діяльність окремих осіб і самі ці особи – все оцінювалось під кутом зору... їхньої позиції щодо Росії».

Феодальні порядки були реставровані в повній мірі і в найжорстокіших формах повного і завершеного кріпосництва, що межувало з рабовласництвом.

Велике землеволодіння було відновлене в повних масштабах. Натомість кріпосне право, що існувало в російській державі, простим актом було поширене на українське селянство і проіснувало тут (як і в Росії) до 1861 р.

Таким чином, усі соціально-економічні здобутки Національно-визвольної війни були остаточно зведені нанівець.

На середину XVII ст. Україна була країною, в якій буржуазні елементи виступали досить рельєфно і починали відігравати роль головного фактора в історичному розвитку. Ці елементи логікою нового порядку були штучно задушені: вони виявилися неспроможними протистояти злагодженій і добре озброєній феодальній машині царської Росії.

На кінець XVII ст. буржуазні відносини на Україні були виражені значно слабше, аніж перед початком Національно-визвольної війни, не кажучи вже про 50-ті роки XVII ст., коли велике феодальне землеволодіння було практично ліквідоване. На зміну дрібнобуржуазному сільськогосподарському виробництву знову прийшло латифундійне, засноване на використанні кріпосної праці. Мануфактурне виробництво підупало; позбавленні самоврядування міста переживали занепад соціально-економічного життя.

Політична автономія України була ліквідована остаточно і повністю в другій половині XVIII ст.: в 1764 р. остаточно скасовано Гетьманщину; в 1775 р. здобуто і зруйновано Запорозьку Січ – останнього носія української державності. Від того часу аж до 1917 р. Україна своєї держави не мала.

Значний крок назад зроблено й в сфері культурного життя. Країна з майже стовідсотковою грамотністю, якою її описав в середині XVII ст. Павло Алепський, Україна на початку XIX ст. перетворилася на країну з майже суцільною неписьменністю. В галузі науки, літератури, мистецтва Україна стала глибокою провінцією, яка змушена була доводити своє право і здатність на власний культурний розвиток.

Українська мова була заборонена ще на початку XVIII ст. спеціальним указом Петра I, виданим 1720 р. «дабы никакой розни и особого наречия не было». Цей указ завдав жорстокого удару справі книгодрукування на Україні (він забороняв видавати на Україні будь-які книжки, крім богослужбних).

Україна, що довгий час була головним поставщиком книг в інші країни, в тому числі і в Росію, тепер змушена була сама ввозити з Росії книги, друковані чужою для неї мовою. Це в свою чергу, боляче відбивалося на стані української літератури, яка аж до Т. Г. Шевченка вважалася «літературою другого сорту». І пізніше царський уряд неодноразово підтверджував своїми циркулярами заборону української мови і українського книгодрукування (указ Валуєва 1863 р., Емський указ 1876 р. тощо).

Таким чином, оцінка Переяславсько-Московської угоди є негативною. Доречі, багато жителів України вороже зустріли навіть саму думку про присягу московському цареві й тому ухилялися від неї. Опиралися прийняттю присяги навіть міщани Переяслава, тому їх силою гнали на раду. Люди, присягаючи, часто називалися не своїми іменами, що уневажнювало, на їх думку, присягу.

Проти присяги також виступило київське духовенство, на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим, архімандрит Києво-Печерського монастиря Йосип Тризна. Відмовились присягати і відомі козацькі ватажки Іван Богун, Іван Сірко, Йосип Глух, Філон Джалалій та інші. Небажання присягати виявили козаки Полтавського, Кропивнянського, Уманського і Брацлавського полків.

Отже, конкретні історичні факти розвіюють міф про те, що нібито українці добровільно і одностайно піддалися під руку Москви.

Врешті, як би не оцінювався українсько-російський договір 1654 р., очевидно, що кожна із сторін бачила в ньому ефективний засіб для реалізації своїх планів: Москва хотіла часткову залежність України перетворити на цілковиту; Чигирин прагнув, використовуючи Росію як важіль, нарешті визволити українські землі і від Речі Посполитої та розбудувати власну державу. Але, надавши Україні воєнну та дипломатичну допомогу, Московська держава одразу ж почала активно здійснювати експансіоністську, імперську політику денационалізації українського народу, яка мала катастрофічні наслідки для України. Вже в другій половині XVII ст. - на початку XVIII ст. Росія завдала Україні смертельного удару: значно звузила її суверенітет, розколола навпіл і віддала значну її частину під владу Польщі. В умовах демонтажу української державності російські правителі за підтримкою частини українських можновладців, продовжували посилювати політико-адміністративний та фінансово-економічний тиск на Україну, використовуючи її економічний і демографічний потенціал у власних цілях. З кінця XVIII - початку XIX ст. розпочалася цілеспрямована політика русифікації українського народу, що привело до денационалізації, глибоких деформацій в його духовно-культурному розвитку, деградації й розпорошення української еліти, величезних викривлень в етносоціальній структурі суспільства і тенденціях його демографічного розвитку.

Тема 3. Боротьба за українську державність наприкінці XVII - XVIII ст.

План

1. Порушення російським царизмом Переяславсько-Московської угоди 1654 р.
2. Боротьба козацько-старшинських угруповань за владу. Поділ України на Лівобережну і Правобережну.
2. Гетьман Іван Мазепа, його політика та роль в історії України.
3. Посилення колоніальної політики Російської імперії щодо України в першій половині XVIII ст.
4. Ліквідація Російським самодержавством Гетьманщини та Запорозької Січі.
5. Гайдамацький та опришківський рухи в Україні.
6. Російсько-турецькі війни, поділи Польщі та їх вплив на долю українських земель.

Висвітлення перших питань дає можливість з'ясувати важливу проблему ролі зовнішніх і внутрішніх факторів в історії України і, зокрема, негативних наслідків союзу з Московщиною, а також не менш драматичне питання внутрішніх незгод й боротьби за владу між тогочасною політичною елітою. «Розв'язавши цілу низку складних соціально-політичних суперечностей, Козацька революція спричинилася до виникнення нових проблем у суспільному розвитку України. Слід пам'ятати, що держава, створена Хмельницьким, була молодим утворенням, якому доводилося боротися за існування, утверджувати свою роль на міжнародній арені й водночас визрівати як державному організму, шукати оптимальний шлях розвитку політичної системи, адміністративного апарату, збройних сил, суспільних відносин».

Ще за життя Б. Хмельницького стало очевидно, що московська держава є ненадійним союзником. Укладення сепаратного *Віленського перемир'я 1656 р.* з Польщею, поширення російських військових залог на Лівобережжі, намагання прибрати до своїх рук збір податків тощо, свідчило про систематичне порушення російським царизмом Переяславсько-Московської угоди 1654 р.

Тому вже Б. Хмельницький почав шукати альтернативу Москві, що втілювалося в укладенні наприкінці 1656 р. українсько-трансільвансько-шведсько-бранденбурзького військового союзу, спрямованого проти Польщі й пошуках нового протектора. Але смерть Б. Хмельницького у серпні 1657 р. внесла свої корективи, оскільки постала необхідність обрання нового гетьмана. І тут, у боротьбі за гетьманську булаву зіткнулися відразу кілька політичних угруповань у козацько-старшинському середовищі, котрі мали різне соціальне походження, зовнішньополітичну орієнтацію й погляди на майбутнє держави.

Одне з них очолював генеральний писар *Іван Виговський*. Проголошений на старшинській раді в липні 1657 р. гетьманом, Виговський прагнув трансформації соціально-політичного устрою України за зразком Речі Посполитої. Зневірившись у союзі з Московщиною й розуміючи загрозу суверенітету козацької держави гетьман спробував повернутися під протекцію польського короля. З цією метою у вересні 1658 р. І. Виговський уклав Гадяцький договір з Річчю Посполитою, який завершував десятилітню українсько-польську війну. За умовами договору передбачалося повернення української козацької держави (Київського, Чернігівського, Брацлавського воєводств) до складу оновленої Речі Посполитої на правах федеративної її частини – Великого князівства Руського, яке разом з Великим князівством Литовським та Польщею мали утворити одну конфедеративну державу. Король гарантував амністію всім учасникам війни, Військо Запорозьке отримувало підтвердження старих привілеїв й мало становити 60 тис. осіб, Берестейська унія ліквідувалась, православний київський митрополит отримував місце в Сенаті, Києво-Могилянський колегіум отримував статус вищого навчального закладу – академії; передбачалось заснування ще однієї академії, відкриття українських середніх навчальних закладів та друкарень. З іншого боку, Гадяцький договір уможлилював повернення в Україну польських землевласників, яким, однак заборонялося переобтяжувати своїх підданих.

Але загострення соціальних суперечностей в суспільстві, несприйняття Івана Виговського частиною козаків і старшини, прорахунки в політиці щодо Запорозжя привели до різкого загострення соціально-політичного становища в Україні, яке переросло в громадянську війну. Навіть блискуча перемога над російською армією в битві під Конотопом (червень 1659 р.), не привела до остаточного розриву з Москвою, оскільки частина українського суспільства, в т.ч. козацької старшини, була налаштована в антипольському дусі. В результаті у вересні 1659 р. І. Виговський змушений був зректися гетьманської булави, а в лютому 1664 р. його розстріляли поляки за участь в повстанні за об'єднання Правобережної і Лівобережної України у складі незалежної держави.

Варто звернути увагу, що дослідники наголошують на еволюції поглядів І. Виговського «від автономізму до державної незалежності України, Виговський став першим гетьманом Української козацької держави, страченим за участь у боротьбі за її незалежність».

В жовтні 1659 р. гетьманом України було проголошено *Юрія Хмельницького*, який під тиском Москви підписав т. зв. *нові Переяславські статті*, котрі повертали гетьманат під московську протекцію. Царські дипломати запропонували українській стороні буцімто автентичний текст Переяславських (Березневих) статей 1654 р., який насправді був фальсифікатом, доповненим новими положеннями, що істотно обмежували автономні права козацької держави у зовнішній політиці, обранні гетьмана та генеральної старшини. Російські залоги вводилися у Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин, Брацлав та Умань. Таким чином, гетьманат втрачав ознаки політичної автономії, перетворюючись на автономію адміністративну.

Прийняття нових Переяславських статей поглибило суспільно-політичну кризу в Україні. Частина козацької старшини, зокрема правобережної, схилила *Ю. Хмельницького* підписати у жовтні 1660 р. *Слободищенський трактат* з Польщею, який фактично перетворював гетьманат на провінцію Речі Посполитої. Але, проросійська орієнтація більшості козацтва і старшини Лівобережжя, які виступали проти трактату, змусили *Ю. Хмельницького* скласти булаву.

Правобережне козацтво обрало гетьманом *Павла Тетерю* (1663-1665 рр.), який дотримувався пропольської орієнтації, а лівобережне – *Івана Брюховецького* (1663-1668рр.), який зробив ставку на російське самодержавство. Таким чином, козацька держава, створена Богданом Хмельницьким, втратила територіальну єдність, розкололася на два гетьманати, з протилежною орієнтацією на зарубіжні держави, з окремими урядами, що перебували у стані війни. Було створено передумови для поділу України по Дніпру між Росією та Польщею. До протистояння на рівні еліт додалися жорстокі й руйнівні виступи незаможного козацтва (черні) та селян, незадоволених розширенням соціальної ролі старшини та її збагаченням.

Розкол Гетьманщини по Дніпру на Лівобережну і Правобережну Україну був закріплений домовленостями між Росією та Польщею, зокрема *Андрусівським перемир'ям* (січень 1667 р.) на 13,5 років, за яким визнавалося входження Лівобережної України до складу Росії, а Правобережної – до складу

Польщі, Київ на два роки залишався за Росією, а Запорозька Січ мала перебувати під владою двох держав.

Боротьбу національно-патріотичних сил за об'єднання України очолив правобережний гетьман *Петро Дорошенко* (1665-1676 рр.). Переконалий в тому, що уряд Польщі прагне порозумітися з Московською державою ціною поділу України, він розпочав військові дії проти польської окупаційної армії в Україні. Свого часу П. Дорошенко підтримував І. Виговського, воював проти російської армії під Конотопом. Після укладення російсько-польського Андрусівського договору проводив політику зближення з Османською імперією та Кримським ханством з метою отримання військово-політичної допомоги для воз'єднання етнічних українських земель в межах незалежної держави.

Оскільки уряди Російської держави, Речі Посполитої та Кримського ханства виступали проти соборності козацької України й провокували міжусобну боротьбу, козацька старшинська рада в березні 1669 р. ухвалила прийняти турецьку протекцію. Зрештою, в цьому не було чогось дивного, оскільки ще Б. Хмельницький одним з можливих варіантів протекторату розглядав Туреччину та Швецію. То ж турецька орієнтація П. Дорошенка, як і пізніше шведська – І. Мазепи, фактично були продовженням пошуків української політичної еліти найбільш прийнятних на той час союзників. У внутрішній політиці П. Дорошенко послідовно і рішуче проводив курс на зміцнення гетьманської влади, підтримку козацького типу господарства, ліквідацію великого й середнього феодального землеволодіння, фільварково-панщинного господарства й кріпацтва. Він намагався зіграти на суперечностях між Османською, Російською імперіями й Річчю Посполитою, але в умовах наступу лівобережних і російських полків, зазнавши невдачі потрапив в критичне політичне становище й змушений був зректися гетьманської булави на користь *Івана Самойловича*.

Як зазначають дослідники, міжусобна збройна боротьба в українському суспільстві стала результатом загострення соціальних, політичних і регіональних суперечностей, яка фактично привела до розв'язання громадянської війни. Її основними причинами були: неадекватне реаліям економічного життя збагачення правлячої еліти й посилення її станового егоїзму; нехтування козацькою старшиною соціально-економічними інтересами рядових козаків, селянства, міщанства; відсутність в суспільстві та в середовищі еліти згоди щодо моделі соціально-економічних відносин і форми політичного устрою Української козацької держави. Деструктивну роль в ескалації громадянського протистояння в Україні відігравав фактор іноземного втручання в її внутрішні справи, моральної та військово-політичної підтримки іноземними державами (задля досягнення власних інтересів) опозиційних сил. Чи не нагадує це нинішню ситуацію в Україні?

Наслідки Руїни були фатальними для України. Після зречення П. Дорошенка Правобережжя практично перестало існувати як цілісне й самостійне державно-політичне утворення, перетворившись в ході безперервних війн другої половини XVII ст. на справжню пустку. Демографічні

втрати сягали тут 65-70 % від загальної чисельності населення. Менш катастрофічною виявилася Руїна для Лівобережжя, яке в складі Московської держави, під назвою Гетьманщина, зберегло адміністративну автономію.

Якщо порівняти загальноєвропейський контекст з подіями власне української історії, варто зазначити, що XVII ст. закінчувалося грандіозним поділом земель у Центрально-Східній Європі, котрий супроводжувався жахливими війнами й тривалим дипломатичним протистоянням найпотужніших держав цього регіону – Польщі, Туреччини й Московщини. Об'єктом їх боротьби, починаючи з середини століття, стали українські землі, на яких у результаті Першої української національної революції виникло нове державне утворення – Військо Запорозьке. Відіграючи від початку революції роль активного суб'єкта міжнародних відносин, козацька держава, під впливом внутрішньої нестабільності й зовнішніх втручань поступово стає об'єктом геополітичних устремлінь згаданих вище держав. Вже в 60-х рр. XVII ст., територія колишньої держави Б.Хмельницького стає предметом торгу між сусідами, в першу чергу Польщі та Московщини, зацікавленими в їх поділі. Козацькі еліти по обидва боки Дніпра намагалися використати зіткнення цих інтересів, але не спромоглися відновити територіальну цілісність Гетьманщини.

Серед історичних постатей України особливе місце посідає *Іван Мазепа* – гетьман, політик, полководець, військовий діяч, будівничий національної системи освіти, науки, культури; високоосвічена людина, який навчався в Києво-Могилянській академії, єзуїтській колегії у Варшаві, поглиблював освіту у Франції, Німеччині, Італії, Нідерландах; досконало володів польською, латинською, знав російську, німецьку, французьку, італійську, голландську, татарську мови; мав безпосередній стосунок до поезії, музики, театру; був тонким психологом і вмілим оратором. Ще за життя зажив європейської слави.

Про нього писала тогочасна преса, складали вірші, поеми, драми, оповідання, повісті, романи; малювали живописні портрети та гравюри, писали музичні твори.

Очевидно зовсім не випадково в українській історії з'явилися такі поняття, як: «Мазепа – мазепинці – мазепинство», зрештою пізніше: «Петлюра – петлюрівці – петлюрівщина» й «Бандера – бандерівці – бандерівщина». Для російської імперської свідомості та національних ренегатів ці поняття носили й носять негативний зміст, тоді як для національно свідомої частини українського суспільства вони є синонімом боротьби за незалежність України, жили й живлять нашу історичну пам'ять та свідомість.

Звичайно, Іван Мазепа не був людиною безгрішною, в ньому воювали, так би мовити, «плоть і дух», але ще складнішою була боротьба не лише з власним домашнім ворогом, а й ворогом зовнішнім – тим, котрий хотів стерти з лиця землі його Козацьку державу, яку він так скрупульозно творив. Власне за це його проклинали і зневажали, обплювали й брутально ганили – від російського самодержавства до генсека КПРС, від анафем з московських церковних амвонів до пасквілів напівосвічених політруків.

Насамперед потрібно говорити про Івана Мазепу як українського державника. В умовах перебування лівобережної України під московською зверхністю, він докладав чимало зусиль до об'єднання українських земель в єдиній державі, утвердження міцної гетьманської влади, розбудови станової держави європейського зразка на основі традиційного українського козацького устрою. Реалізуючи плани політичного об'єднання українських земель, І. Мазепа намагався поширити свій вплив на Правобережну Україну. Через розвідників, агентів, полонених, шляхом збору інформації від приїжджих осіб вів постійне спостереження за міжнародною ситуацією, підтримував контакти з Туреччиною, Кримським ханством, Волощиною, Молдовським князівством, Польщею, Литвою. Гетьманування І. Мазепа позитивно позначилося на економічному розвитку Української козацької держави: збільшувалася кількість населення, освоювалися запустілі та раніше не оброблювані землі, зростали вже існуючі та засновувалися нові населені пункти, розвивалися ремесла, промисли й торгівля. Політика гетьмана сприяла еволюції українського суспільства в напрямку подальшого поділу на стани, особиста залежність селян поступово перетворювалася на кріпосницьку. Опорою влади була козацька старшина. Мазепа докладав зусиль для збереження за містами магдебурзького права, особисто піклувався ливарництвом, паперовою промисловістю, займався питаннями поліпшення боєздатності козацького війська.

Гетьман сприяв розвитку української культури. Він докладав значних зусиль для відродження Києва як духовної столиці України, спрямовував значні кошти на церковне та цивільне будівництво, дбав про монастирі, освітні заклади, зокрема Київську академію, Чернігівський колегіум та ін.

Посилення антиукраїнської політики Росії, значні матеріальні і людські втрати у непотрібній Україні Північній війні *Петра I*, змусили І. Мазепу та його найближче оточення шукати виходу із цієї складної ситуації. Адже розвиток політичної ситуації міг привести до повного поділу українських земель між Річчю Посполитою і Росією у випадку їх перемоги над Швецією, або до втрати української державності при переході під польську зверхність у разі шведської перемоги. У цій складній політичній ситуації українська еліта вбачала вихід у налагодженні контактів з противниками Росії. В результаті було прийнято рішення про перехід на бік шведів. У жовтні 1708 р. гетьман І. Мазепа залишив свою столицю Батурин і вирушив на з'єднання із шведським королем *Карлом XII*. Разом з гетьманом на шведський бік перейшли представники верхівки українського політикуму: кошовий отаман К. Гордієнко, генеральний обозний І. Ломиковський, генеральний писар П. Орлик, генеральні осавули М. Гамалія, Д. Максимович, генеральний бунчужний Ф. Мирович, генеральний хорунжий І. Сулима, миргородський полковник Д. Апостол, прилуцький Д. Горленко, лубенський Д. Зеленський, а також кількатисячний загін козаків.

28 березня 1708 р. у Великих Будищах на Полтавщині було укладено українсько-шведський договір. Карл XII приймаючи Україну під свою владу, зобов'язувався не чинити мирного договору з Російською державою до того

часу, поки Українська козацька держава не буде повністю звільнена від російської окупації, а українцям не будуть повернені давні права та привілеї.

Але, як пише Ю. Мицик, «вирішальну свою справу – змагання за незалежність України – І. Мазепа програв, що стало не тільки його особистою трагедією, а й справжньою катастрофою для всього українства». Російські війська знищили гетьманську столицю Батурин, зруйнували Запорозьку Січ. За розпорядженням Петра I російська православна церква оголосила І. Мазепі анафему, яка не скасована й до нині.

В. Шевчук зазначає, що гетьман І. Мазепа був інтелектуально розвинутою особистістю, здобув ґрунтовну освіту, володів кількома іноземними мовами, цікавився музикою, віршотворенням, архітектурою, книгами, образотворчим та ужитковим мистецтвом. В його найближчому оточенні були філософи та богослови, поети, художники і архітектори, вчені. Він дбав про розвиток в Україні освіти, зокрема Київської академії, сприяв національному книгодрукуванню, розбудовував українську церкву. Інтереси держави та своєї землі ставив вище особистих, але при цьому, звичайно, його уявлення про державу були на рівні тогочасних теорій, що їх сповідували правлячі еліти європейських держав.

При цьому потрібно зважати на те, що І. Мазепа не був незалежним володарем, а перебував у васальній підпорядкованості російському монархові Петру I, що великою мірою визначало поведінку гетьмана. Фактично український народ перебував під подвійним тягарем. Крім утримання власної держави Гетьманщини, він виконував різноманітні повинності на користь чужої – Російської: податки, утримання окупаційного війська, підпорядкування Української церкви Московському патріархату, систематичне викачування інтелектуальних сил з України і переселення їх до Московщини, використання українських людських ресурсів на різних будівельних роботах – побудові Санкт-Петербурга та інших міст, численних каналів, укріплених ліній, фортець тощо. У численних війнах, що їх проводила агресивна Російська імперія, гинула українська військова еліта, козацтво. Більше того, Петро I намагався дестабілізувати державний устрій гетьманської України, вбиваючи клин між гетьманом та старшиною, гетьманом та Запорозжям, старшиною і козацтвом, поспільством і козацтвом і т.д.

За таких обставин гетьман І. Мазепа не міг вести прямої, чесної і зрозумілої всьому суспільству політики, а змушений був вдаватися до політики таємної, обережної, хитрої, що стало основною причиною його поразки в боротьбі за свободу рідної землі. Але не це визначає місце і роль гетьмана Івана Мазепи в історії України. Він був будівничим Української Козацької держави з національною ідеєю в її основі. Будуючи Козацьку державу Іван Мазепа творив, як пише Валерій Шевчук, не тільки її політичне тіло, а й духовне – виступаючи щедрим меценатом української культури. Врешті, І. Мазепа, як і І. Виговський відважився розірвати союз з Москвою та спробували заручитись підтримкою європейських держав – Польщі та Швеції. Але до таких кроків, не було готове тогочасне українське суспільство, з одного боку, і не допустила Московщина – з другого. Саме остання доклала максимальних зусиль для фальсифікації

образу Івана Мазепи, як зрадника і його спроб визволитися з-під московського ярма.

Естафету боротьби за незалежність України перейняв *Пилип Орлик* – гетьман України в екзилі (1710-1742 рр.), найближчий радник І. Мазепи, який у 1708-1709 рр. разом з ним намагався створити за участю східноєвропейських держав та Швеції антимосковську коаліцію, яка б стала гарантом політичної незалежності України. Після поразки під Полтавою разом з І. Мазепою змушений був емігрувати, а в квітні 1710 р., у зв'язку з смертю останнього, П. Орлика на козацькій раді обрали гетьманом. Під час обрання між ним, старшиною та козаками було укладено угоду – *«Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького війська»*. Цей документ пізніше дістав назву *«Конституція Пилипа Орлика 1710 р.»* – унікальна пам'ятка української суспільно-політичної думки початку XVIII ст., фактично перша українська конституція, яка не має аналогів в світовій історії того періоду, оскільки конституція США була прийнята у 1787, а Франції та Польщі у 1791 рр. Вона випереджала свій час, адже вперше в світі було вироблено реальну модель вільної незалежної держави, заснованої на природному праві народу на свободу й самовизначення, модель, що базувалася на незаних досі демократичних засадах суспільного життя.

Пилип Орлик був автором ще цілого ряду блискучих політичних праць, серед яких в першу чергу слід назвати: *«Вивід прав України»*, *«Маніфест до європейських народів»*, *«Причини виходу України з-під московського протекторату»*, в яких він аргументовано доводив право українського народу на незалежну державу. Але не лише політичними трактатами, теоретично, він боровся за українську незалежність. Навесні 1711 р. П. Орлик, уклавши союзний договір з Швецією, Кримським ханством та Туреччиною, на чолі 16 тис. війська розпочав наступ на Правобережну Україну. Українське населення радо вітало П. Орлика і здавало міста без бою, а правобережні полки визнали владу гетьмана й перейшли на його бік. Паралельно розпочалися масові народні виступи проти московської окупації на Лівобережній Україні. І лише деструктивна поведінка татар підірвала авторитет П. Орлика серед частини українського населення й він змушений був відступити. Протягом багатьох років, проживаючи у Швеції, Німеччині, Франції, Греції, Молдові, П. Орлик робив безуспішні спроби організувати нову антимосковську коаліцію, неодноразово порушував перед європейськими країнами питання про допомогу у відновленні незалежної української держави. Його справу продовжував син Григор Орлик – український політичний діяч, генерал-поручник французької армії, дипломат.

Поразка під Полтавою докорінно змінила ситуацію в Україні. Колоніальна політика Російської імперії більш посилювалася й проявлялася тепер у всіх напрямках: політичному, економічному, культурному, вона пройшла кілька етапів, у межах яких темпи, форми, методи, інтенсивність та результативність імперської експансії були різними, але наступальність цього процесу зберігалася постійно.

Дослідники виділяють такі етапи офіційної російської політики в українському питанні:

I. етап (1709-1727) – форсований наступ на українську автономію;

II. етап (1728-1734) – повернення Україні частини її прав та вольностей;

III. етап (1734-1750) – посилення імперського тиску;

IV. етап (1750-1764) – тимчасове уповільнення процесу російської експансії;

V. етап (1764-1783) – остаточна ліквідація української автономії.

Колоніальна політика Російської імперії на першому етапі проявилася хвилею масових репресій, розгромом гетьманської столиці Батурина, ліквідацією Запорозької Січі, що було першою реакцією Петра I на перехід І. Мазепи до шведів. Після цього російський цар вирішив остаточно «прибрати Україну до рук». Він спочатку видає універсал, у якому обіцяє українському народові всілякі милості і свободи, наказує обрати нового гетьмана – *Івана Скоропадського* (1708-1722), але справжня суть імперської політики Росії висловлена в листі князя Голіцина до канцлера Головкина: «Задля нашої безпеки в Україні треба насамперед посіяти незгоду між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже немає такої влади, як Мазепа, то, сподіваюсь, буде приходити з доносами».

Коли І. Скоропадський звернувся до царя з проханням підтвердити традиційні права та вольності, резюме Петра I було коротким і однозначним: «Українці і так мають з ласки царя стільки вольностей, як жоден народ у світі». Після цього розпочинається форсований наступ російського самодержавства на автономію України, що проявлялося у обмеженні влади гетьмана та контроль за нею, перенесення гетьманської столиці із Батурина до Глухова, ближче до російського кордону, а біля самого гетьмана перебував резидент-наглядач; економічних утисках – коли значну частину українських товарів дозволялося вивозити через російські порти, водночас певні товари заборонялося ввозити з-за кордону в Україну, їх змушували купувати в Росії; експлуатувався демографічний потенціал України – десятки тисяч українських козаків і селян використовували на будівництві Петербурга, Ладозького каналу, завойовницьких походів імперії; заборонах української мови – *1720 р. сенатським указом заборонявся друк «книг ніяких, окрім церковних давніх видань, не друкувати ... щоб ніякої різниці і осібною наріччя не було»*. Крім того росіяни вперше отримали в Україні великі землеволодіння, на яких встановлювали поширені в Росії панщину та кріпосне право. *Важким ударом для України стало створення у 1722 р. Малоросійської колегії, яка контролюючи фінанси, стежачи за стосунками старшини та козацтва, не лише звужувала владні повноваження гетьмана, а й обмежувала українську автономію, була тим дестабілізуючим чинником, що вбивав клин між українською елітою і народом. Без візи Малоросійської колегії не міг побачити світ жоден з важливих універсалів. Практично в залежність від колегії потрапили майже всі українські державні структури: адміністрація, суд, Генеральна канцелярія.*

Дещо змінила ситуацію поява наказного гетьмана *Павла Полуботка* (1722-1724), людини енергійної, палкого борця за українську автономію. Він намагався нейтралізувати антиукраїнські руйнівні дії Малоросійської колегії, робив спроби добитися відновлення прав і вольностей Гетьманщини, але був ув'язнений й загинув у Петропавловській фортеці.

Смерть Петра I дещо змінила політичну кон'юнктуру. 1727 р. було скасовано Малоросійську колегію й знову дозволено вибори гетьмана. Ним став *Данило Апостол* (1727-1734), який добився права повернення запорожців із т.зв. Олешківської Січі (у володіннях кримського хана) й заснування на р. Підпільній Нової Січі. Але, певне пом'якшення офіційної російської позиції в українському питанні було лише тактичним відступом від стратегічної мети – повної ліквідації української автономії. Після смерті Д. Апостола імперський тиск знову посилювався, нового гетьмана ухвалили не обирати, а всю повноту влади передали «Правлінню гетьманського уряду», якому наказувалося: «недремным оком наблюдать за поступками тамошнего малороссийского народа». Характерними ознаками цього періоду були свавільне втручання російських чиновників у всі сфери суспільного життя, русифікація українського народу і т.д.

У 1750-1764 рр. спостерігалось тимчасове уповільнення процесу російської експансії, пов'язане з відновленням інституту гетьманства.

Гетьманом став брат фаворита нової імператриці Єлизавети – *Кирило Розумовський* (1750-1764 рр.). Як вважає О. Субтельний «за Розумовського Гетьманщина переживала «золоту осінь» своєї автономії». Тут було проведено судову реформу, модернізацію війська, починають скликатися Генеральні Збори, які мали тенденцію до перетворення на шляхетський парламент за зразком польського сейму. К. Розумовський виношував план відкриття у Батурині університету. Однак прихід до влади російської імператриці Катерини II кардинально змінив ситуацію. Ще перед тим, крім старих традиційних обмежень (заборона листування з іноземними державами, призначення полковників, російська імперська влада ліквідувала митний кордон між Гетьманщиною та Росією (1754); цього ж року гетьману наказано подавати фінансові звіти російському уряду про прибутки та витрати Гетьманщини; 1761 р. Київ назавжди переходить під пряме імперське правління. Тому антиукраїнська діяльність *Катерини II* була логічним продовженням шовіністично-централізаторської політики Російської імперії в попередню добу.

Так, 1764 р. в одній із інструкцій зазначалося: «Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія є провінціями ... Ці провінції ... треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитись, неначе вовки в ліс. Приступити до цього буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли...».

В листопаді 1764 р. спеціальним указом Катерини II було ліквідовано *Гетьманство та утворено Другу Малоросійську колегію*: «Після всемілостивішого від нас звільнення графа Розумовського ... з чину

гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Румянцеву і з ним чотирьом великоросійським членам. ... Запорозькій Січі, яка була під управлінням гетьмана, бути тепер підвладною цьому малоросійському урядові».

Таким чином, після ліквідації гетьманства 1764 р. вся повнота влади в Україні зосередилася в руках Другої Малоросійської колегії на чолі з графом *П. Румянцевим*. Було взято жорсткий курс на централізацію та русифікацію. Так, після скасування Гетьманщини, наступного 1765 р. було видано маніфест про скасування на Слобожанщині козацьких полків і створення замість них регулярних гусарських полків на зразок російських. На території п'яти слобідських полків утворено Слобідсько-Українську губернію. Суть цієї політики стисло виражена у фразі імператриці: «Коли в Малоросії зникнуть гетьмани треба зробити все, щоб стерти з пам'яті їх та їхню добу». Руйнування історичної пам'яті українців відбувалося цілеспрямовано й наполегливо протягом усього періоду російської окупації України. Важливим фактором у цьому процесі стала ліквідація Запорозької Січі, яка завжди, протягом більш як двохсот років свого існування, була центром національно-визвольного руху, своєрідним втіленням української державності. Запорозький козак в уявленнях українців був уособленням найкращих людських якостей, виразником національного духу. Упродовж всього подальшого існування український народ зберігає історичну пам'ять про Запорозьку Січ як виключно позитивне явище національної історії. Тому починаючи від Катерини II і до радянських ідеологів, велася цілеспрямована робота з фальсифікації історії українського козацтва та Запорозької Січі.

В червні 1775 р. за таємним наказом Катерини II російські війська, що поверталися з турецького фронту, несподівано оточили, захопили і *зруйнували Січ*. *Останнього кошового отамана Петра Калнишевського* заслали на Соловки – монастир на Білому морі, який став останньою домівкою (чи швидше домовиною) для тисяч відомих українців з кінця XVIII до середини XX ст., тобто, і російський самодержавний і радянський тоталітарний режими використовували Соловецький монастир як тюрму для політичних в'язнів, серед яких значний відсоток займали українці.

Лише через два місяці, в серпні 1775 р., імператриця своїм маніфестом сповістила: «Ми захотіли через це оголосити всім вірнопідданам цілої нашої імперії, що Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь. ... Ми вважаємо нині своїм обов'язком перед Богом, перед нашою імперією і взагалі перед самим людством зруйнувати Запорозьку Січ і ім'я козаків, запозичене від неї».

1775 року здійснено реорганізацію місцевого управління в Україні на основі загальноросійського «Учреждения для управления губерниями». Всі новостворені органи місцевого самоуправління почали діяти згідно з російським законодавством. 1781 року видано указ Катерини II про створення

на території Лівобережної України Малоросійського генерал-губернаторства. Протягом 1782-1786 рр. у колишній Гетьманщині було ліквідовано Генеральний суд, полкове і сотенне правління, які замінили загальноімперськими установами. У 1783 р. указом Військової колегії лівобережні козацькі полки перетворили на карабінерські полки російської армії. Цього ж 1783 р. указом Катерини II юридично узаконено *закріпачення українських селян*. Намагаючись задобрити та підпорядкувати собі українську еліту, Катерина II 1785 р. видала *«Жалувану грамоту дворянству»*, відповідно до якої українська знать звільнялася від військової служби та урівнювалася в правах з російським дворянством. Внаслідок цих акцій було остаточно ліквідовано українську автономію.

Характеризуючи імперську політику російських царів Петра I та Катерини II щодо України, Тарас Шевченко писав: «Це той перший, що розпинав // Нашу Україну, // А вторая доконала // Вдову сиротину».

Ліквідація Гетьманщини і Запорозької Січі відбувалася в руслі імперіалістичної політики Росії, яку вона здійснювала починаючи з XV ст. Російський експансіонізм був головним чинником історії східної Європи й, зокрема, України. Як зазначає О. Субтельний, з 1462 р., коли молода московська держава охоплювала якихось 24 тис. км², до 1914 р., коли Російська імперія займала 23,8 млн. км², територія Росії збільшувалася із середньою швидкістю 80 км² на день.

Ще однією державою з якою Україна була пов'язана протягом багатьох століть, була Польща. Починаючи з XIV ст. ці зв'язки здебільшого набували характеру польської експансії на українські землі. В трикутнику Україна – Росія – Польща, перша, на жаль, здебільшого була об'єктом, а не суб'єктом історичного процесу.

Не зважаючи, на втрату державності на Правобережжі, протидія польському поневоленню продовжувалася. На західноукраїнських землях (Галичина, Буковина, Закарпаття) соціальний протест проявився у *русі опришків*, що виник ще у XVI ст. й тривав майже до середини XIX ст. Найбільш відомим ватажком опришків був Олекса Довбуш, який діяв у 1738-1745 рр. *Гайдамацький рух* зародився у першій половині XVIII ст. на Волині та Західному Поділлі, а згодом охопив Київщину та Брацлавщину. Це була яскрава форма національно-визвольної боротьби українського народу проти польського гніту на землях Правобережної України. Гайдамаччина у своєму розвитку пройшла три хвилі піднесення: 1734-1738 рр., 1750 р., 1768 р. (Коліївщина).

В українській історіографії гайдамацький та опришківський рухи здебільшого трактувалися й трактуються в контексті національно-визвольної парадигми. Свою концепцію пропонує відома дослідниця Наталія Яковенко, яка зауважує, що «у двох прикордоннях Речі Посполитої (київському – на межі з запорозьким степом, і галицькому – у лісах та полонинах Карпат, де сходилися межі Польського королівства, Волощини й Угорщини) набуває

величезного розмаху соціальний бандитизм, який тогочасні джерела називають опришківством і гайдамаччиною».

Дослідниця зазначає, що гайдамаків та опришків фольклорна традиція зображала як благородних розбійників, що відбирають несправедливо нажите добро й роздають його бідним, захищають скривджених та убогих. Насправді тим і другим траплялося «розбивати» не тільки панів, а й свого брата-простолоюдина (ясно заможного), однак симпатії до них селянського загалу від цього не меншали.

Опришківство як форма соціального бандитизму протрималася в Карпатах від середини XVI ст. до 1820-1830-х рр. За три століття воно виробило власні ритуали та символіку, пояснити які можливо тільки в тому разі, коли відмовитися нарешті від погляду на цей феномен як на саму лише кримінальність чи «форму класової боротьби селян західноукраїнських земель проти кріпосництва та гніту поневолювачів».

Серед гайдамаків були переважно селяни-втікачі, найбідніша частина міського населення, козацька сірома, наймити. Гайдамаки користувалися широкою підтримкою населення. У 1734 р. відбулося перше велике гайдамацьке повстання під проводом Верлана проти польсько-шляхетського панування в Україні. Це повстання охопило значну територію Правобережжя й показало велику силу гайдамацьких загонів, що спиралися на військову організацію.

Гайдамацький рух набув особливо великого розмаху під час повстання 1750 р. Воно охопило Правобережжя аж до території Польщі. Вогонь повстання частково перекинувся на Лівобережжя, Слобожанщину, а також білоруські землі. Польська влада не могла справитися із повстанцями і попросила допомоги у царського уряду, який надіслав каральні війська. Наприкінці 1750 р. основні сили гайдамаків були розбиті.

Кульмінацією гайдамацького руху стало селянсько-козацьке повстання 1768 р., що носило національно-визвольний характер й отримало назву *«Коліївщина»* (назва походить від слова «кіл», як основної зброї повстанців). Його очолили запорізький козак Максим Залізняк та уманський сотник Іван Гонта. Коліївщина охопила Київщину, Брацлавщину, Поділля, Волинь й була спрямована проти національно-релігійного та соціального гніту польської шляхти.

Щодо феномену гайдамаччини, Н. Яковенко зазначає, що запорозькі ватаги з території Поля, контрольованої Січчю, переходили на Київщину, базуючись, як правило, у Чорному лісі. Звідси обростаючи спільниками-селянами розбійницькі гурти здійснювали рейди на садиби шляхти та євреїв-орендарів, костьоли, містечка, хутори. На відміну від опришківських побратимських гуртів, пов'язаних взаємною клятвою, гайдамаки створювали суто військові ситуаційні загони.

На зламі 1765-1766 рр. до гайдамацької проблеми долучився церковний конфлікт: сільські й міські парафії Подніпров'я були унійними, але паралельно існувало кілька православних монастирів. На заклик ігумена одного з цих монастирів – Мотронинського, священники парафій оголосили про своє

повернення в православ'я. У відповідь унійна церковна влада розпочала репресії над «новосхизматиками». Крім того репресії та безчинства творила т. зв. Барська конфедерація, яка чинила «по всій Україні різні жорстокості та заворушення, то ж внаслідок таких непристойних учинків дали привід до гайдамацтва...».

Свою роль у кривавій стихії 1768 р. відіграли провокаційні дії російської влади, яка за посередництвом православного духівництва умисне підбурила спалах релігійного фанатизму серед українських селян та козаків, підсилений соціальною ненавистю.

Варто звернути увагу на трактування Коліївщини Тарасом Шевченком, який у відомій поемі «Гайдамаки», написаній через 73 роки після повстання, напевно вперше змалював усю складність тих подій: «Отаке-то було лихо // По всій Україні! // Гірше пекла... А за віщо, // За що люди гинуть? // Того ж батька, такі ж діти – // Жити б та брататься. // Та не вміли, не хотіли, // Треба роз'єднається! // Треба крові... // ... Замучені руки // Розв'язались – і кров за кров, // І муки за муки! // Болить серце як згадаєш: // Старих слов'ян діти // Впились кров'ю. А хто винен? // Ксьондзи, єзуїти».

Наприкінці XVIII ст. Російська імперія спрямувала свої зусилля на завоювання півдня. Тут лежали неозорі причорноморські степи, а також морські шляхи, які відкривали доступ до Середземномор'я й світової торгівлі. Зрештою спроби прорватися до Чорного моря, на якому панувала Туреччина, були зроблені ще наприкінці XVII ст. Це були перші кроки зовнішньополітичної діяльності Петра I. Але т.зв. «Азовські сидіння» завершилися невдачею і російський самодержець заходився «прорубувати вікно в Європу» через Балтійське море, де домінувала Швеція. Російська експансія на південь до Чорного моря, яку проводила Катерина II, привела до двох російсько-турецьких воєн, що суттєво позначилися на Україні. У 1768-1774 рр. між Росією і Туреччиною відбулася перша війна, яка закінчилася підписанням *Кючук-Кайнарджийського мирного договору (1774)*, за умовами якого *Кримське ханство оголошувалося незалежною державою*. Російська імперія приєднувала українські землі у межиріччі Дніпра і Південного Бугу до Чорного моря та частину морського узбережжя з фортецями Керч, Єнікале, Кінбурн, Азов.

Кримське ханство було оголошене незалежним, але фактично потрапило під контроль Росії. У 1783 р. Катерина II підписала маніфест, яким оголошувала, що *Кримський, Таманський півострови і т. зв. «Кубанська сторона» прийняті «під державу Російську»*. Саме перемога Росії у війні з Туреччиною визначила долю Запорозької Січі, яку зруйнували, щоб витравити з історичної пам'яті народу, навіть, згадку про козацьку вольницю. Землі, що належали Війську Запорозькому, були заселені німецькими, грецькими, сербськими колоністами. Згадайте Шевченкове: «А на Січі мудрий німець // картопельку садить...».

У 1787-1791 рр. відбувалася друга російсько-турецька війна. За *Ясським мирним договором (1791)* було підтверджено приєднання Криму і Кубані до

російських володінь. До складу Російської імперії переходили також українські землі між Південним Бугом і Дністром, таким чином зміцнювалися її позиції на півдні України та на всьому північному узбережжі Чорного моря. У XIX ст. Росія продовжувала свою загарбницьку, експансіоністську політику, в результаті якої окремі держави взагалі припинили своє існування, як от Кримське ханство, а деякі – Туреччина, перетворилися на другорядні держави.

Таким чином, ліквідація Кримського ханства та переможні війни Росії з Туреччиною ліквідували ту небезпеку, яка загрожувала Україні з боку цих держав-агресорів. Та з другого, це дало змогу Російській імперії зміцнитись, розширити свої володіння, утвердитись на Чорному морі і, в той же час, знищити останній форпост української державності – Запорозьку Січ та приєднати Південну Україну разом з Кримом до своїх володінь.

З рештою російський експансіонізм спричинився не тільки до загарбання більшої частини українських земель, а й до поділів Польщі і втрати нею національної незалежності.

Саме Росія, Австрія та Прусія у 1772, 1793 і 1795 рр. провели три поділи Польщі і вона, як національна держава припинила своє існування. Внаслідок цього одночасно відбувся черговий перерозподіл й українських земель, які свого часу загарбала Польща.

Так, за першим поділом Польщі 1772 р. Австрійській монархії дісталася Галичина. 1774 року вона загарбала ще й Буковину. Закарпаття ще з кінця XI ст. захопила Угорщина, яка в останній чверті XVIII ст. входила до складу Австрійської монархії. За другим поділом Польщі 1793 р. Росія отримала Київське, Брацлавське і Подільське воєводства та східну частину Волинського воєводства. А за третім – 1795 р. вона загарбала західну частину Волинського, Белзького воєводств, а також українські етнічні землі Підляшшя та Холмщини.

Тож відбувся третій перерозподіл українських земель іноземними загарбниками. Як зазначає І. Крип'якевич: «Україна увійшла знову в період бездержавності і мусила пристосуватись до життєвих форм, які накинули їй чужі імперії». Серед них найбільш агресивну шовіністично-централізаторську, антиукраїнську політику проводила Росія.

Тема 4. Суспільно-політичний рух й національне відродження в Україні наприкінці XVIII - на початку XX ст.

План

1. Передумови національного відродження: політичне становище та соціально-економічний розвиток України в складі Російської імперії та Австрійської монархії.
2. Національний рух на східно- і західноукраїнських землях в другій половині XIX ст.: громадівство, народництво; москвофільство, народовство.
3. Створення, програмні документи та діяльність українських політичних партій.
4. Україна у Першій світовій війні.

Наприкінці XVIII ст. Україна знову стала об'єктом експансіоністської політики іноземних держав, цього разу Російської імперії Романових та Австрійської монархії Габсбургів. У результаті відбувся черговий, третій, перерозподіл українських земель, унаслідок чого Лівобережжя, Слобожанщина, Правобережжя та Південь України разом із Кримом загарбала Російська імперія. Українські землі у її складі становили близько 80-85 % усіх етнічних українських територій. Решту – 15-20 %, тобто Галичину, Буковину і Закарпаття – захопила Австрійська монархія. З ліквідацією Гетьманщини (1764 р.) та Запорізької Січі (1775 р.) – останніх бастионів української державності для України настав період повної бездержавності, який тривав 142 роки, до проголошення Української Народної Республіки.

Входження України до складу двох імперій визначило загальні закономірності політичного становища східно й західноукраїнських земель. На обох частинах України Росія та Австрія проводили колоніальну політику, використовуючи давній імперський принцип – *«поділяй і володій»*. Обидві імперії були багатонаціональними, але австрійці ніколи не посідали таких домінуючих позицій в Австрійській монархії, як росіяни у своїй імперії. Причому в усіх сферах суспільного життя: політичних структурах, економіці, культурі, релігії. Звідси впливали специфічні особливості політичного становища східно й західноукраїнських земель. Більше того, маємо підстави стверджувати про специфіку політичного розвитку кожного з регіонів навіть у рамках однієї імперії. Тобто з одного боку, йдеться про певну відмінність двох суспільно-політичних систем – російської та австрійської. А з другого – про різницю в історичному державному досвіді та історичних традиціях населення різних регіонів України.

Російська імперія поділила окуповані українські землі на 9 губерній, по три у кожному регіоні: на Лівобережжі – Чернігівська, Харківська, Полтавська; Правобережжі – Київська, Подільська, Волинська; Півдні – Катеринославська, Херсонська, Таврійська. Розкриваючи питання колоніальної політики російського царату щодо України, можна дійти висновку, що її суть зводилася до обмеження українських прав та вольностей, посилення тенденцій централізації, уніфікації, русифікації, цілеспрямованого розколу українського суспільства – з одного боку, заохоченням чвар між старшиною і гетьманом, а з другого, підбурюванням селян проти старшини, хижачкою експлуатацією людських і матеріальних ресурсів України.

В той же час у найбільш критичні періоди української історії, коли на карту було поставлено саме існування народу, як самодостатньої, окремішньої етнічної одиниці, в українському суспільстві відбувалася мобілізація сил, що не давали народові остаточно зникнути, асимілюватись, розчинитись в чужонаціональній стихії.

«...Приблизно в одному часі – пише В. Шевчук, – на Україні з'являються два епохальні твори, які для самооздоровлення нації мали виняткову вагу: *«Енеїда» Івана Котляревського*, яка розбудила українців емоційно... та *«Історія Русів»*, яка дала підстави до національного пробудження в освічених сферах суспільства». Фактично *«Історія Русів»* стала першою політичною

історією України. Саме історична наука стала важливим фактором формування й поширення національної самосвідомості.

Власне наприкінці XVIII ст. з'являються дослідники з високою, часто європейською освітою, які у своїх дослідженнях не просто висвітлювали ті чи інші факти історичного минулого України, а й єднали людей відчуттям спільності їхньої історичної долі, викликали любов до своєї Батьківщини, до її славної та трагічної історії. Помітне місце серед цих дослідників займали О. Шафонський, О. Рігельман, Я. Маркович, П. Симоновський, М. Маркевич та ін.

Важливу роль у створенні передумов для національного відродження відіграли наукові центри українознавства: Харківський колегіум та Харківський університет, Ніжинський ліцей, Одеське товариство історії та старожитностей, Київський університет, Київська археографічна комісія.

Німецький мандрівник Й. Г. Коль у 1814 р. відзначав: «Українці дуже погані російські патріоти. Властива росіянам любов і обожнювання царя є для українців цілковито чужі і незрозумілі. Українці служать царю, бо інакше не можуть, але його владу вважають чужою і накиненою... Коли ви не хочете образити українця, то не смієте говорити йому про завоювання України Московщиною, бо українець свідомий того, що його батьківщина заключала союз з Московщиною, яка зі свого боку обманула Україну».

Слід також зазначити, що кінець XVIII ст. позначився новими процесами в соціально економічному розвитку України. В надрах т.зв. феодальної суспільно-економічної формації виростав капіталістичний уклад. Елементи нових буржуазних відносин проявлялися в дальшому розвитку поміщицького й селянського господарства, ремесел, промислів, мануфактур, торгівлі. Але на шляху прогресу існувало чимало істотних перешкод, найголовнішою з яких було панування феодально-кріпосницької системи. В умовах розвитку великого феодального землеволодіння різко погіршилося становище безпосередніх виробників. Спостерігалось збільшення числа днів панщини, зростання тягара феодальних повинностей. Як зазначають дослідники, в цілому українські землі як у Російській імперії, так і в Австрійській монархії були здебільшого відсталими аграрними регіонами. Традиційна сільськогосподарська орієнтація перетворювала їх на економічно відсталі провінції не лише обох імперій, а й усієї Європи.

Нові перспективи соціально-економічного розвитку відкрилися під час революційних подій 1848 р. на західноукраїнських землях, де було скасовано кріпосне право та панщину, а також в результаті реформ 60-70-х років на східноукраїнських землях (аграрної (1861), земської (1864), судової (1864), військової (1864-1883), фінансової (1860-1864), освітньої (1864), міської (1870)).

Внаслідок цих реформ, особливо на Наддніпрянщині, відбулися докорінні зміни в розподілі земельної власності, товарно-грошові відносини ставали домінуючими у господарствах поміщиків та заможних селян чіткіше виявилася економічна спеціалізація окремих регіонів України, застосовувалися різні методи використання землі, підвищилася врожайність сільськогосподарських культур тощо.

Наприкінці XIX на початку XX ст. Україна перетворювалася на потужний центр виробництва сільськогосподарської продукції не лише в Російській імперії, а й на світовому ринку. Так, частка експорту української пшениці становила 90% обсягу експорту цієї культури всієї імперії. До того ж, в Україні збирали 43% світового врожаю ячменю, 20% – пшениці та 10% кукурудзи. У 1906 р. Донбас давав 73% усього видобутку кам'яного вугілля, а в 1913 – 78%. Цього ж року Україна виробляла: 81% – цукру, 72,34% – залізної руди, 69% – чавуну, 63% – соди, 58% – сталі, 57% – прокату, 50% – сільськогосподарських машин, 50% – тютюну, 40% – паровозів.

В той же час, розвиток промисловості України в системі економіки Російської імперії мав ряд недоліків, зокрема: територіальна диспропорційність промислового розвитку різних регіонів України, гіпертрофована увага важкій індустрії, гальмування частини галузей легкої промисловості, розвиток насамперед видобувної промисловості й відсутність замкнутих технологічних циклів. Достатньо сказати, що лише 15% українських промислових підприємств виробляли готову продукцію. До речі, ці тенденції економічного розвитку України збереглися і в т. зв. радянські часи.

Розгортання буржуазних реформ і завершення промислового перевороту, що відбувалося в другій половині XIX ст. суттєво змінили соціальну і національну структуру українського суспільства. Поряд з традиційними станами феодального суспільства – селянами і поміщиками (землевласниками), виникають нові – пролетаріат і буржуазія. Як зазначає О. Бойко, робітничий клас України формувався як складова частина загальноросійського пролетаріату. Порівняно із західноєвропейським він сформувався пізно й відповідно із запізненням вийшов на політичну арену. Його характеризували важке економічне становище, політичне безправ'я, багатонаціональний склад, значний відсоток молоді. У своїй сукупності ці особливості визначили політичне обличчя та специфіку психологічного складу вітчизняного пролетаріату, стимулювали розвиток революційності та радикалізму. Це позначилося на його слабкому зв'язку з національним рухом. Суттєво відрізнялась від західної буржуазія України. Вона була тісно пов'язана з поміщицьким землеволодінням, консервативною і вірогідною царизму, ще більше, ніж робітництво – багатонаціональною. Крім української (Терещенки, Харитоненки, Яхненки, Семиренки, Алчевські), вагоме місце серед буржуазії займали й росіяни, євреї, французи, англійці, бельгійці, німці.

У другій половині XIX ст. формується інтелігенція України, специфічна верства, яка займалася розумовою працею. Відповідно до перепису 1897 р. до цієї верстви в Україні належало 4,1% населення. Але більшість інтелігенції була неукраїнського походження: лише 16% юристів, 25% вчителів і тільки 10% письменників були українцями.

Українська нація формувалася й розвивалася переважно як селянська. За даними перепису 1897 р. 74% населення України становили селяни. Найбільшою була їх частка на Лівобережжі (80,9%), Правобережжі (76,9%) і лише на Півдні України (56%). У містах проживало тільки 16% українського населення. Наприкінці XIX ст. частка українців на їх рідній землі зменшилася з

≈ 90% до 80%. В той же час збільшилася частка росіян – 12%; поляки в Україні наприкінці XIX ст. складали 2.8% (на Правобережжі – 6%); євреї становили 8% усього населення (33% міського), а на Правобережжі – відповідно 12,5% і 80% (смуга осілості). Німці – 1 млн.; татари, румуни, молдавани по 0,5 млн.; болгари – 200 тис.; греки – 140 тис.; вірмени – 50 тис.; чехи – 38 тис.; словаки – 13 тис. За національним походженням робітничий клас: серед шахтарів – росіяни – 70%, металістів – 69%, на залізничному транспорті – 48,8%.

Як зазначають автори підручника «Новітня історія України (1900-2000). – К., 2000»: «У цілому серед робітничого класу українці становили близько 70%. Національний склад робітництва України суттєво впливав на розвиток боротьби за незалежність України на наступних етапах. У східних і південних регіонах, де в містах переважав російськомовний елемент, серед робітництва панували промосковські настрої».

Я. Грицак в посібнику «Нарис Історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст.» зазначає: «Індустріалізація й урбанізація дуже слабо зачепили українців, які у своїй більшості залишалися селянською нацією. ... Українські селяни не поспішали шукати роботи на промислових підприємствах. Виняток становили цукроварні на Правобережжі, куди селяни наймалися сезонно. Але здебільшого вони воліли застосовувати свої сили у сільському господарстві, аніж йти на великі заводи чи найматися на шахти. На час скасування кріпацтва південні чорноморські степи були вже заселені, тому вільної землі в Україні практично не лишилося. Отож українське селянство мігрувало на Схід, на неосвоєні землі Північного Кавказу, Казахстану, Середньої Азії, Сибіру, аж до басейну р. Амур. ... Еміграція разом з русифікацією стали головним чинником зменшення частки українців серед населення дев'яти українських губерній ... до 81,1% у 1897 р.».

У той час, коли в останній третині XVIII ст. Правобережжя і Південь України розділили долю Лівобережжя, тобто були насильницьки приєднанні до Російської імперії, західноукраїнські землі – Галичину, Буковину і Закарпаття – загарбала Австрійська монархія. Українці у її складі займали шосте місце за чисельністю. Австрійська монархія наприкінці XVIII ст. складалася з 10 великих народів і низки менших етнічних груп, тому історик О. Субтельний влучно зауважив: «Вражаючою особливістю цієї імперії залишалася її етнічна різноманітність». Будучи монархією багатонаціональною, Австрія теж проводила класичну імперську політику – «розділяй і володій», але в цій політиці мали місце специфічні особливості, які проявлялися передусім у тому, що порівняно із польською окупацією, за австрійського панування життя західних українців стало більш регламентованим.

Політичне й соціально-економічне становище західноукраїнських земель значною мірою визначалося реформаційною діяльністю австрійських імператорів *Марії-Терезії* та *Йосифа II*. Їх політика мала на меті покращити матеріальне становище жителів монархії, урівняти їх вправах, щоб зробити їх лояльними громадянами та надійними платниками податків. Ці реформи охопили три сфери суспільного життя: сільське господарство, церкву та освіту й спричинилися до створення сприятливих передумов для національного

Відродження, провідну роль в якому у той період відіграло греко-католицьке духовенство.

Таким чином, наприкінці XVIII - на початку XIX ст. попри несприятливі обставини, насамперед через поділ України кордонами чужих держав, на Наддніпрянщині та Наддністрянщині розпочалися процеси, які сприяли зростанню національної свідомості, активізації національного руху, що проявилось зокрема у виникненні *Руської трійці* та *Кирило-Мефодіївського братства*.

Отже, криза феодально-кріпосницької системи в Україні, одним з проявів якої був могутній селянський рух, активізація національного руху, який поступово від культурно-просвітніх форм переходив у стадію політизації, поширення ідей Просвітництва і Романтизму, участь українців у чужонаціональних таємних організаціях зумовили значне піднесення суспільної думки та суспільно-політичного руху. Має рацію історик Я. Грицак, який наголошує, що центральною темою новітньої української історії є формування модерної української нації.

Тоді, коли поляки боролися за відновлення великої Речі Посполитої, а росіяни розв'язували проблеми соціального реформування та національної уніфікації населення імперії, українці, не маючи ні власної державності, ні нової політичної еліти у формі аристократії, змушені були вирішувати завдання збереження національної ідентичності. Значну роль у цьому відіграли суспільно-політична діяльність, теоретична спадщина та творчість членів «Руської трійці» та «Кирило-Мефодіївського братства». *Визначте місце цих організацій в суспільно-політичному русі та культурі України XIX ст.*

В контексті суспільно-політичної ситуації в Російській та Австро-Угорській імперіях другої половини XIX ст., до складу яких входили українські землі, слід зауважити, що в імперії Романових, у цей період, визрівало масове незадоволення: селян від безземелля та грабіжницьких викупних платежів; робітників – жахливими умовами праці та низькою платнею; молоді буржуазії, яка зміцнивши економічні позиції, рвалася до політичної влади; інтелігенції, яка вимагала політичних прав і свобод. Не менш гострими були прагнення неросійських народів, які посилювали національно-визвольний рух. Так, зокрема, пожвавлення національного руху українців спостерігається вже наприкінці 50-х - на початку 60-х років XIX століття. Його ініціаторами стали колишні кирило-мефодіївці, які в *Петербурзі у 1859 р. створили першу українську громаду* – культурно-освітню організацію, що мала на меті сприяти розвитку народної освіти, літератури, поширенню національної ідеї, формуванню національної свідомості (М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш, Т. Шевченко). У 1861-1862 рр. петербурзькі громадівці видавали перший україномовний часопис «Основа». Згодом аналогічні громади виникають в Харкові, Полтаві, Чернігові, Києві та інших містах.

Найвпливовішою була *Київська громада*, що утворилася на основі гуртка т. зв. «хлопоманів», лідерами яких стали В. Антонович, Т. Рильський, А. Свидницький, П. Житецький. Ідейні засади «хлопоманства» викладено у

відомій праці В. Антоновича «Моя сповідь». Громадівський рух, названий властями «українофільством», набув значного поширення, проявлявся, в основному, в культурно-просвітницькій діяльності (відкриття недільних шкіл, пропаганда художньої та наукової літератури, вивчення української мови, історії, етнографії тощо). Серед найактивніших учасників громадівського руху були композитор М. Лисенко, письменники М. Старицький, О. Кониський, В. Самійленко, П. Мирний, історик М. Драгоманов, соціолог С. Подолинський, етнограф П. Чубинський, статистик О. Русов. Громади підтримували зв'язки з представниками національного руху Західної України.

Але, навіть, культурно-просвітницька діяльність громадівців викликала тривогу й несприйняття російської влади, яка вкотре вдалася до антиукраїнських акцій, що найяскравіше проявилися у виданні *Валуєвського циркуляру (1863) та Емського указу (1876) про заборону української мови*.

У 1873 р. громадівці сформули свою політичну програму, в основі якої лежала вимога перетворення Росії на федерацію і надання Україні широкої автономії. В національному напрямку працював «Південно Західний відділ Російського географічного товариства», українські вчені якого займалися археологією, етнографією, історією, географією, статистикою України. Українофільського напрямку дотримувалася газета «Киевский телеграф», часопис «Киевская старина».

Власне відповіддю російського самодержавства на активізацію національного руху й став Емський указ. Це остаточно підірвало основи легальної культурницької діяльності, на яку орієнтувалися громадівці.

Незабаром М. Драгоманов змушений був виїхати за кордон, де розвинув активну діяльність, в т. ч. почав видавати часопис «Громада», в якому виклав свою програму українського руху: демократизм, федералізм, європеїзм, культурництво, еволюційність. Паралельно з програмою М. Драгоманова українська суспільно-політична думка того періоду висувала й інші моделі майбутнього суспільного розвитку й пропонувала різні шляхи досягнення поставленої мети. Але найвпливовішими політичними силами в Україні другої половини ХІХ ст., на жаль, були загальноросійські політичні течії народників, соціал-демократів, лібералів і лише в останню чергу – український національний рух. Тому варто зробити принаймні коротку характеристику цих загальноросійських політичних течій.

Народництво, народницький рух як ідеологія і громадсько-політичний рух стали реакцією частини суспільства на пореформений злам традиційного селянського життя, на появу та поширення західних буржуазних ідей, звичаїв та порядків. Вважаючи капіталістичний шлях розвитку для Росії безперспективним, народники обстоювали необхідність переходу до т. зв. «народного виробництва», артільно-общинного методу організації господарства, встановлення соціалістичного устрою на основі селянської общини. В російському народницькому русі другої половини ХІХ ст. існувало три напрямки: 1) пропагандистський (П. Лавров); 2) бунтарський (М. Бакунін); 3) змовницький (П. Ткачов)

Чимало народницьких організацій діяло в Україні: у Києві – гурток т. зв. «чайківців» (1872-1874); «Київська комуна» (1873-1874). Активними учасниками останньої були В. Дебогорій-Мокрієвич та Я. Стефанович. Існували також народницькі гуртки в Одесі, Харкові, Житомирі, Чернігові, Полтаві, Миколаєві. Наприкінці 70-х років народницький рух розколовся на дві течії: помірковану, яку представляла організація «Чорний переділ» та радикальну – «Народна воля». В Україні діяли обидві організації, до складу яких входила чимало українців, серед яких відомі – Д. Лизогуб, М. Кибальчич, С. Перовська та ін.

Розчарування частини народників у революційному потенціалі селянства («Ходіння в народ» 1874 р.; «Чигиринська змова» 1877 р.) привело до посилення ідеології марксизму, на основі якої сформувалася соціал-демократична течія суспільно-політичного руху. Тобто, мова йде про певне розповсюдження марксистських соціалістичних ідей в Україні. Популяризаторами їх в Україні були професор Київського університету М. Зібер та С. Подолинський.

Заслужують на увагу погляди на марксизм, соціалізм й соціал-демократизм Івана Франка, зокрема його праці: «Соціалізм і соціал-демократизм», «Народники і марксистки», «Поза межами можливого». Глибокий аналіз марксистської доктрини дозволив йому зробити такий однозначний висновок: «Соціалістичний рух є ... грізною небезпекою, синонімом перевороту та побіди варварства й нового деспотизму найбільшим ворогом індивідуальної свободи та загального поступу».

Що ж являла собою Галичина, чи ширше – західноукраїнські землі, в другій половині XIX століття? У 1867 р. внаслідок досягнення австро-угорського компромісу, Австрія перетворилася в дуалістичну Австро-Угорську імперію. В результаті Галичина і Буковина ввійшли до австрійської частини імперії, а Закарпаття – до складу її угорської частини. Стосовно Галичини австро-угорський компроміс доповнювався австро-польським компромісом, який розширив політичні права поляків у краї. Уся соціальна, економічна та освітня політика була спрямована насамперед на задоволення польських інтересів. Варто також звернути увагу на те, що з 1867 р. суттєво змінився базовий державотворчий принцип – централізм поступився місцем федералізму.

Характеризуючи національний рух на західноукраїнських землях потрібно сказати про економічну ситуацію в другій половині XIX століття.

По-перше, хоча аграрна реформа 1848 р. відкрила перспективи переходу сільського господарства до капіталізму, його розвиток в аграрному секторі західноукраїнських земель відбувався пруським шляхом, тобто шляхом поступового вростання поміщицьких господарств у капіталізм, яке супроводжувалося багаторічною кабалою та хижацькою експропріацією селянства. Крім того, гостро постала проблема аграрного перенаселення в західноукраїнських землях. А звідси – масова еміграція з цього регіону – до Канади, США, Аргентини, Бразилії, Австралії, а також т. зв. сезонна – до Німеччини, Росії та інших європейських країн.

По-друге, економіка західноукраїнських земель мала чітко виражений колоніальний характер. Особливо це помітно у галузі промисловості: 1) гальмування промислового розвитку західноукраїнських земель; 2) кустарно-ремісничий характер промисловості; 3) орієнтація фабричного виробництва на добування та первинну переробку сировини, деформована структура промислового потенціалу; 4) залежність промислового розвитку від іноземного капіталу; 5) хижацька експлуатація природних багатств західноукраїнських земель; 6) низька енергоозброєність західноукраїнської промисловості; 7) перетворення західноукраїнського краю на ринок збуту товарів, вироблених сусідніми, більш розвинутими австрійськими регіонами та державами.

Ось як характеризував ситуацію один з тогочасних галицьких економістів: «Вироби з тканини і пряжі. Від сорочки аж до килиму, залізні й металеві вироби, знаряддя, машини, добрива, вироби шкіряної промисловості, хімічні вироби, словом, усе, чого потребує людина від колиски аж до могили, майже усе імпортуємо, купуємо, позичаємо у чужих».

Не менш складною була ситуація в суспільно-політичній сфері. Посилення польських позицій в Галичині супроводжувалося розколом в українському таборі. Українські лідери почували себе зрадженими австрійським урядом, який полишив їх віч-на-віч з сильнішим польським супротивником.

«Одним з наслідків польсько-українського антагонізму ... стало практичне зникнення старого типу українського інтелектуала *gente Ruthenus, natione Polonus*», – пише Я. Грицак. Один з польських дослідників писав на початку ХХ ст.: «Те, що селянин став синонімом русина, а поляк – синонімом пана, стало фатальним для нас». В таких умовах й появилася в суспільно-політичному русі західноукраїнських земель течія яка в історіографії отримала назву *москвофільської*. «Поміщицько-клерикальною» називає її В. Сарбей, автор праці «Національне відродження України. – К., 1999». О. Турій в «Довіднику історії України. – К., 2001» зазначає: «Москвофільство (русофільство) – мовно-літературна і суспільно-політична течія серед українського населення Галичини, Буковини і Закарпаття у сер. ХІХ - 30-х рр. ХХ ст. Обстоювали національно-культурну, а пізніше державно-політичну єдність з російським народом і Росією. Основною передумовою виникнення москвофільства була втрата українським народом власної державності, багатовікове іноземне поневолення, роздробленість і відособленість окремих земель, денаціоналізація освіченої еліти та низький рівень свідомості мас. Перші прояви москвофільства у Закарпатті сягають кін. ХVІІІ - поч. ХІХ ст., коли звідти до Росії переселилися відомі вчені й громадські діячі І. Орлай, М. Балудянський, В. Кукольник, П. Лодій, які зайняли високі посади в російських урядових та наукових інституціях й користувалися великим впливом при царському дворі. Підтримуючи постійні відносини зі своєю Батьківщиною, вони сприяли зростанню там зацікавленості Росією. ...Першим пропагандистом «общерусских» ідей у Галичині був ідеолог панславізму М. Погодін, який у 1835 і 1839-1840 рр. побував у Львові й познайомився з місцевою інтелігенцією. Особливо тісні зв'язки налагодив з істориком Д. Зубрицьким, навколо якого й почало формуватися коло прихильників російської мови та національної

єдності «Галицької Русі з Великоросією». Перетворення Москвофільства в окрему суспільно-політичну течію прискорила революція 1848-1849 рр. в Австрійській імперії».

Я. Грицак наголошує: «... москвофіли шукали порятунку від полонізації в орієнтації на Російську імперію. В середовищі останніх гору взяла думка, що «краще втопитися у російському морі, ніж у польській калабані». Москвофіли заперечували існування окремого українського народу, а галицьких русинів зачисляли до «єдиного великорусского народу», що проживає на території «від Карпат до Уралу». ...Москвофіли користувалися щедрою фінансово-організаційною підтримкою російського режиму, який використовував їх як протидію українському рухові. ...Московська орієнтація стає домінуючою у політичному і громадському житті галицьких українців 1860-1880-х років».

О. Сухий у роботах: «Москвофільство: Документи і матеріали. – Львів, 2001» та монографії «Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті). – Львів, 2003» пише: «На загал можна твердити, що національно-культурні процеси, які охопили Галичину у 30-40-х роках стали у майбутньому основою витоків української національної ідеї, засвідчивши національно-етнічне відродження галицьких українців. Водночас процес пошуку «руськості», «русинства» вів і до іншого напрямку, який в майбутньому стали називати москвофільством».

«Для українських діячів Галичини з дійового покоління 1848 р. в його боротьбі проти польської і німецької асиміляційної і культурної агресії, за захист прав свого народу залишився шлях шукати собі союзника в особі мовно й історично близької, овіяної ореолом сили державної Росії.

...В галицькому суспільно-культурному рухові чітко визначився курс на ототожнення історико-культурної традиції, релігійного обряду, мови і орфографії русинів з відповідними компонентами росіян.

...Помимо означених політичних причин такого повороту поглядів на Росію, важливе значення відігравали інші суб'єктивні та об'єктивні фактори: цілеспрямована діяльність російських державних дипломатичних та фінансових служб, що всіляко заохочували проросійські настрої і течії в Галичині; знайомство галицької інтелігенції з високими досягненнями російської культури, що в очах галицького українця аж ніяк не поступалися здобутками польській, неусталеність граматичних норм літературної мови українців Галичини, відсутність професійного мистецтва і культури. Оце-то усвідомлення власної відсталості підштовхнуло до найлегшого виходу з ситуації шляхом власного прилучення до «общерусских» досягнень літературної мови і професійної культури, до захоплення могутністю державної Росії».

В 50-80-х рр. на москвофільських позиціях стояли такі відомі громадські діячі і вчені, як: Д. Зубрицький, Я. Головацький. Б. Дідицький, І. Наумович, М. Малиновський, В. Дудикевич, Д. Марков та ін.

Під вплив москвофілів потрапили практично усі культурно-освітні установи: Ставропільський інститут, Народний дім, Галицько-Руська матиця.

На противагу народовській «Просвіті» було засновано «Общество им. Качковского». У 1870 р. москвофіли заснували Руську Раду – політичну організацію, яка нібито мала продовжувати традиції Головної Руської Ради.

Періодичними виданнями москвофілів були: «Слово» (1861-1887), «Страхопуд» (1863-1865), «Боян» (1867), «Славянская заря» (1868), «Пролом», «Русская Рада» (1871-1912), «Галичанин» (1883-1913), «Русское слово» (1890-1914), «Прикарпатская Русь» (1909-1915).

Дослідники О. Аркуша та М. Мудрий у своїй розвідці: «Русофільство в Галичині в середині ХІХ - на початку ХХ ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд» // Вісник Львів. ун-ту. Серія історична, 1999. – Вип. 34. – С. 231–233., зазначають, що у т. зв. русофільстві можна виділити такі напрями:

- старорусини – для означення певної генерації українських галицьких діячів, яку відрізняв від народовців специфічний світогляд;

- русофіли – для підкреслення панрусських настроїв серед більшої частини представників цієї генерації;

- москвофіли – для означення групи осіб старорусинського кола, які орієнтувалися не на панрусський простір, а власне на Росію, чітко бачили різницю між Україною і Росією, але заперечували її.

Для частини молодшої української інтелігенції неприйнятною була орієнтація москвофілів й вони започаткували в суспільно-політичному русі Галичини течію, яка в історіографії відома як – *народовська*. Так на початку 60-х рр. виник народовський рух. Його очолили В. Шашкевич, К. Климкович, Ф. Заревич, Є. Згарський, Д. Танякевич.

Народовський рух виник на ґрунті ідей національного відродження, започаткованих «Руською трійцею» та Кирило-Мефодіївського товариства й сформувався під впливом творчості Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова.

Народовці виходячи з того, що українці – це окрема нація, яка проживає на території від Карпат до Кавказу, виступали за єдність всіх українських земель та розвиток єдиної української мови на основі народної говірки. Організаційними центрами народовського руху стали редакції журналів: «Вечорниці» (1862-1863), «Мета» (1863–1864), «Нива» (1865), «Русалка» (1866).

Водночас слід зауважити, що «піднесення української орієнтації в Галичині стало результатом дій свідомих східноукраїнських патріотів, які мали на меті перенести сюди центр загальноукраїнської діяльності й перетворити цей край на П'ємонт України. У 1873 р. за ініціативою наддніпрянців О. Кониського, М. Драгоманова та Д. Пильчикова на кошти полтавської поміщиці Єлизавети Милорадович, за активної участі галицьких народоців, у Львові було створено Літературно-наукове товариство ім. Т. Шевченка, трансформоване у 1892 р. в Наукове товариство ім. Т. Шевченка, яке стало фактично неофіційною Всеукраїнською Академією Наук.

За зразком кївської громади, народоці почали створювати студентські та учнівські громади в навчальних закладах Галичини, в яких їх учасники вивчали українську літературу, історію, збирали етнографічні та фольклорні матеріали, влаштовували літературні вечори, концерти. Народоці заснували ряд культурно-освітніх товариств: «Руська бесіда» (1861) і театр «Руська бесіда»

(1864), «Просвіта» (1868). Вони відкривали читальні, бібліотеки, видавали твори українських письменників, шкільні підручники, влаштовували театральні вистави, щорічні Шевченківські вечори-концерти.

В 70-х роках розпочали видання політичних часописів: «Батьківщина» (1879), «Діло» (1880). Серед керівництва цих видань були головні ідеологи народовського руху: Володимир та Олександр Барвінські, В. Навроцький, О. Огоновський, Ю. Романчук, А. Вахнянин.

1885 року народовці створили політичну організацію – Народну Раду на чолі з Юліаном Романчуком. Якщо серед москвофілів переважало духовенство, то серед народовців більшість складали світські особи: адвокати, вчителі, лікарі тощо.

На відміну від старорусинів народовці рішуче відмовилися від концепції «історичного права», яким традиційно обґрунтовувалась справедливість національно-політичних домагань. Відмовившись від покладення в основу національно-політичних побудов державно-історичного права і традиції, вони проголосили природне право народу на самостійний розвиток, якого ніхто не може заборонити. Цим народовці стверджували у галицькому суспільстві зовсім іншу систему цінностей, ніж ту, яку підтримували старорусини, яка будувалась, головним чином на середньовічних уявленнях і поняттях. Як зазначає В. Барвінський: «Історія у своїй спадщині не передала галицьким русинам безпосередньої ... традиції зверхньої форми державної, традиції самодержавности, так сказати: традицію королівсько-династичну, котру мають Поляки, а котрої не мають Русини, але за те, вона передала їм традицію того, що називається народним життям історичним. Цієї традиції історичної не мають Поляки. Це народна пам'ять про його боротьбу за свою волю і правду».

Різниця в розумінні функцій народу, у підходах до історичної традиції, в основах національно-політичних побудов простежується і в історичних працях народовських і старорусинських авторів. Останні звертали увагу, перш за все, на історію державних утворень та інституцій (Галицьке князівство, Київську Русь, церкву і т. д.), а народовці – на історію народу, народних мас, а оскільки особливо яскраво це простежується у козацтві, тому й ставили акценти на козацьку добу в історії України. Давньоруський період не викликав в них такого захоплення, як козацький.

Народовці оголошують народну мову найвищою цінністю, «скарбницею нашого духа», «великим заповітом нашої предківщини», «одним з найперших і найважливіших знамен народності», зі смертю якого вмирає й народ.

Варто звернути увагу на те, що в середині 70-х рр. у Галичині з'являється молода інтелігенція, яка, як зазначає Я. Грицак: «...критично оцінювала діяльність обох руських течій і прагнула надати українському рухові модерного європейського характеру. Під впливом Михайла Драгоманова молоді українські політичні діячі Іван Франко, Михайло Павлик, Остап Терлецький та ін. наворачтаються до соціалізму. Так в українському таборі виникає ще одна, так звана *радикальна течія*. ... Українські радикали видавали часописи «Громадський друг», «Дзвін», «Молот» (1878), «Світ» (1881-1882), вели пропагандистську роботу серед українських селян і робітників». Саме радикали

утворили в жовтні 1890 р. першу українську політичну партію – Русько-Українську Радикальну Партію (РУРП).

Повертаючись до проблематики народовського руху, який наприкінці 80-х рр. ХІХ ст. починає домінувати в Галичині, потрібно розглянути ще одне важливе питання про т. зв. «Нову еру». 1890 р. лідери народовців Ю. Романчук, О. Барвінський, С. Сембратович при посередництві В. Антоновича уклали з польськими політичними колами і австрійським урядом компромісну угоду, яка, власне, отримала назву «Нової ери».

Від імені уряду намісник Галичини К. Бадені пообіцяв надати кілька депутатських місць у парламенті, запровадити українську мову в судах і адміністративних органах, відкрити українські гімназії, утворити кафедри української історії і української літератури у Львівському університеті. За ці поступки Ю. Романчук від імені частини народовців заявив про підтримку політики австрійської держави. Він та частина інших народовців, передовсім О. Барвінський, прагнули перетворити український рух у політичний чинник державної ваги. Греко-католицька церква (митрополит С. Сембратович), яка шукала своє місце в національно-політичному спектрі Галичини і яку обтяжувала русофільська ідеологія теж підтримувала «Нову еру». В ній була зацікавлена група діячів кийівської «Старої громади» (В. Антонович, О. Кониський), котрі мали на меті перетворити Галичину в осередок загальноукраїнського національного руху.

З польського боку головним ідеологом угодовського процесу був Адам Сапега. В умовах загострення австро-російських відносин не був зацікавлений в посиленні міжнаціональної напруги в Галичині й австрійський уряд.

Найважливішими здобутками, які українці отримали від угоди, були:

- запровадження у галицьких та буковинських освітніх установах українського фонетичного правопису (1892);
- відкриття у Львівському університеті кафедри історії України на чолі з М. Грушевським (1894);
- перетворення Літературного товариства ім. Т. Шевченка на НТШ (1892) та розширення завдяки державним субсидіям його діяльності;
- відкриття української гімназії в Коломиї (1892);
- поширення принципу двомовності на низку учительських семінарій;
- створення страхового товариства «Дністер» (1891);
- поява низки урядових розпоряджень про підтвердження прав або розширення вжитку української мови в державних установах;
- повернення у Східну Галичину службовців-українців, відправлених раніше на польські етнічні терени;
- відкриття для українців ширшого доступу до державних посад тощо.

В сучасній українській історіографії «Новій ері» дається така оцінка: «Завдяки політиці «Н. е.» Галичина перетворилася в «український П'ємонт» – осередок загальноукраїнського національного руху. Угода не виправдала всіх сподівань українського суспільства, кинула його у вир політичних пристрастей.

З антиавстрійських позицій виступали русофіли й радикали, не підтримала угодової політики й галицька провінція, обтяжена антипольськими настроями.

Але в підсумку дискусії навколо «Н. е.» зміцнили галицьке українство, ідеологічно осучаснили його, заклали основу для партійної структуризації».

На зламі ХІХ - ХХ ст. український національний рух вступив у нову фазу свого розвитку характерною рисою якої було зростання національної самосвідомості. В цей час припадає зародження і виникнення перших українських політичних партій, формуються ідеологічні, економічні й національні засади їх діяльності. На початку ХХ ст. на території України діяло більше 20 політичних партій і товариств. Бурхливий політичний і соціально-економічний розвиток Австро-Угорщини, перетворення її на дуалістичну монархію, прийняття конституції, не просто перетворили її на правову монархію, а й сприяло активізації національного руху на західноукраїнських землях. Тому саме тут виникли перші українські політичні структури. Так, у жовтні 1885 р. у Львові була заснована *Народна Рада* – політичне товариство, головною метою якого була боротьба за розвиток українського народу та захист його суспільно-політичних, економічних та культурних інтересів. Новостворена організація стояла на позиціях єдності наддністрянських та наддніпрянських українців та окремішності українського народу від поляків та росіян.

Друкованими органами Народної Ради були газети «Батьківщина» та «Діло»; лідерами: Ю. Романчук, О. Барвінський, В. Навроцький.

Першою українською політичною партією стала створена в жовтні 1890 р. у Львові *Русько-Українська Радикальна Партія* (згодом *Українська Радикальна Партія*), яка домагалася національного самовизначення українського народу, відстоювала необхідність всеукраїнської національної єдності, проголошувала новаторські соціально-економічні ідеї. Її лідерами були: І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький. На ІV з'їзді партії було прийнято важливе доповнення до Програми, в якому підкреслювалась необхідність повної самостійності українського народу: «...здійснення усіх її ідеалів ... можливе при повній самостійності політичній русько-українського народу...». З цього приводу історик Я. Грицак зазначає: «... вперше в історії українського руху було висунуто й аргументовано постулат політичної самостійності України».

Ще однією політичною структурою стала *Українська Національно-Демократична Партія*, яка утворилася внаслідок злиття двох важливих політичних течій – національно-радикального крила РУРП з одного боку та членів Народної Ради. Установчий з'їзд партії відбувся в грудні 1899 р. у Львові. Серед провідних діячів партії в першу чергу слід назвати: Ю. Романчука, К. Левицького, О. Борковського, І. Белея, М. Грушевського, І. Франка. Друкованим органом УНДП був тижневик «Свобода». Базуючись на національній платформі, вона об'єднала різні верстви українського суспільства і стала першою реальною силою, яка змогла протиставитися польському натиску в Галичині. Кінцевою метою партія ставила здобуття культурної економічної та політичної самостійності українського народу та об'єднання його в «єдиний національний організм».

Крім них, на західноукраїнських землях діяла, створена теж у 1899 р., *Українська Соціал-Демократична Партія* (М. Ганкевич, С. Вітик, Ю. Бачинський), а також *«Русько-український християнський союз»*, що трансформувалася 1911 р. в Християнсько-суспільну партію.

«Таким чином, в українському русі в Галичині на початку ХХ ст., – зазначає Я. Грицак, – виникла фактично двопартійна система..., усі новостворені партії стояли на суспільній платформі політичної самостійності України...».

Політизація національного руху на східноукраїнських землях відбувалася в умовах безпрецедентного імперського тиску, значно більшого розшарування й різних ідеологічних симпатій його учасників. Важливими віхами на цьому шляху стало створення та діяльність таких політичних українських структур, як *Загальна Українська Безпартійна Демократична організація* (популярніше – *Загальна Українська Організація*) та *Братство Тарасівців*. Членами першої були В. Антонович, П. Житецький, М. Лисенко, Є. Чикаленко та інші, а другої – І. Липа, Б. Грінченко, М. Коцюбинський. В програмі Братства Тарасівців містилися вимоги політичної автономії України, захисту культурних і соціальних прав українського народу.

Перша на східноукраїнських землях українська партія була створена 1900 року, під назвою *Революційна Українська Партія*. До неї увійшли: Д. Антонович, Л. Мацієвич, М. Русов. Програмними документами РУП стала праця Миколи Міхновського *«Самостійна Україна»*. Головною її ідеєю, що виражена у формі категоричного імперативу, стала ідея створення незалежної української держави: «...коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим необмежану змогу всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого гаразду; коли справедливо, що пишній розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності єсть метою, – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність єсть головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом в сфері міжнародних відносин. ...Нині увесь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією надією: «Одна єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ»».

«Самостійна Україна» стала своєрідним лакмусовим папірцем для політичного самовизначення та розмежування не тільки членів РУП, а й багатьох інших учасників національного руху. Багатьох з них лякала безкомпромісність, категоричність та радикалізм М. Міхновського, але він та його однодумці твердо стояли на своїх позиціях. Це привело до першого розколу РУП та утворення 1902 року міхновцями *Української Народної Партії*.

Невдовзі стався новий розкол (1904), від РУП відмежувалася група на чолі з Мар'яном Меленевським та Олександром Скоропис-Йолтуховським, яка утворила *Український соціал-демократичний союз* («Спілку»), що став автономною частиною РСДРП (м).

В час революції 1905-1907 рр. шляхом перейменування РУП виникла *Українська соціал-демократична робітничка партія*, що стояла на позиціях найширшої автономії України у складі демократичної російської держави. Її лідерами були: В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш.

1904 року на базі ЗУБДО була створена *Українська Демократична Партія* (засновники: Б. Грінченко, І. Стешенко, С. Єфремов), яка наголошувала на потребі утворення демократичної республіки з широкою національною місцевою автономією, заведення парламентського ладу і т. д.

Восени 1904 р. групою членів, які вийшли з УДП була створена *Українська Радикальна Партія* (Б. Грінченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, Л. Юркевич), що висувала вимоги надання широкої національно-територіальної автономії Україні, яка повинна була стати рівноправною складовою частиною реформованої федеративної Російської держави.

Вже наприкінці 1905 р. УДП та УРП об'єдналися в *Українську Радикально-Демократичну Партію*. Оновлена держава розглядалася нею, як «федерація рівноправних автономно-територіальних одиниць». Автономна Україна повинна була управлятись виборною Українською народною радою (сеймом), що виробила б конституцію, в якій були б закріплені права кожної нації на культурне й політичне самовизначення. До керівного органу партії входили: Б. Грінченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, М. Левицький, Є. Чикаленко.

В умовах поразки революції 1905-1907 рр. й посилення антиукраїнської політики царизму, у 1908 р. було засновано *Товариство Українських Поступовців* – міжпартійну громадсько-політичну організацію, політична програма якої зводилася до трьох основних вимог: парламентаризму, перебудови Російської держави на федеративних засадах, національно-територіальної автономії України. Друкованими органами товариства були газета «Рада» та щомісячник «Украинская жизнь».

Отже наприкінці XIX - на початку XX століття в Україні відбулася політизація національного руху, виникла система багатопартійності. Але, різний рівень розвитку національного руху в т. зв. «російській» та «австрійській» Україні привели до різних підходів у розробці програми боротьби за незалежність та національну свободу. Ситуація в обох частинах України ускладнювалася антиукраїнською політикою Відня та Петербурга, несформованістю повної соціальної структури української нації, різним, загалом недостатнім, рівнем національної самосвідомості, а також розпорошеністю ідеологічних уподобань української еліти.

Кінець XIX - початок XX століття в історії України – це період кардинальних змін в політичному становищі, соціально-економічному розвитку та суспільно-політичному русі, в т. ч. національному. В плані політичному ще більше посилювався імперський асиміляційний тиск із загальними закономірностями й специфічними особливостями на Наддніпрянщині та Наддністрянщині. Соціально-економічний розвиток обох регіонів теж мав свою специфіку, яка полягала насамперед в тому, що східноукраїнські землі

фактично перетворювалися в один з найрозвинутіших регіонів Російської імперії, а західноукраїнські дедалі більше ставали аграрно-сировинним придатком Австро-Угорської монархії. Відбулася політизація національного руху, його ідеологами було сформульовано постулат самостійності України й розпочалася підготовка до його реалізації. Певні шанси для цього давав конфлікт між двома блоками держав, до складу яких входили українські землі й який загрожував перетворитися у світову війну.

За даними перепису 1897 р. у Російській імперії, в Україні проживало 23.776.280 осіб, з яких 17.373.525 становили українці (73,8%). А в 1900 р. в Східній Галичині 4.130 тис. осіб; з них – 2.685 тис. українців (65%); в Північній Буковині – 460 тис. осіб, з них – 260 тис. українців (56,5%); Закарпатті – 530 тис. осіб, з яких 320 тис. українців (60,4%).

На зламі XIX-XX ст. сформувалися два військово-політичні блоки, які прагнули до переділу сфер впливу. З одного боку – це т.зв. *Четверний союз* (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія), з другого – *Антанта* (Велика Британія, Росія, Франція), але поступово у *Першу світову війну* було втягнуто 33 з 59 держав світу і $\frac{3}{4}$ населення земної кулі. Ворогуючі сторони ставили перед собою такі цілі: ствердження власного домінування в світі, загарбання чужих територій, встановлення контролю за ринками збуту та джерелами сировини, послаблення хвилі народних виступів за соціальне та національне визволення, знешкодження опозиційних політичних сил, концентрація уваги народів не на внутрішніх проблемах, а на зовнішній загрозі.

Геополітичне розташування України неминуче перетворювало її на зону інтересів ворогуючих коаліцій, місце, де мало проходити збройне протистояння. При цьому жодна з ворогуючих сторін не брала навіть до уваги інтересів самого українського народу. Як зазначав І. Франко: «на шахівниці політики Європи українці не є навіть нікчемною пішечкою».

Так, якщо Австро-Угорщина претендувала на Поділля та Волинь, то Німеччина виношувала більш масштабні плани – захопити Донецький басейн з Одесою, Кримом та Приазов'ям. Російське самодержавство, прикриваючись ідеєю «об'єднання усіх руських земель» під владою російського царя, планувало приєднати до своєї імперії Галичину, Буковину та Закарпаття.

З початком війни українські землі перетворилися на арену бойових дій і, відповідно, були у числі тих, що найбільше постраждали від неї. Від самого початку боїв влітку 1914 р. територія Галичини, Буковини, Волині, а також, хоча меншою мірою, Центральної України стала одним з основних театрів воєнних дій. Але до початку 1918 р. лінія фронту проходила через українську територію з її величезними природними багатствами, що мало надзвичайне значення для вирішення воєнного конфлікту у Центральній та Східній Європі».

За увесь час війни в російську армію було мобілізовано 3,5 млн. українців, а в складі австрійської воювало понад 300 тис. «русинів». В цьому полягала найбільша трагедія української нації – не маючи власної держави, східні українці були змушені воювати в складі російської армії проти своїх єдинокровних братів – західних українців, що перебували у лавах австрійської армії. Українські землі стали об'єктом експансії воюючих сторін.

Під час війни в скрутному становищі опинилося цивільне населення Галичини й Буковини. «З одного боку, – пише Т. Гунчак, – його мордували росіяни, намагаючись вибити з нього почуття національної свідомості й самопошани; з іншого – над ним знущалися австрійці та мадяри, звинувачуючи у русофільстві».

У Росії йшлося не просто про приєднання Галичини, але ще про придушення тут «гнізда мазепинства», тобто знищення основного центру українського національного руху, своєрідного галицького «П'ємонту», який поширював свої впливи на Наддніпрянську Україну. Російська окупація Галичини, Буковини і Закарпаття тривала з осені 1914 р. до весни-літа 1915р.

Російська окупаційна влада розпочала переслідування всього українського: було закрито «Просвіту», інші українські установи, бібліотеки, школи, пресу, видавництва, розпочалася насильницька русифікація, репресії проти інтелігенції, гоніння греко-католиків, масові депортації населення.

«Разом з російською мовою і російськими законами, – пише Я. Грицак, – в Галичині вводилася російська система хабарів, громадського безправ'я та утисків «іногородців». Варварство окупаційного режиму у Галичині стало справжнім європейським скандалом, але міністр закордонних справ Росії Сазонов заявив: «якраз тепер прийшов найвідповідніший час, аби раз і назавжди покінчити з ... українством». Український рух став об'єктом репресій і в Російській імперії. Були закриті українські видання, українські організації.

Війна принесла українським землям руйнацію господарства, деформацію структури виробництва, гальмування поступального розвитку, посилення залежності від іноземного капіталу, а також внесла певний розкол в національний рух. Загалом на підтримку Австро-Угорщини висловилися переважна більшість суспільних організацій та партій західних українців. Створена 1 серпня 1914 р. Головна Українська Рада (згодом – Загальна Українська Рада) у своєму Маніфесті закликала український народ «стати однодушно проти царської імперії... Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України». Більшість українських партій і організацій підросійської України виступили за перемогу Росії у війні. Так, С. Петлюра у статті «Війна і українці» писав: «Українці ... виконують свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця і не тільки на полі бою ..., але й як громадяни-обивателі...».

Щоправда, українські емігранти з Наддніпрянщини (Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, О. Скоропис-Йолтуховський та ін.) заснували у Відні Союз Визволення України, який підтримуючи держави Четверного союзу, виступав за утворення самостійної Української Держави у формі конституційної монархії.

СВУ провів величезну проукраїнську пропагандистську й агітаційну роботу в багатьох європейських країнах, а також в таборах для військовополонених українців. В своїх програмних документах СВУ заявляв: «Об'єктивна історична конечність вимагає аби між західною Європою і Московщиною повстала самостійна українська держава».

Окрему сторінку історії України періоду Першої світової війни становить процес створення, бойовий шлях і культурно просвітня праця *Українських Січових Стрільців* – військової формації українців у складі австрійської армії, подвиг яких не втратив свого історичного значення, він далі працює на державницьку ідею побудови незалежної України, він навечно залишиться збройним символом безсмертності українства.

Створення влітку 1914 р. легіону Українських Січових Стрільців ознаменувало відновлення військової традиції та збройної боротьби українського народу. Об'єднуючи кращі сили молоді, які представляли практично всі суспільні верстви Галичини, легіон УСС, незважаючи на численні перешкоди, перетворився у добре вишколену українську формацію з національною символікою, власними одностроями й відзнаками, а також українською офіційною мовою та українською військовою термінологією. Поставивши своєю основною метою здобуття національної державності, Українські Січові Стрільці усвідомлювали, що реалізація цього потребує ретельної і цілеспрямованої підготовки. Тому в легіонах УСС діяв ряд інституцій, покликаних ознайомлювати стрільців з їх завданнями у війні, з основами стрілецької ідеології, а також підвищувати освітній рівень стрілецтва й готувати його до післявоєнної громадської діяльності.

Бойовий шлях Українських Січових Стрільців проліг від стародавнього Львова, через Стрий до сонячного Закарпаття, де остаточно завершилося формування легіону чисельністю 2,5 тис. стрільців, який поділявся на три курені, а ті відповідно на сотні, чоти, рої. Там, в боях за Карпатські перевали Українські Січові Стрільці пройшли перше бойове хрещення, щоб надалі позначити свої звитяги пам'ятними віхами Маківки та Лисоні, важкими боями під Семиківцями, Сосновом, Куропатниками, Конюховом.

«Прошло чотири роки світової завірюхи. Грізний молох кривавої війни пожер мільйони людських жертв. Пропадали нераз у цій борні цілі полки, дивізії, а то й армії. У. С. С. існували немов той легендарний Фенікс, що згорає та за єдино відроджується до нового життя. Силою нечисленної формації Українського Січового Стрілецтва була свідомість, що воно є заборолом волі народу, кошем майбутньої Української армії. Це почуття веліло з вибухом російської революції полоненим У. С. С. прямувати з таборів в Україну, працювати для українізації частин російської армії і творити в Києві формацію Січових Стрільців. Коли ж в 1918 р. затріщали основи Австро-Угорської монархії і в жовтні повстала Українська Військова Організація з Центральним Військовим Комітетом у Львові, очі всіх тих, що підготовляли переворот, звернулись на У. С. С.».

І як зазначає сучасний дослідник: «значення стрілецтва не обмежується лише тим, що воно стало першою в новітній історії України добровільною військовою формацією, яка збройною боротьбою зв'язала перервану нитку визвольних змагань. Українські січові стрільці ввійшли в історію ще й тому, що були силою, яка мала значний вплив на розвиток української політичної думки та на формування національної психології. ...Об'єднуючи кращі сили української молоді, захопленої ідеєю відбудови власної держави й об'єднання

всіх гілок українського народу, легіон УСС у роки Першої світової війни перетворився на своєрідний військово-політичний організм у середовищі якого тривав невпинний пошук найефективніших шляхів досягнення поставленої мети. Результати такої діяльності вплинули позитивно на весь подальший хід національного розвитку українського суспільства».

Перша світова війна закінчилася в листопаді 1918 року. Внаслідок неї держави-учасниці втратили 25 млн. своїх громадян, у тому числі 12 млн. становили прямі бойові втрати. Якщо напередодні війни в Європі налічувалося 401 млн. жителів, то в 1919 – лише 389 млн., хоча за прогнозами мало бути 424 млн. європейців.

Тема 5. Друга українська національна революція 1917-1921 рр.

План

1. Причини, початок, характер та періодизація української національної революції.
2. Утворення Української Центральної Ради, її склад, внутрішня і зовнішня політика. Проголошення УНР.
3. Українська гетьманська держава Павла Скоропадського: її внутрішня і зовнішня політика.
4. Українська Народна Республіка доби Директорії: її внутрішня і зовнішня політика.
5. Західно-Українська Народна Республіка: її внутрішня і зовнішня політика.
6. Причини поразки та уроки національної революції 1917-1921 рр.

Перша світова війна привела до розвалу двох імперій до складу яких входили українські землі: Російської – Романових та Австро-Угорської – Габсбургів. Народи, які входили до них, отримали шанс створити свої національні держави, в т. ч. такий шанс отримали українці. Як же скористалися вони наданою можливістю? Щоб відповісти на це запитання слід насамперед проаналізувати причини, початок, характер та періодизацію української національної революції 1917-1921 р.

Отже, в лютому 1917 р. в Російській імперії відбулася революція в результаті якої впало самодержавство і фактично в країні встановився республіканський лад. Перемога революції сприяла створенню на теренах колишньої імперії нової політичної ситуації та суспільної атмосфери.

Формально влада перебувала в руках *Тимчасового уряду*, водночас виникли альтернативні органи влади – *Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів*, в т. ч. в Україні, де в середині 1917 р. їх налічувалося 252. У Радах домінували загальноросійські соціалістичні партії есерів та соціал-демократів.

Поступово в Радах взяли гору радикальні елементи – більшовики, лідер яких – *Володимир Ленін* проголошував лозунг «Вся влада – Радам!» і взяв курс на підготовку збройного повстання.

Після повалення царського самодержавства на теренах колишньої імперії активізувався національний рух. Особливо бурхливим він був в Україні, яка опинилася в епіцентрі політичної боротьби. Величезна територія, матеріальні й людські ресурси, природні багатства притягували до неї увагу різних імперських політичних сил. Крім того, *специфіка української ситуації полягала в тому, що тут у 1917-1921 рр. одночасно розвивалося кілька конфліктів:*

- до пізньої осені 1918 р. продовжувалася Перша світова війна й Україна залишалася одним з головних театрів воєнних дій;

- тривав конфлікт між Тимчасовим урядом і Радами, який після повалення уряду більшовиками набрав форми громадянської війни між т. зв. «білими» та «червоними», під час якого, особливо в час денікінського наступу влітку 1919 р. Україна була тереном, де вирішувалася доля цього конфлікту;

- визрів і набрав великої сили Український національний рух, який виступав за політичне самовизначення України аж до державного відокремлення від Росії, проти чого були як «білі», так і «червоні»;

- врешті, в самій Україні була розв'язана «власна» громадянська війна між лівими і правими силами, яка привела до поразки української національної революції й падіння національної державності.

Головними причинами революції став кризовий стан Російської імперії викликаний світовою війною, зокрема загостренням політичних, соціально-економічних та національних проблем. Невирішеність національного питання особливо гостро відчувалася саме в Україні, де на 1917 р. український рух мав свою політичну програму, певні політичні структури, деякий досвід агітаційно-пропагандистської роботи серед народних мас, а отже, міг розраховувати на їх підтримку. Щоправда, початок революції був наслідком не стільки широкого національного руху, як, швидше, природною реакцією на розпад центральної влади Російської імперії, тобто її ініціювали не так внутрішні причини, а передовсім зовнішні чинники.

Визначаючи характер революційних подій 1917-1921 рр. в Україні, слід мати на увазі, що тут фактично одночасно відбувалося дві революції – національна і соціальна, які представляли й очолювали різні політичні сили: першу – національно-демократичні сили правої і лівої орієнтації, при домінуванні останніх; й другу – крайні ліві (більшовики), які були противниками національної державності.

В Українській національній революції 1917–1921 рр. можна виділити такі періоди:

- I. Доба Української Центральної Ради та Першої Української Народної Республіки (березень 1917 - квітень 1918 рр.);

- II. Доба гетьманської монархічної держави (квітень 1918 - грудень 1918 рр.);

- III. Друга Українська Народна Республіка часів Директорії (грудень 1918 - листопад 1920 рр.);

- IV. Доба Західно-Української Народної Республіки (листопад 1918 – липень 1919 рр.).

При цьому слід мати на увазі, що сама національна революція тривала до листопада 1921 р., тобто до поразки Другого Зимового походу армії УНР й трагедії під Базаром. І лише рішення Сен-Жерменського мирного договору (вересень 1919 р.) про передачу Буковини Румунії; Тріанонського мирного договору (червень 1920 р.) про передачу Закарпаття Чехословаччині та ради послів Антанти (березень 1923 р.) про приєднання Галичини до Польщі, поставили останню крапку в поразці Другої Української Національної Революції.

Піднесення українського національно-визвольного руху, яке проявлялося в численних маніфестаціях, мітингах, демонстраціях, відродженні старих та створенні нових громадських організацій, політичних партій, появи української преси диктувало необхідність створення єдиного координаційного українського центру. Ним стала *Українська Центральна Рада*, що постала 4 березня 1917 р.

До її складу увійшли члени Товариства українських поступовців, представники української соціал-демократії, українських військових, робітників, кооператорів, студентства, духовенства, різних товариств, громад й ін.

Роз'яснюючи необхідність створення Центральної Ради, М. Грушевський писав: «Треба було забезпечити волю України, відновити її старе народовластя, право народу правити самому всіма своїми справами. Для цього, як упав старий режим, українці усіх партій і напрямків постановили об'єднатись у спільній, одностайній політичній організації на весь час, поки буде досягнена спільна широка національно-територіальна автономія України в федеративній російській республіці».

Михайло Грушевський був головним ідеологом української революції, творцем її концепції. Його праці, написані в 1917-1918 рр., обґрунтовували стратегію, визначали нагальні тактичні гасла боротьби. Цій меті були підпорядковані брошури і статті: «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідки пішло українство і до чого воно йде», «Якої автономії і федерації хочуть українці», «Українська самостійність і її історична необхідність», «На порозі нової України» та ін.

Центральна Рада стала яскравим свідченням інтенсивного зростання національної свідомості українського народу. Як зазначає Я. Грицак, весна-літо 1917 р. в Україні пройшли під знаком «українізації» суспільно-політичного життя. 19-21 квітня 1917 р. був скликаний Всеукраїнський національний конгрес, майже 900 делегатів якого представляли різні політичні партії, культурно-просвітні, селянські, професійні організації, земства та ін. Конгрес проголосив Центральну Раду верховною національною владою, затвердив М. Грушевського її головою й поставив метою здобуття національно-територіальної автономії України. Вимогу національно-територіальної автономії підтримали з'їзди найбільших соціальних верств українського суспільства – селян, робітників і військових. Щоправда, слід звернути увагу, що водночас на з'їздах лунали голоси, яких не задовольняла автономія, тому

вони вимагали політичної самостійності України, але голоси самостійників були ледь чутними в «хорі» автономістів. Чим же пояснити, що в Україні тоді переважали автономістські, а не самостійницькі настрої?

О. Бойко пояснює дану ситуацію так: програмними документами більшості політичних партій та сил Центральної ради була саме політична автономія; ідея самостійності ще не набула поширення, визнання та популярності в масах; серед української політичної еліти поширеними були ілюзорне сподівання на справедливе і раціональне вирішення національного питання революційною демократією Росії; вважалося, що в межах Росії в Україні був реальний шанс вибороти бодай автономію, а проголошення самостійності залишило її самотньою в епіцентрі Першої світової війни, фактично без державних структур, без армії тощо.

Тому, Центральна Рада активно вимагала визнання і схвалення Тимчасовим урядом автономії України. Поклавши в основу своєї тактичної лінії принцип «ні бунту, ні покірності», Центральна Рада поставила Тимчасовий уряд перед доконаним фактом: *23 червня 1917 р.* вона прийняла *I Універсал*, в якому проголошувала: «Народе Український! ...Волею своєю ти поставив нас, українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі. ...Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усїєї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі, має право сам порядкувати своїм життям. ...Народе Український! У твоїх руках доля твоя. В цей трудний час всесвітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю й державним розумом, що ти, народ робітників, народ хліборобів, можеш гордо й достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним».

Так, поступово Українська Центральна Рада з координаційного центру національним рухом перетворювалася на державну структуру, законодавчий орган влади, своєрідний парламент. В ній мали своє представництво всі тогочасні політичні сили, всі соціальні верстви та національності.

15 червня 1917 р. було створено *Генеральний секретаріат* – виконавчий орган, свого роду уряд, який очолив *Володимир Винниченко*. Урядовці провели значну державотворчу роботу, яка, щоправда гальмувалася невизначеністю взаємин з Тимчасовим урядом, його негативним ставленням до національних процесів в Україні, з одного боку й таким самим негативним ставленням до цих процесів російськомовного населення та лідерів правих і лівих партій, що діяли в Україні. Так, наприклад, чільний діяч київських більшовиків Георгій П'ятаков закликав «боротися з шовіністичними устремліннями українців», бо «Росія без української цукрової промисловості не може існувати, те саме можна сказати й щодо вугілля (Донбас), хліба і т. д.». А голова виконкому ради робітничих депутатів у Києві меншовик Незлобін погрожував, що російська революційна демократія «багнетами відповість на проголошення автономії України».

В таких умовах Центральна Рада проголосила *3 липня 1917 р.* свій *II Універсал*, основою якого була угода між тимчасовим урядом і Центральною Радою, за якою перший змушений був визнати автономні права України, щоб

«вдержати все, що можна вдержати». В II Універсалі були такі рядки: «Ми, Центральна Українська Рада, стоячи, як все, за тим, щоб не відривати України від Росії та щоб разом з усіма її народами змагати до піднесення й розвитку цілої Росії та до єдності її демократичних сил, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єдності...».

Звичайно, II Універсал був кроком назад у порівнянні з I Універсалом, мав компромісний характер й не задовольняв обидві сторони. Юрисдикція української влади уточнювалася «Тимчасовою інструкцією», виданою Тимчасовим урядом в серпні 1917 р., яка суттєво обмежувала права України. Адже згідно з нею, Генеральний секретаріат визнавався виконавчим органом Тимчасового уряду, а не Центральної Ради. Варто також зазначити, що Центральна Рада пішла на розширення свого складу за рахунок представників національних меншин, що проживали в Україні. Причому відсоток наданих їм місць (30%), перевищував їх процентну частку серед жителів України (не більше 20%). *Спробуйте порівняти з процентним співвідношення національних меншин у Верховній Раді нинішньої України?*

Такими були зовнішньополітичні конфронтації зароджуваної української державності, які ускладнювалися рядом внутрішніх проблем. Спроба прихильників державної самостійності здійснити переворот в ніч на 17 липня 1917 р. закінчилася невдачею й Україна надалі йшла у фарватері тих подій, що відбувалися в Росії.

До того ж, не маючи змоги обсадити адміністративний апарат людьми, які могли б проводити її лінію на всіх рівнях влади, Центральна Рада часто не могла добитися виконання своїх рішень на місцях. Брак національно свідомих людей, які змогли б зайняти місце у механізмі державного управління відчувався не лише у провінції, а й у самій столиці. Та, все ж, «наприкінці літа-восени 1917 р. українські землі являли собою спокійний острів-оазу серед розбурханого російського моря. Панувало загальне враження, що Україна стане опорою порядку, законності і зможе краще влаштувати своє життя, аніж Росія». Та цим планам, як і багатьом іншим, не судилося здійснитись.

Восени 1917 р. боротьба за владу в Україні загострилася й проходила між трьома політичними силами:

1) прибічниками Тимчасового уряду, опорою яких був штаб Київського військового округу;

2) більшовиками, яких підтримували ради робітничих і солдатських депутатів;

3) національними силами, що гуртувалися навколо Центральної Ради.

Події поступово набирали надзвичайно гострих і практично непередбачуваних форм, за якими, на жаль, не встигали соціалістичні лідери Центральної Ради. Так, в Україні значною мірою стихійно наростав процес українізації армії. Український національний рух охопив величезну кількість військових частин російської армії. Водночас у провінції набирало сили Вільне Козацтво. Але ні перших, ні других не зумів використати український уряд, щоб створити боєздатну Українську Армію.

Тим часом владу у Петрограді 25 жовтня 1917 р. захопили більшовики на чолі з В. Леніним. Звістка про події в столиці, змусила Центральну Раду створити Крайовий комітет охорони революції в Україні, який у своїй відозві заявив, що буде всіма способами протидіяти спробам більшовиків повторити сценарій петроградських подій в Києві. Тут одночасно сформувалися три центри, які претендували на захоплення влади в Україні: штаб КВО, рада робітничих і солдатських депутатів і Українська Центральна Рада. Саме остання вийшла в листопаді 1917 р. переможцем із цієї боротьби.

7 листопада 1917 р. Центральна Рада ухвалила *III Універсал*, в якому проголошувалося утворення Української Народної Республіки: «Народе український і всі народи України! ... Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. ... До території Української Народної Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму)».

В той же час, *III Універсал* містив в собі суттєву суперечність, яка межувала з абсурдністю. Визначивши Україну як незалежну державу, він все ж залишив федеративний зв'язок з Росією, що як держава вже не існувала. Вчитайтеся, це теж рядки із *III Універсалу*: «Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів».

Важливо наголосити, що восени 1917 р. український національний рух ще йшов по висхідній про що засвідчили вибори до Всеросійських Установчих Зборів (Вибори до Українських Установчих Зборів мали відбутися 27 грудня 1917 р. (за н. ст. – 9 січня 1918 р.). На Всеросійських виборах в Україні за більшовиків проголосувало лише 10% виборців, а за українські партії – майже 75%! За таких обставин, щоб схилити політичну фортуна на свій бік, більшовики різко змінюють тактику своєї боротьби за владу.

4 грудня 1917 р. в Києві розпочав роботу *Всеукраїнський з'їзд рад*, на якому більшовики планували здійснити внутрішній переворот і захопити владу. Але сил для цього в них виявилось замало, більшість делегатів київського з'їзду рад підтримувала Центральну Раду. Тоді більшовики разом з лівими есерами, деякими соціал-демократами та кількома безпартійними (всього 127 осіб) залишили *Всеукраїнський з'їзд рад* і перебрались до Харкова, який в той час був форпостом більшовизму в Україні. Саме в цьому пролетарському центрі 11-12 грудня 1917 р. відбувся *альтернативний з'їзд Рад*, що проголосив встановлення радянської влади в УНР та обрав *Центральний виконавчий комітет рад України* – на протигагу Генеральному Секретаріату. Незважаючи на те, що на харківському з'їзді було лише 200 делегатів, які представляли 89 рад, з понад 300 існуючих в Україні, його рішення тут же були визнані Радянською Росією.

Як зазначають сучасні дослідники, аналіз офіційних нормативних актів, архівних матеріалів, спогадів учасників української революції, діячів радянських установ та більшовицької партії засвідчує, що *I Всеукраїнський*

з'їзд був скликаний і проведений із порушеннями встановленої процедури, без підтримки й повноправного представництва населення України, тобто не виражав волевиявлення українського народу, а тому не був правочинним, а створені рішенням нелегітимного з'їзду – органи радянської влади в Україні – незаконними.

Своєрідним каталізатором українських подій кінця 1917 р. став *Маніфест Ради народних комісарів* з ультимативними вимогами до Центральної Ради від *3 грудня 1917 р.* В ньому більшовицький уряд радянської Росії на чолі з В. Леніним вимагав від української влади зупинити пропуск через українську територію донських козаків, які поверталися з війни додому і вели на Дону воєнні операції проти більшовиків, а також припинити роззброєння більшовицьких частин в Україні. Було очевидно, що Раднарком шукає приводу для війни з Україною. «Ми обвинувачуємо Раду в тому, – наголошувалося в ультиматумі, – що, прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику, яка давно вже виражається в невизнанні Радою Рад і Радянської влади на Україні. ... В разі неодержання задовільної відповіді на ці питання протягом 48 годин, Рада Народних Комісарів вважатиме Раду у стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії та на Україні».

Український уряд відкинув всі фальшиві, експансіоністські вимоги більшовиків й заявив: «Генеральний Секретаріат у заяві народних комісарів про те, що вони визнають Українську Республіку, вбачає нещирість, або суперечність самим собі. Не можна одночасно визнавати право на самовизначення «аж до відокремлення» і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу, як це робить Рада Народних Комісарів щодо Народної Української Республіки».

Після відхилення ультиматуму Українська Народна Республіка перебувала в стані війни з радянською Росією. Це була перша війна більшовиків проти України. Більшовики в Україні могли перемогти лише в результаті зовнішньої агресії, оскільки тут їм бракувало власних сил для захоплення влади. І така агресія з боку радянської Росії розпочалася в грудні 1917 р. захопленням Харкова. Вирішальні бої розпочалися наприкінці грудня, коли радянські більшовицькі війська почали наступ на столицю УНР – Київ.

В складних умовах для української влади потрібно було вирішити насамперед такі завдання: мобілізувати та організувати український народ на відсіч агресору, офіційно відмежуватися від більшовицького режиму, створити передумови для переговорів з Німеччиною та її союзниками і, звичайно, створити боєздатну армію.

Спробою реалізувати ці завдання став *IV Універсал (22 січня 1918 р.)*, яким проголошувалася незалежність УНР: «Народе України! Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській Землі вільна Українська Народня Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду! ... Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу».

На жаль, цей важливий акт було проголошено надто пізно, коли пік української національної революції вже був пройдений. Маятник суспільних

настроїв все більше відхилявся у лівий бік, до демагогічних більшовицьких гасел: «Земля – селянам!», «Мир – народу!» і т. д.

Нерішучість, непослідовність Центральної Ради, ігнорування нею необхідності створення національної армії привели до трагічної ситуації, коли підступи до української столиці змушені були захищати під Крутами студенти, гімназисти та юнкери, більшість з яких загинула у нерівному протистоянні. «Героїчна смерть цих 300 юнаків стала одним із центральних символів українських визвольних змагань».

В такій складній ситуації українська влада змушена була піти на переговори з Центральними державами, які відбувалися в *Брест-Литовську* з кінця грудня 1917 р. Делегацію УНР представляли: В. Голубович (голова), М. Левицький, М. Полоз, О. Севрюк. *Мирний договір* між УНР з одного боку і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, з другого було підписано 9 лютого 1918 р. Він передбачав: встановлення кордонів між УНР та Австро-Угорщиною по лінії Хотин – Гусятин – Збараж – Броди – Сокаль. Майже вся Холмщина і Підляшшя мала повернутись до УНР; відмову від взаємних претензій на відшкодування збитків заподіяних війною; взаємний обмін військовополоненими; взаємний обмін надлишками промислових та сільськогосподарських товарів; встановлення взаємних митних пільг; налагодження дипломатичних відносин. Українська делегація звернулася до німецької сторони з проханням «надати допомогу українському народові у важкій боротьбі за своє існування», розраховуючи на введення на територію України двох дивізій – т. зв. «синьожупанників», «сірожупанників» сформованих з полонених українців-воїнів російської армії. Проте німецький блок, крім них, ввів в Україну ще й власні регулярні війська, а в їх складі полк Українських Січових Стрільців. Варто зазначити, що підписання Брестського миру стало першим актом визнання УНР як незалежної держави в новітній час.

Під тиском армій німецького блоку більшовики вже на початку березня 1918 р. змушені були залишити Київ, а до травня німецько-австрійські війська зайняли майже всю Україну і Крим. При тому, німецькі війська дислокувалися в центральній Україні, а австрійські – Південно-Східній. Але для Центральної Ради це була «піррова перемога», тому, що в Україні фактично, було встановлено окупаційний режим.

Отже, проголошення УНР стало своєрідною реакцією на жовтневе більшовицьке повстання в Петрограді. Намагаючись завоювати владу в Україні, більшовики розгорнули широку пропагандистську кампанію, підтримували ліві елементи українських партій з метою розколу Центральної Ради, чинили зовнішній силовий тиск тощо. Їхня спроба легітимним шляхом завоювати командні висоти та трансформувати Центральну Раду в «кишеньковий» Центральний виконавчий комітет рад України зазнала поразки.

Грудневий ультиматум Раднаркомом призвів до спалаху війни між Раднаркомом і Центральною Радою, яка в критичних умовах своїм IV Універсалом проголосила суверенність, незалежність УНР. Проте проголошення універсалу не давало змоги зберегти контроль за територією

України. Під тиском переважаючих сил більшовицьких військ Центральна рада втрачає територію, вплив, владу.

Брестська мирна угода давала Центральній Раді ще один шанс для політичної самореалізації, але її демократизм та республіканізм не стикувалися з консерватизмом керівництва окупаційних військ німецького блоку. За цих обставин встановлення авторитарного правління в Україні було лише питанням часу.

Розглядаючи питання про Українську гетьманську державу Павла Скоропадського, причини її виникнення, внутрішню і зовнішню політику слід відзначити, що навесні 1918 р. Україна опинилася в складній політичній ситуації. Існувала загроза поновлення більшовицької експансії, т. зв. «союзники» – Німеччина та Австро-Угорщина, зокрема їх війська в Україні, поводити себе швидше як окупанти й прагнули перетворити її в колонію, в той час як Центральна Рада дедалі більше втрачала контроль над ситуацією, була нездатною досягти нормального рівня розвитку держави в політичній та, особливо, економічній сферах. Розчарування Центральною Радою проявлялося не лише серед політичної еліти несоціалістичного спрямування, а й широких народних мас.

29 квітня 1918 р., коли Центральна Рада ухвалила *Конституцію УНР*, в Києві проходив Всеукраїнський з'їзд хліборобів-власників на якому Павла Скоропадського було проголошено гетьманом України. Фактично в країні відбувся *державний переворот* і в українських землях виникло нове державне утворення – гетьманат «Українська Держава». На зміну республіці фактично прийшла монархія. Державний переворот був узгоджений з представниками німецької військової адміністрації. Претендентів на гетьманську булаву було кілька і серед них: М. Міхновський, В. Габсбург (Василь Вишиваний), але зупинилися на кандидатурі Павла Скоропадського – нащадка старовинного українського козацького роду, царського генерала, ад'ютанта царя Миколи II, одного з найбільших українських землевласників.

Як зазначають дослідники, суть перевороту полягала в спробі шляхом зміни демократичної парламентської форми державного правління на авторитарну створити нову модель української держави, яка була б здатною зупинити радикалізацію, дезорганізацію і деградацію суспільства, стала б творцем і гарантом стабільного ладу, що ґрунтувався б на приватній власності та дотриманні правових норм.

У своїх спогадах сам П. Скоропадський так характеризує свою програму: «Створити здібний до державної праці сильний уряд; відбудувати армію та адміністративний апарат, яких у той час фактично не існувало, і за їх поміччю відбудувати порядок, опертий на право; провести необхідні політичні і соціальні реформи. Політичну реформу я уявляю собі так: ні диктатура вищого класу, ні диктатура пролетаріату, а рівномірна участь усіх класів суспільства в політичному житті краю. Соціальні реформи я хотів проводити в напрямі збільшення числа самостійних господарств коштом зменшення обширу найбільших маєтків».

Основними державотворчими документами Української Держави за гетьманства П. Скоропадського стали: «Грамота до всього українського народу» та «Закони про тимчасовий державний устрій України». В них визначалися засади внутрішньої та зовнішньої політики гетьманської держави.

Так в «Грамоті до всього українського народу» зазначалося: «Бувше Українське Правительство не здійснило державного будування України, позаяк було зовсім не здатне до цього. Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатющої колись-то України встає грізна мара голоду. При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була-б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці. Як вірний син України, я рішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади. Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України. Управління Україною буде провадитися через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обґрунтованні нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України».

«Закони...» стали конституційною основою нової держави. Вони включали в себе такі акти: «Про Гетьманську владу», «Про Віру», «Права і обов'язки Українських Козаків і Громадян», «Про закони», «Про Раду Міністрів і про Міністрів», «Про Фінансову Раду», «Про Генеральний Суд».

Гетьман П. Скоропадський зробив спробу збудувати державу силами всіх її громадян, незважаючи на їх соціальне та етнічне походження. В її основу він поклав право приватної власності – «як фундаменту культури і цивілізації».

Першим прем'єром уряду став Ф. Лизогуб. У ньому, як відзначала Н. Полонська-Василенко: «не було соціалістів, але були солідні українські діячі з цілої України. Дванадцять міністрів були українці за походження; були й інші авторитетні діячі, що брали участь в українському житті, як земські діячі, професори, правники, громадські працівники». Справді, сам Ф. Лизогуб походив з відомого роду Лизогубів, близьких приятелів Т. Шевченка; Микола Чубинський – син відомого етнографа й автора слів українського національного гімну Павла Чубинського; Микола Василенко – український історик і правник, один з фундаторів Української Академії Наук; Дмитро Дорошенко – відомий український історик; Дмитро Донцов – відомий політичний діяч та інші.

Однак лідери українських соціалістичних партій, а за ними ліва преса оголосили всіх гетьманських міністрів не українцями та ворогами українського народу й його держави. Напевно тому, що в гетьманському уряді також були: поляк А. Ржепецький, єврей С. Гутник, німець Ю. Вагнер та росіянин Г. Афанасьєв та ін.

У травні 1918 р. була опублікована Заява-декларація гетьманського уряду в якій наголошувалося, що П. Скоропадський не прагне стати самодержцем, а Гетьманство – це здійснення ідеї незалежної і вільної України в історичній та національно-державній формі. Але більшість тогочасного українського

суспільства не сприйняла приходу до влади П. Скоропадського й тієї політики, яку він здійснював. Гетьмана підтримували помірковані політичні течії, які займали центристські позиції й не мали значного впливу на переважну більшість населення держави.

Соціальною базою гетьманського режиму були в основному заможні верстви міста і села, тобто вона була надто вузькою для його утвердження. Майже весь період свого правління гетьман змушений був долати протидію з усіх боків, а це не сприяло розбудові національної держави. Хоча навіть за таких умов Українська Держава П. Скоропадського досягла помітних успіхів, особливо у сфері національно-культурного будівництва: було створено понад 150 українських гімназій, вийшло з друку кілька мільйонів примірників українських підручників, відкрито два державних університети в Києві та Кам'янці-Подільському, засновано широку мережу загальнокультурних закладів та установ (Державний український архів, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Українська національна бібліотека, Український театр драми та опери, Українська державна капела, Державний симфонічний оркестр, відкрито Українську Академію Наук тощо). Важливим зрушенням у духовній сфері стало утворення Української автокефальної православної церкви на чолі з митрополитом Василем Липківським.

Значними були успіхи гетьманської держави у сфері зовнішньої політики. Посольства Української Держави було поділено на два розряди, до першого було віднесено дипломатичні представництва в Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині та Болгарії, до другого – в Румунії, Швейцарії, Фінляндії, Польщі та Дону. Всі інші місії в Грузії, Кубані, Литві, Іспанії, Данії, Норвегії, Швеції мали статус надзвичайних. Головним напрямком зовнішньої політики Гетьманату було налагодження дружніх відносин з країнами Четверного Союзу, в першу чергу з Німеччиною та Австро-Угорщиною, 450 тис. військ яких перебувало в Україні й справляло визначальний вплив на внутрішню і зовнішню політику Української Держави.

Ще одним напрямом дипломатичної діяльності Гетьманату було налагодження відносин з сусідніми державами, зокрема радянською Росією, яка воювала з УНР, мала до неї територіальні претензії й звідки Українській Державі загрозувала нова агресія. Росія набувала для української зовнішньої політики величезної ваги ще й тому, що там проживало кілька мільйонів українців, які постійно зазнавали утисків з боку більшовицької влади.

На загал, в період Гетьманату спостерігалось певне економічне піднесення України. Цьому сприяли відновлення приватної власності, підтримка гетьманом вільного підприємництва, можливість промислових і торгівельних кіл суттєво впливати на економічну політику влади, широкий збут товарів до Німеччини та Австро-Угорщини. У цей час було налагоджено грошовий обіг, вдосконалено грошову систему, створено державний бюджет, відкрито кілька українських банків, засновано нові акціонерні компанії, відроджено промислові підприємства, відновлено рух залізничного транспорту, реорганізовано і зміцнено державний флот.

З іншого боку, Україна в добу Гетьманату стала своєрідною резервацією для консервативних та реакційних сил колишньої Російської імперії. Тут активно діяли «Монархический блок», «Союз возрождения России», «Союз русского народа» та інші проімперські структури; перебував центр у справі вербування до білогвардійської Південної армії; знайшли притулок відомі контрреволюційні лідери – Мілюков, Пуришкевич, Шульгін та інші. Як зазначає О. Бойко: «Основною опорою гетьманського режиму були поміщики, буржуазія та старе чиновництво, значною мірою зрусифіковані, яких насамперед цікавили стабільність та звичні норми життя. До національної ідеї вони ставилися байдуже».

В силу цих обставин, соціально-економічна політика гетьманського уряду вела не до консолідації суспільства, а поглиблення розколу. В *липні-серпні 1918 р.* піднімається *антигетьманська хвиля* страйкового руху, активізується селянська боротьба проти окупаційних військ та гетьманщини. Використавши їх опозиція створила свій координаційний центр – *Український національно-державний союз* (УНДС), основними формами діяльності якого стали виступи проти дій гетьманського уряду. Згодом він був перетворений в Український національний союз, який очолив В. Винниченко. УНС, як і його попередник, прагнув не зміцнення державної влади, а соціально-економічних змін у державі.

Тому, не маючи підтримки українських партій, П. Скоропадський змушений був шукати допомоги в неукраїнських політичних сил. В результаті загострення соціальних і політичних антагонізмів в Україні помітно зростали пробільшовицькі настрої. Та й це не зупинило соціалістичних лідерів опозиції, які в *листопаді 1918 р.* утворили *Директорію* – тимчасовий орган для керівництва повстанням проти гетьмана П. Скоропадського. До її складу увійшли: Володимир Винниченко (голова), Симон Петлюра, Федір Швець, Опанас Андрієвський, Андрій Макаренко.

Тоді ж, в листопаді 1918 р., коли стало зрозуміло, що Німеччина та її союзники програли війну, гетьман терміново починає шукати контакти з державами Антанти – Англією та Францією. Знаючи про прихильність їх урядів до ідеї «єдиної і неподільної Росії», П. Скоропадський робить крок, який перекреслив його попередні досягнення в розбудові Української Держави й «поставив хрест» на його політичній кар'єрі в Україні – проголошує федеративний союз з т. зв. «небільшовицькою» Росією, тобто з державою якої вже не існувало.

14 листопада 1918 р. Директорія звернулася до народу з відозвою в якій закликала до повстання проти гетьманського режиму. Центром повстання стала Біла Церква, де дислокувалися Січові Стрільці, які розпочали наступ на Київ. В ході його було зайнято Фастів, розбито гетьманські війська під Мотовилівкою. На бік Директорії почали переходити рештки гетьманських частин, повсталі селянські загони. Гетьманська держава розвалювалася і 14 грудня Павло Скоропадський зрікся влади, передав її своєму урядові, а той – Директорії.

Розглянутий період був важливим етапом у розбудові української державності. Як зазначають дослідники: «в драматичних умовах, в яких опинилася УНР спочатку внаслідок російсько-більшовицької, а згодом

німецько-австрійської окупації, державний переворот в Україні 29 квітня 1918 р. та встановлення Гетьманату – це, по суті, відчайдушна спроба консервативних сил припинити анархію, відновити порядок і спокій на українських землях, покласти край радикально-економічним реформам Центральної Ради та врятувати національну державність, зірвавши плани окупаційних властей, спрямовані на її ліквідацію. Як це не парадоксально, але гетьманська Українська Держава з більшості засадничих питань успадкувала і продовжила те, що було напрацьовано за доби Центральної Ради, відмовившись лише від її лівацьких крайнощів і соціалістичних експериментів.

За короткий час, в непростих зовнішніх і внутрішніх умовах гетьману вдалося сформувати чітку, дієздатну систему управління державою, домогтися обмеження повноважень окупаційних військ, налагодити фінансову справу і підготувати державний бюджет, розпочати організацію регулярної армії і сформувати військово-морський флот. Значними були успіхи в розширенні меж Української Держави, осягненні соборності українських земель, в зовнішньополітичній сфері. Багато зроблено в галузі освіти, науки й культури.

На жаль, П. Скоропадському так і не вдалось консолідувати широкі політичні кола суспільства навколо ідеї незалежності України. Він легше знаходив спільну мову з російськими консервативними організаціями, ніж з українськими політичними партіями. Але провина за це лежить не лише на ньому, а й на його політичних опонентах».

Перемога збройного антигетьманського повстання привела до влади Директорію – колегіальний управлінський орган, створений лівими політичними партіями. Оголошене Директорією повстання проти Української Держави Павла Скоропадського засвідчило, що громадянська війна в Україні досягла свого апогею. 19 грудня 1918 р. Директорія вступила до Києва й через тиждень, тобто 26 грудня 1918 р., видала свій програмний документ – «Декларацію», в якій проголошувалося відновлення Української Народної Республіки (яку можна вважати 2-ою УНР доби Директорії), скасовувалися всі закони Гетьманату в галузі державного управління, землеволодіння, робітничої політики. Декларація встановлювала статус самої Директорії як «тимчасової верховної влади революційного часу» і т. д.

Так, зокрема в ній заявлялося: «Героїчним поривом українського народу зметено з лиця Землі Української руйнуюче поміщицько-монархічне панування – гетьманщину. Україну вичищено від карних експедицій, старост, жандармів та інших злочинних інституцій пануючих кляс. Відновлено національно-персональну автономію, що забезпечує право кожної нації на вільне життя. ... Відновлено восьмигодинний робочий день. ... Директорія вважає, що право управління й порядкування краєм повинно належати тільки тим клясам, які є суть основою громадського життя, які творять матеріальні та духовні цінності... Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише клясам працюючим – робітництву та селянству, тим клясам, що здобули цю владу своєю кров'ю».

26 грудня 1918 р. був сформований перший уряд Директорії УНР – Рада Народних Міністрів, яку очолив Володимир Чеховський. В подальшому уряд очолювали: Сергій Остапенко, Борис Мартос, Ісаак Мазепа. Часті зміни урядових кабінетів посилювали політичну нестабільність в республіці, призводили до кадрових переміщень на різних рівнях державного апарату й заважали формуванню сталого корпусу досвідчених урядовців, яких і так бракувало.

Якщо Рада Народних Міністрів уособлювала виконавчу гілку влади, то законодавчою мав стати Трудовий конгрес України. Напередодні відкриття Конгресу сталася визначна подія на шляху відновлення соборності українських земель. 22 січня 1919 р. на Софіївському майдані Києва відбувся урочистий Акт Злуки – об'єднання УНР і ЗУНР в єдину соборну державу. На жаль, Акт Злуки був лише продекларований, але до кінця не реалізований через ряд внутрішніх і зовнішніх причин. Більше того, початок роботи Трудового Конгресу України (23 січня 1919 р.) проходив під звуки артилерійської канонади. Це з північного сходу на УНР розпочалася інтервенція російських більшовицьких військ. На південному сході діяла т. зв. «біла гвардія» – Добровольча армія А. Денікіна. На півдні висадились французькі та англійські війська. А на заході ЗУНР зазнала агресії з боку Польщі. По всій території України діяли численні повстанські загони різних отаманів, які часто змінювали свої політичні симпатії, переходили з одного табору в інший, вносячи і в так нестабільну ситуацію, хаос, анархію, сіяли зневіру і т.д. Фактично Друга УНР опинилася у 1919 р. в своєрідному кільці фронтів, вирватися з якого, так і не змогла.

В той же час, соціальний і національний максималізм Директорії відштовхнули від неї розсудливі верстви населення, які однаково боялися як російських білогвардійців, так і соціалістів-експериментаторів. Під натиском наступаючих радянських військ Директорія, яка зосередила в силу воєнних обставин всю повноту законодавчої та виконавчої влади, змушена була на початку лютого 1919 р. залишити Київ й переїхала до Вінниці, а далі її шлях проліг через Проскурів – Рівне до Кам'янця-Подільського.

Недостатня ефективність соціально-економічної (насамперед аграрно-селянської) політики Директорії та урядів УНР, гострі суперечності серед її керівництва щодо внутрішньополітичного устрою та курсу зовнішньої політики держави призводили до того, що Директорія виявилася неспроможною створити єдиний фронт національно-демократичних сил для конструктивної державотворчої праці й гідного опору зовнішнім противникам, для підтримання злагоди в суспільстві.

Згадані фактори внутрішньополітичного і соціального характеру мали катастрофічні наслідки для визвольних змагань в Україні. Практично вся доба існування УНР була часом безперервної нерівної збройної боротьби проти декількох потужних зовнішніх противників. Тому, ці фактори слід мати на увазі характеризуючи ситуацію в Україні доби Другої УНР.

Елемент дезорганізації вносило й особисте протистояння лідерів УНР, в першу чергу В. Винниченка й С. Петлюри, відсутність єдності щодо

першочергових завдань та політичної орієнтації. Так, якщо В. Винниченко та його прибічники обстоювали «радянську платформу», виступали за союз з більшовицькою Росією проти Антанти та пріоритетне вирішення соціальних проблем, то С. Петлюра зі своїми соратниками схилився до зближення з Антантою, а першочерговим завданням вважав зміцнення незалежності держави через посилення армії та її адміністративних органів.

Ще однією проблемою Української національної революції 1917-1921 рр. були антиєврейські погроми. Як зазначає Я. Грицак, наймасовіша хвиля погромів розгорнулася весною і літом 1919 р. Найбільше погромів вчинили самозвані «отамани» і «батьки». На їхню частку припадає 40% погромів. Ще 20% вчинили банди, які часто не мали жодної політичної прив'язки. До погромів вдавалися Добровольча (20%) і навіть Червона (6%) армії. Однак у масовій свідомості розправи над євреями пов'язувалися передовсім з Директорією, хоча український уряд боровся проти антиєврейських насильств усіма можливими засобами.

«Українські лідери навесні і влітку 1919 р. являли собою нечисленну й позбавлену впливу групу, яка перебувала на самій вершині вулкану насильства і анархії. Їхня трагедія полягала в тому, що вони розбудили сили, з якими не могли справитись. ... Радикалізм та популізм українських соціалістів накладався на хвилю народної стихії й взаємно посилювали один одного».

Ще один аспект, на який звертає увагу Я. Грицак, це той факт, що у 1919 р. жодна сторона, яка вела боротьбу в Україні не мала вирішальної переваги сил. За таких умов, результат воєнних дій залежав від того, кому надавало підтримку українське селянство. Але його лояльність була дуже мінливою. Спочатку воно підтримувало Центральну Раду проти Тимчасового Уряду, пізніше більшовиків проти Центральної Ради. Селяни були основною силою у боротьбі Директорії проти Скоропадського, а потім, охолонувши до неї, дозволили більшовикам відтиснути її з Лівобережної України. Весною 1919 р. вони повстали проти більшовиків і вітали Денікіна, щоб через кілька місяців виступити проти Денікіна й вітати більшовиків.

Одним з найяскравіших прикладів підтвердження цієї тези стала *махновщина* – масовий повстанський селянський рух Півдня України, а також повстанський рух на Правобережній Україні. Загальна кількість повстанців становила близько 250 тис. чоловік, але єдиного антибільшовицького фронту створено не було.

Ще одним чинником, який впливав на державотворчі процеси в Україні був т. зв. *білогвардійський рух*, який прийнято вважати антибільшовицьким, найвищою метою якого було відновлення Російської монархії. Проте, як зазначає Я. Грицак, «найголовнішою метою білогвардійського руху було відновлення не монархії, а територіальної єдності Російської імперії – «єдиної і неподільної Росії» і російського політичного та культурного панування».

Виступаючи під гаслом відновлення «Великої Росії», білогвардійці діяли здебільшого на неросійських етнічних територіях, в т.ч. Україні. Директорія, знаючи про крайні антиукраїнські настрої Денікіна, все більше схилилася до союзу з Польщею. Лідери ЗУНР, вважаючи Польщу своїм головним ворогом,

не йшли на конфронтацію з білогвардійським рухом і розраховували знайти спільну мову з Антантою, яка підтримувала Білу гвардію. За її допомогою вони сподівалися визволити Галичину з-під польської окупації. Такі взаємовиключаючі орієнтації послаблювали український національно-визвольний рух.

Затиснуте між трьома ворогами – російськими білогвардійцями, поляками і більшовиками та заблоковане Антантою українське військо восени 1919 р. зазнало величезних втрат (70% свого складу). Головний отаман С. Петлюра, загнаний у безвихідь, 4 грудня 1919 р. приймає рішення про припинення регулярних воєнних дій і *перехід до партизанської боротьби*.

З 6 грудня 1919 р. до 6 травня 1920 р. тривав *Перший зимовий похід* – військово-партизанський рейд по тилах Червоної та Добровольчої Армії. Пройшовши з боями понад 2500 км по Єлисаветградщині, Київщині, Полтавщині, Одещині, похід завершився з'єднанням частин, що брали участь в ньому, з військами УНР, які разом з польською армією, у відповідності з Варшавським договором, спільно воювали проти більшовиків.

Отже, *Варшавський договір (квітень 1920 р.)* було укладено між Українською Народною Республікою і Польщею. За умовами договору польський уряд визнавав незалежність УНР й надавав їй військову допомогу у спільних польсько-українських діях проти більшовицьких військ в Україні. УНР, відповідно, визнавала анексію Польщею Галичини, Західної Волині, частини Полісся, Лемківщини, Підляшшя, Посяння і Холмщини.

Укладення С. Петлюрою Варшавського договору привело до суттєвих розходжень серед українських політичних сил, більшість яких, зокрема на західноукраїнських землях, засудили його. С. Петлюра появнював цей крок тим, що вважав більшою загрозою українській державності з боку Росії і хотів всі сили зосередити на східному фронті.

У відповідності з договором 25 квітня 1920 р. об'єднанні польсько-українські війська перейшли Збруч і вступили в боротьбу з Червоною Армією. 7 травня вони вигнали з Києва більшовиків, але вже через тиждень радянські війська розпочали контрнаступ і 11 червня взяли українську столицю, а до середини липня Кінна армія Будьонного примусила польсько-українські війська відступити за Збруч.

Під час наступу Червоної армії на території 20 повітів східної Галичини була утворена Галицька Соціалістична Радянська Республіка, яка, спираючись на багнети більшовицької армії, протрималася тут близько двох місяців.

В серпні 1920 р. під Варшавою відбулася битва, в якій радянські війська зазнали нищівної поразки. 13 жовтня у Ризі між Польщею і Радянською Росією було підписано попередній договір, в якому Польща офіційно зреклася союзу з УНР і визнала УРСР. Натомість радянська сторона відмовилася від Галичини.

В березні 1921 р. між РРФСР, УРСР з одного боку та Польщею, з другого було підписано *Ризький мирний договір*, згідно з яким сторони припиняли воєнні дії, анулювався Варшавський договір, встановлювався новий кордон між УРСР та Польщею по р. Збруч. Таким чином, Польща одержувала значну частину українських земель. Договір гарантував українській меншині в Польщі

(тобто на західноукраїнських землях) культурні, мовні та релігійні права, які, щоправда, так і не виконувалися польською стороною.

«Ризький мир, – пише Я. Грицак – поховав самостійницькі плани урядів УНР та ЗУНР й узаконив контроль більшовицької Росії над більшістю території України... Однак святкувати перемогу було ще рано: проти них в Україні залишалася діяти найчисленніша армія, якій нікуди було емігрувати. Йдеться про українське селянство. Воно не визнавало радянської влади в Україні і воліло дивитися на неї через приціл рушниць».

Так, лише в квітні-липні 1919 р. в Україні вибухнуло близько 300 селянських антибільшовицьких повстань, а в 1921 р. в Україні та Криму діяли 464 повстанські загони, які налічували від 20 до 500 чол. в кожному. На початку 1921 року селянськими повстаннями була охоплена майже вся Україна. Селяни збройно виступали проти продовольчої та посівної розкладки, за вільну торгівлю.

Як зазначають дослідники, навесні 1921 року «громадянська війна плавно переросла в селянську війну». При цьому в селянсько-повстанському русі простежуються дві течії. У південних районах і частині Лівобережжя повстанці діяли під анархо-комуністичними гаслами, які сповідували талановиті селянські ватажки Н. Махно та М. Григор'єв. Так, наприклад, з'їзд Військово-революційної Ради в Гуляй-Полі прийняв резолюцію, у якій зазначалося: «Визнаємо радянську владу на Україні в особі вільно обраних на пропорційній основі з трудящих мас найбільш бідних селян та робітників. Диктатур будь-яких партій не допускаємо, вимагаємо негайну заміну «чрезвычайек»..., свободи слова, друку, зборів...». На решті території України діяли повстанські загони, об'єднані національними гаслами, які були прихильниками ідеї створення самостійної Української держави. За офіційними даними, наприкінці 1920 - на початку 1921 років лише у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тисяч бійців.

Для придушення цього масового селянського руху більшовики розпочали червоний терор в Україні. Спеціально створені численні каральні загони, надзвичайні комісії, особливі відділи, ревтрибунали, політвідділи, регулярні війська й частини особливого призначення, міліція заарештовували, й без суду розстрілювали тисячі людей, у тому числі дітей. Тому мають рацію ті дослідники, які підкреслюють, що «... численні заходи, здійснювані керівними колами країни і повністю залежними від них партійними і державними правителями республік, нагадували спробу врятувати від розпаду Російську імперію і подати її суспільству під новим марксистським ідеологічним прикриттям і новою – комуністичною назвою... Це був шлях у безвихідь, величезний, світового масштабу експеримент над мільйонними масами, який силою започаткували більшовики. Диктатура, встановлена після перевороту, означала присвоєння ними права ламати життя мільйонам, руйнувати народний побут, сім'ї, релігію, національні святині, традиції, права і свободи станів, устої приватної власності тощо».

В умовах безперервних селянських повстань український еміграційний уряд в Польщі виробив відчайдушний план. З інтернованих у польських

таборах вояків УНР була сформована Українська Повстанська Армія (так вперше в новітній історії України прозвучала назва УПА). В листопаді 1921 р. під проводом Ю. Тютюнника вона розпочала *Другий зимовий похід*.

Наступ проводився у трьох напрямках: на Бессарабію, Поділля і Волинь. З боями Волинська група підійшла аж до Києва, але під натиском переважаючих сил ворога – червоних, змушена була відступити. Найтрагічніше склалася доля Подільської групи очолюваної Ю. Тютюнником. Біля містечка Базар на Житомирщині її оточила червона кіннота Г. Котовського. Частина вояків загинула, багато потрапило у полон і 359 із них були розстріляні під Базаром. Лише невеликій частині вдалося прорватися й відступити на територію Польщі. Трагічна поразка під Базаром символізувала завершення Другої української національної революції й перемогу в Україні більшовицького режиму.

З виникненням української держави на Наддніпрянщині національно-визвольний рух на Галичині, крім традиційної для старшого покоління політиків орієнтації на Австро-Угорщину, дедалі більше прагнув до державної самостійності та об'єднання всього українського народу в одній державі. Так, виступаючи на засіданні австрійського парламенту Є. Левицький заявив: «Східна Галичина з історичного погляду творить колишнє самостійне староукраїнське князівство Галицько-Володимирське, яке довгий час було складовою частиною великої всеукраїнської Київської держави. Теперішня Східна Галичина... творить... в цілості неподільну... спадщину української нації й тому може або в цілості залишитись при Австрії, або так само в цілості бути влучена в Українську Народну Республіку, що відповідало би найвищому ідеалові української нації».

З послабленням і початком розпаду Австро-Угорської монархії восени 1918 р. в Галичині гостро постало питання: українці чи поляки матимуть перевагу у політичному житті краю. Вирішення цього питання багато в чому залежало від наявності та організованості національних збройних сил. Тому у *вересні 1918 р.* у Львові було створено *Українську Військову Організацію*, яка сформувала Центральний військовий комітет. Його очолив сотник УСС Дмитро Вітовський. Саме військові відіграють вирішальну роль у т. зв. «листопадовому зриві» – тобто національно-демократичній революції на західноукраїнських землях.

Активну участь в цих подіях брали й галицькі політики. Зокрема послаи (депутати) австрійського парламенту. Так, Євген Петрушевич заявив: «Вже сьогодні рекламуємо найсвятіше для нас... право на з'єднання всіх українських земель в самостійну українську державу». Аналогічну заяву зробив Кость Левицький – шлях українців «не веде до Варшави, але до Києва». Найрішучіше виступив Семен Вітик: «Український народ, який в Австрії числить більш 4 мільйонів, а на Україні більш 40 мільйонів... Тому домагаємося права самовизначення також для українського народу... український народ жадає як одинокої умови свого національного життя між свободними державами Європи, сполучення всіх українських областей Австро-Угорщини, Холмщини, Підляшшя і Волині з областями України в Одну самостійну республіканську

державу, яка є і стане незалежною від всіх слов'янських і других сусідніх держав...».

В таких умовах 18 жовтня 1918 р. в Народному домі у Львові відбулася нарада українських послів Австрійського парламенту та Галицького і Буковинського крайових сеймів, представників політичних партій, громадських організацій, студентства, за участю митрополита Андрея Шептицького та єпископа Григорія Хомишина. На зборах було проголошено утворення *Української Національної Ради* – Конституанти (Конституційних Зборів) українського народу, що проживав на своїх етнічних землях в Австро-Угорщині, яка згодом трансформується у вищий законодавчий орган Західно-Української Народної Республіки. Президентом Української Національної Ради обрали Є. Петрушевича.

19 жовтня 1918 р. було проголошено створення *західноукраїнської держави* на українських землях Австро-Угорщини: «... зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Стrojинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини», тобто – Закарпаття.

20 жовтня 1918 р. на площі перед собором св. Юра відбулася політична маніфестація українців Львова, де було оголошено про утворення Української держави. Але польські політики, а разом з ними й польське громадянство, не просто проігнорували створення УНРади та проголошення Української Держави, а створили в Кракові т.зв. Ліквідаційну комісію, що мала прибути 1 листопада до Львова, зліквідувати всі австрійські установи і замінити їх польськими. Борючись за відновлення власної держави, поляки прагнули включити до її складу й західноукраїнські землі й не визнавали аналогічного права на свою національну державність за українцями. Саме тоді поглибилися передумови того польсько-українського конфлікту, що спалахне кривавим протистоянням на Волині у 1943 р.

Оскільки УНРада орієнтувалася на мирні парламентські методи державного будівництва й сподівалася отримати Українську Державу з рук австрійського уряду, що було в тих умовах нереально, справу захисту проголошеної української держави взяв у свої руки Центральний військовий комітет. 31 жовтня 1918 р., виступаючи на засіданні ЦВК, Д. Вітовський заявив: «Як цієї ночі ми не візьмемо Львова, то завтра його візьмуть поляки. Наша честь вимагає, що ми перші взяли владу в краї хоч би навіть прийшлося зараз її втратити».

Розпочалася підготовка до взяття влади у Галичині в українські руки. Було призначено керівників військових підрозділів, кожен з яких отримав конкретне доручення на час повстання. ЦВК реорганізували в Українську Генеральну команду. До всіх повітових центрів направили кур'єрів з наказом такого змісту: «В ніч з 31 жовтня на 1 листопада ц.р. Українська Національна Рада переймає владу над українськими землями Австро-Угорщини. Тієї ночі українські військові частини займають Львів. Те саме заряджено по всіх містах Східної Галичини. Після одержання цього наказу негайно опанувати містом».

Наказ отримали нелегальні окружні військові комітети у Станіславі, Чернівцях, Тернополі, Коломиї, Золочеві, Перемишлі, Самборі, Чорткові, Стрию, Рава-Руській, а де таких не було – довіреним українським політичним діячам з чіткою вимогою «зібрати якнайбільше боездатних селян і спільно з українськими військовими захопити владу у Львові».

Як і передбачалося планом, *1 листопада 1918 р.* о четвертій годині ранку у *Львові* розпочалося збройне повстання. На ранок 1 листопада 1918 р. були зайняті всі урядові будинки та стратегічні пункти міста: намісництво, міська ратуша, на якій було встановлено синьо-жовтий прапор, Галицький крайовий банк, головний вокзал, пошта, телеграф, військові склади. У відповідності з оперативним планом було нейтралізовано австро-угорські частини, а також обеззброєно польських солдатів та офіцерів львівського гарнізону, інтерновано намісника Гуйна, командуючого військами Галичини і Буковини маршала Пфедфера. О 7 год. ранку Д. Вітовський доповів К. Левицькому про взяття Львова в українські руки. Звістка про переможне повстання у Львові швидко поширилася по всій Галичині. Згідно з планом ЦВК в містах, містечках та селах краю протягом одного-двох днів теж було взято владу.

Одночасно з подіями в Галичині активізувався національно-визвольний рух на Буковині. В Чернівцях, Сторожинецькому, Вижницькому, Вашківському, Кіцманському й Заставнівському повітах спалахнули повстання. *2 листопада 1918 р. в Чернівцях* відбулося *Всебуковинське віче*, яке ухвалило резолюцію про возз'єднання краю з Українською державою щойно проголошеною у Львові. Але вже 5 листопада румунський уряд віддав наказ своїм військам окупувати Буковину. 11 листопада румунські війська зайняли Чернівці і всю Північну Буковину, яку було включено до складу Румунії. В травні 1919 р. Паризька мирна конференція санкціонувала цю анексію.

Населення Закарпаття на своїх вічах і зібраннях теж заявляло про своє бажання бути в складі єдиної України. Так, *в Хусті на Всекарпатському конгресі* прийняли таку резолюцію: «Всенародні збори угорських Русинів-Українців з дня 21 січня 1919 року висказують з'єднання всіх Русинів-Українців... й прилучення Русинами-Українцями заселених земель до Соборної України...». Але, на жаль, частина політичних лідерів продовжували орієнтуватися на Угорщину, інші – Чехословаччину і навіть Румунію. В результаті Сен-Жерменського договору у травні 1919 р. Закарпаття увійшло до складу новоствореної Чехословацької держави.

Сьогодні, з відстані історичної ретроспективи, маємо змогу проаналізувати події, що відбувалися в ті листопадові дні 1918-го, зрозуміти велич всенародного зриву, врахувати допущені тоді помилки для сучасних процесів українського державотворення. Отже, в листопаді 1918 р. в Східній Галичині відбулася національно-демократична революція, в ході якої було повалено монархічну владу Габсбургів, ліквідовано іноземне поневолення і на давніх теренах Галицько-Волинського князівства відродилася Українська держава – Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР).

Вже вранці 1 листопада 1918 р. у Львові з'явилася відозва Української Національної Ради, в якій проголошувалось: «Волею українського народу

утворилась на українських землях бувшої Австро-Угорської держави Українська Держава. Найвищою державною властю Української Держави є Українська Національна Рада...». Того ж дня УНРада звернулася до населення Галичини: «Український Народе! Голосимо тобі вість про твоє визволення з віковичної неволі. Від нині ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави... Заки будуть установлені органи державної влади в законнім порядку, українські організації по містах, повітах і селах мають обняти всі державні краєві і громадські уряди і в імені Української Національної Ради виконувати власть... Всім горожанам української держави без різниці народности і віросповідання запоручається горожанську, національну і віросповідну рівноправність...».

5 листопада 1918 р. Українська Національна Рада видала програмну Декларацію, в якій зазначалося: «Український Народе! В створеній Тобою державі не буде поневолення нації нацією і не сміє бути панування багатших та економічно сильніших над бідними й економічно слабшими. В Українській Державі всі горожами без різниці мови, віри, роду, стану чи пола будуть справді рівні перед законом, а наскрізь демократичний лад, опертий на загальнім, рівнім виборчим праві, від громади починаючи і на державі кінчаючи, забезпечить верховний голос у державі демосові, масам робочого народу. Хлібороб і робітник будуть основними керманичами держави. Український парламент, що вибереться і збереться зараз як тільки край успокоїться, проведе справедливу земельну реформу, силою котрої земля великих дібр перейде у власність малоземельних і безземельних. Робітниче законодавство забезпечить робітникам 8-годинний робочий день, дасть безпеку на старість і нездібнім до праці і взагалі повну охорону праці».

9 листопада 1918 р. Українська Національна Рада сформувала уряд – *Державний Секретаріат* на чолі з *Костем Левицьким*. У складі Державного Секретаріату було 14 міністерств – Державних Секретаріатів, які очолювали державні секретарі. 10 листопада Державний Секретаріат склав присягу на вірність українському народові і державі. УНРада визначила йому чітку лінію дальшого національно-державного будівництва: вжити всіх необхідних заходів «для з'єднання всіх українських земель в одну державу».

13 листопада 1918 р. були затверджені конституційні основи новоствореної держави – «Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії». В ньому стверджувалося: «Держава, проголошена на підставі права самовизначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 року, обнимаючи весь простір бувшої австро-угорської монархії, заселений переважно українцями, має назву Західно-Українська Народна Республіка. Простір Західно-Української Народної Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої Австро-Угорської монархії – то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Мармарош... Отся державна територія творить самостійну Західно-Українську Народну

Республіку... Гербом Західно-Української Народної Республіки є Золотий Лев на синім полі Державний прапор є синьо-жовтий».

Новостворена українська Держава займала приблизно 70.000 км² території з 6 млн населення, з яких 71% становили українці, 14% поляки, 13% євреї і 2% інших національностей. Але, оскільки Буковина була окупована Румунією, а Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини, фактично ЗУНР охопила лише територію Східної Галичини з 4 млн. населення (75% українців, 12% поляків, 11% євреїв і 2% – інші). З них 62% вважали себе греко-католиками, 18% – римо-католиками, 11-12% – іудеями, 6% – православними. Вища законодавча влада була зосереджена в руках Української Національної Ради, а виконавча – Державного Секретаріату.

В складних умовах розпочалося відродження національно-державного життя. Особлива увага приділялася організації і виведенню з глибокої кризи економіки. Активно відбудовувався залізничний транспорт, була запроваджена національна валюта – гривні та карбованці. В квітні ухвалено земельний закон, яким ліквідоване велике землеволодіння. Запроваджено державність української мови, обов'язковість її вживання у державних установах, організаціях, громадських інституціях. Закон про вибори передбачав загальні, таємні, прямі вибори. Ухвалено закон про громадянство. Розпочалася перебудова системи народної освіти.

Широкі політичні, національні, релігійні свободи свідчили про демократичний характер нової влади, її прагнення творити не просто суверенну національну республіку, а й громадянське суспільство. Важливо підкреслити, що ці демократичні принципи ЗУНР проголошувала не в мирній, спокійній обстановці, а в час воєнного лихоліття. Адже вже з перших днів молода республіка змушена була вести важку, кровопролитну боротьбу з польськими окупантами, які, дотримуючись шовіністичного гасла «Польща – від моря до моря», не визнавали права українського народу на створення своєї національної держави.

Отже, з самого початку ЗУНР опинилася у надзвичайно складних внутрішніх, військово-політичних і міжнародних умовах, які, врешті, стали вирішальними в її подальшій долі. Уже в перший день свого існування молода Українська держава була втягнена у війну з поляками, яким в Австро-Угорщині належала майже вся адміністративна влада на українських землях Галичини і яким у їх загарбницькій війні з українцями 1918-1919 рр. допомагала морально, матеріально й військово Антанта, особливо Франція і США.

В такій складній ситуації керівництво ЗУНР звернулося за допомогою до Директорії УНР, яка надіслала в Галичину загін ім. Гонти отамана А. Долуда, Козятинську стрілецьку бригаду полковника Кравчука, артилерійську бригаду. Якщо б сюди прибули ще Січові Стрільці, доля молодої української держави була б, очевидно, іншою.

Під час листопадових боїв 1918-го за Львів було допущено ряд серйозних прорахунків. Втрата Перемишля, стратегічної ініціативи у Львові, запізнення Українських Січових Стрільців, відмова Січових Стрільців прибути в Галичину,

перемир'я з поляками дозволили їм взяти ініціативу в свої руки. Внаслідок було прийнято не зовсім вмотивоване рішення відступити зі Львова.

В грудні 1918 р. до Галичини з Наддніпрянщини прибув генерал Михайло Омелянович-Павленко, який став головнокомандуючим УГА. Начальником штабу армії було затверджено полковника Євгена Мишковського. Саме він став автором плану і душею докорінної реорганізації, а фактично створення нової сучасної армії, яка була завершена в січні 1919 р.

На початку грудня 1918 р., коли генерал М. Омелянович-Павленко очолив УГА, вона нараховувала близько 30 тис. старшин і вояків при 40 гарматах (без наддніпрянських частин). А в квітні 1919 р. чисельність УГА складала 52 тис. вояків і 1412 старшин при 533 кулеметах, 188 польових і 13 важких гарматах.

Але труднощів вистачало, особливо відчутним був брак командних кадрів вищої ланки, зокрема, старшин Генерального штабу. Саме тому до УГА були запрошені наддніпрянці, генерали Михайло Омелянович-Павленко, Олександр Греков, полковник Євген Мишковський, австрійські старшини Антон Кравс, Альфред Шаманек, Альфред Бізанц та інші.

Певні тактичні прорахунки, допущені в ході боїв за Львів, втрата Перемишля, недостатня кількість військових сил на першому етапі боротьби, а також величезна допомога польським бойовикам, що надходила з усієї Польщі, дещо пізніше від Антанти, змусили українські частини після важких боїв 22 листопада 1918 р. залишити Львів. Уряд ЗУНР – Державний Секретаріат – переїхав до Тернополя, де перебував з кінця листопада до кінця грудня 1918 р.

На початку січня 1919 р., у зв'язку з польським наступом, столицею ЗУНР став Станіслав. Спроба наприкінці грудня 1918 р. - на початку січня 1919 р. відвоювати Львів закінчилася невдачею. У кровопролитних боях взимку 1919 р., реорганізована генералом М. Омеляновичем-Павленком та полковником Є. Мишковським, УГА зуміли стримати польський наступ і на кілька місяців стабілізувала становище на польсько-українському фронті.

На допомогу полякам Антанта перекинула, сформовану у Франції з числа польських емігрантів на заході, 80-тисячну армію генерала Й. Галлера. В середині травня 1919 р. вони розпочали загальний наступ. На більш як 300-кілометровому фронті 100-тисячній польській армії протистояло 37 тис. стрільців УГА, при 553 скорострілах (кулеметах) і 200 гарматах.

Незважаючи на відчайдушний опір стрільців УГА, поляки 23 травня 1919 р. зайняли Красне, Броди, Буськ, Ходорів, а через два дні Станіслав. 1 червня поляки захопили Тернопіль. Відступаючи, УГА опинилася на невеликому трикутнику Подільської землі між ріками Дністер – Збруч, залізницею Гусятин – Чортків – Заліщики, де зайняла кругову оборону. На допомогу полякам прийшла ще й Румунія, яка в цей час зайняла Покуття, а до Збруча зі сходу підступила Червона Армія, притиснувши союзну армію УНР в районі Кам'янця-Подільського.

У цій вкрай критичній ситуації група старшин II корпусу під командуванням полковника М. Тарнавського, начальника штабу А. Шаманека, командира Львівської бригади – отамана А. Бізанца, Бережанської – А. Вольфа, сотника Р. Волощука розробила план наступу, який відомий як *Чортківська*

офензива, тобто червневий 1919 р. наступ УГА. Тритижневий чортківський наступ виснажив стрільців УГА, бракувало боєприпасів. 27 червня до Галичини прибув Ю. Пілсудський. Польське командування, підтягнувши резерви, зуміло зупинити українські війська і 28 червня по всьому фронту від Бродів до Калуша поляки перейшли в контрнаступ. В районі Бережан, Коропця розгорілися жорстокі бої. Ведучи ар'єргардні бої, УГА відступила знову на Поділля, де була затиснута у т. зв. «трикутнику смерті», що визначався ріками Дністер – Збруч і залізницею із Заліщик через Чортків до Гусятин.

8 липня 1919 р. до Борщова – місця перебування диктатора ЗУНР Є. Петрушевича – прибув головний отаман військ УНР Симон Петлюра. На зустрічі, враховуючи безвихідність ситуації, було прийнято рішення про перехід УГА та уряду ЗУНР за Збруч. Протягом 16-18 липня 1919 р. Українська Галицька Армія (49800 стрільців і старшин при 603 кулеметах і 17 гарматах) перейшла Збруч, де об'єдналася з армією Української Народної Республіки.

Отже, Західно-Українська Народна Республіка як синтеза національно-визвольних змагань українців впала. Основною причиною цього стали надзвичайно складні міжнародні обставини, підтримка повоєнною Європою експансіоністських загарбницьких дій щодо західноукраїнських земель Польщі, Румунії та Чехословаччини.

Та навіть у таких складних обставинах, ЗУНР за короткий час свого існування була справді народною, демократичною державою, політичний устрій якої являв собою добру модель тогочасної європейської правової держави.

ЗУНР стала прикладом можливого українського державного правопорядку, що ґрунтувався на розумному гуманізмі і поступовому утвердженні демократичних засад у суспільстві. Громадянській толерантності і шляху до згоди сприяло те, що восени 1918 р. всі основні політичні сили, передовсім націонал-демократи і радикали, зуміли об'єднатися в уряд національної коаліції. Незважаючи на війну, західноукраїнському урядові вдалося налагодити адміністрацію краю, уникнути загрози поширення голоду й епідемій, забезпечити функціонування шкіл, пошти, телеграфу й залізниці. Доказом зрілості української влади був той факт, що за весь період польсько-української війни на території ЗУНР не було жодного випадку виступів проти цивільного польського населення та антиєврейських погромів. Галичани, на відміну від наддніпрянців, не займалися в процесі державотворення соціалістичними експериментами, а зуміли забезпечити на своїй території стабільність і порядок.

Надзвичайно швидке й ефективне створення адміністративного апарату, боєздатної армії являло собою досягнення, що його могли повторити рідко які з нових східноєвропейських держав, не кажучи про уряди УНР. Як зауважує Я. Грицак: «Приклад ЗУНР наочно демонстрував переваги австрійської правової школи над російським правовим нігілізмом, в атмосфері якого вирости східноукраїнські політики». Акцентуючи на цих же моментах, І. Лисяк-Рудницький підкреслював: «В Галичині була здійснена відома своєю доцільністю двопартійна система (націонал-демократи й радикали), що обидві основні партії (разом з деякими дрібнішими угрупованнями) зуміли в цей

вирішальний час об'єднатися в уряді національної коаліції. Галичина 1918-19 років – єдиний в новій історії приклад українського державного правопорядку».

В бурхливому морі революцій, іноземної інтервенції та громадянської війни, що пронеслась Україною у 1917-1921 рр., незважаючи на національне пробудження українського народу, героїчним поривом якого постали Українська Народна Республіка часів Центральної Ради та Директорії, а також Українська держава гетьмана Павла Скоропадського, Західно-Українська Народна Республіка, національна форма державності не утвердилася на українських теренах. Після поразки української національної революції, Україна знову була розшматована між державами-окупантами: Росією, Польщею, Румунією та Чехословаччиною. Натомість, на більшій частині території України закріпилась радянська форма державності – УРСР, яка була повністю підпорядкована союзному центру і зберігала власну державність лише номінально. Тобто, українці не використали свого історичного шансу й на відміну від фінів, поляків, литовців, латишів, естонців, чехів, словаків та ін., не створили своєї національної держави і понад сімдесят років перебували в складі СРСР. Під цим кутом зору, аналіз причин поразки та уроків української національної революції 1917-1921 рр. має не тільки науково-пізнавальне, а й практичне значення.

Отже, невдача визвольної боротьби українців пояснюється цілим рядом як об'єктивних, так і суб'єктивних обставин. Чільне місце серед перших посідають, зокрема, несприятливі зовнішні чинники. Однак фатальні наслідки мали притаманні самому українському національно-визвольному рухові серйозні внутрішні слабкості. Крім того, провідники української революції допустилися чимало помилок. На них звернули увагу самі учасники революції. Одні з них, зокрема соціалістичної орієнтації, вбачали головною причиною поразки низьку національну і політичну свідомість народних мас, які у критичні моменти не надали підтримки українській революції. Так, Ісаак Мазепа писав: «Двохсотлітня московська неволя скалічила український народ: знищила його нормальну соціальну будову, підпорядкувала широкі українські маси культурним, господарським і політичним впливам російського суспільства, створила з українського народу сиру етнографічну масу несвідомих і неорганізованих робітників і селян». Інші перекладали всю вину на тогочасну еліту, зокрема керівників Центральної Ради та Директорії, які займалися соціалістичними експериментами, не розуміли державних інтересів і т.д.

І все ж, одним з вирішальних факторів поразки українських визвольних змагань стали несприятливі зовнішні обставини для утвердження національної державності: світова війна, в епіцентрі якої опинилась значна частина українських земель; гострі суперечності між провідними державами за сфери впливу і бази сировини, серед яких помітне місце належало Україні; спричинений історичними обставинами розподіл українців по двох ворожих імперіалістичних військових блоках, що, по суті, призвів до братовбивчої війни; міжнародна ізоляція України, особливо після поразки Німеччини та Австро-

Угорщини, на підтримку яких сподівались спочатку Центральна Рада, а потім гетьман П. Скоропадський, оскільки не мали надійного власного війська; недооцінка державами Антанти значення українського питання в контексті міжнародного розвитку. Нарешті, неодноразові агресії з боку «червоної» і «білої» Росії, Польщі, а також деяких інших держав.

В цьому контексті привертають до себе увагу безкомпромісні слова С. Петлюри: «Логіка розвитку національного руху на Україні веде до повторення воєнних подій 1918-1920 рр. Ми хотіли б, щоб неминучість їх була засвоєна широкими колами громадянства, як і той факт, що цей конфлікт матиме місце незалежно від форми влади в Росії. Всі вони для нас мають однакову вагу, бо однаково не миряться з існуванням державної незалежності України і однаково будуть боротися проти неї і з нею, як політичними, так і мілітарними засобами. Між царською Росією і сучасною комуністичною для нас немає різниці, бо обидві вони являють собою тільки різні форми московської деспотії та імперіялізму. Ідеал державності української не може бути втиснутий у вузькі межі федерації, конфедерації, тим більше автономії ні з Росією, ні з ким би то не було».

Однак, було б неправильно говорити лише про поразку Української національної революції. Це зважаючи на те, що вона не досягла остаточної мети – утвердження самостійної соборної Української держави, її значення важко переоцінити. Учасник тих подій Ісаак Мазепа писав: «Революційні роки 1917-1921 будуть навіки вписані в історію українського народу, як початок нової епохи, нового життя. В огні великої революційної бурі з аморфної і майже етнографічної маси створилася українська нація».

Оригінальну концепцію уроків Української національної революції зробив сучасний історик Я. Грицак, який наголошує, що: «без Української Народної Республіки не було б і Української Радянської Соціалістичної Республіки. У такому сенсі поразка українських сил не була повною».

«Універсальне значення боротьби між УНР та Союзом РСР в тому, – писав І. Лисяк-Рудницький, – що це був не тільки міжнаціональний конфлікт, але також зіткнення двох соціально-політичних систем й ідеологій: устрою вільної, гуманної демократії з устроєм тоталітарної диктатури, що в самій основі ворожа до свободи й гідності людини. Нема сорому в тому, щоб бути переможеним у боротьбі за свободу. Навпаки, така поразка може стати джерелом духовно обнови, що з нього черпатимуть силу наступні покоління, продовжники цієї самої боротьби на новому історичному етапі».

Тема 6. Україна між Першою та Другою світовими війнами: проблеми політичного та соціально-економічного розвитку й боротьби за національну державність

План

1. Політичне й соціально-економічне становище УСРР в 20-х роках: голод 1921-1923 рр.; нова економічна політика; українізація; утворення СРСР й обмеження суверенітету республіки.

2. Індустріалізація в УСРР: причини та методи досягнення й прорахунки.
3. Колективізація в УСРР: причини, методи та наслідки.
4. Масові політичні репресії більшовицького тоталітарного режиму в 20-30-х роках ХХ століття.
5. Територіальне розчленування західноукраїнських земель й політика окупаційних режимів Польщі, Румунії та Чехословаччини.

Політичне й соціально-економічне становище України у 20-х роках визначалося наслідками поразки української національної революції 1917-1921 рр. та приходом до влади на більшій частині її території більшовицької партії.

Насамперед слід звернути увагу на глибоку кризу УСРР, яка була викликана рядом факторів. Вона проявлялася, зокрема, в економічній розрусі – зруйнованій тривалими воєнними діями промисловості і сільському господарстві. Так, виробництво промислової продукції знизилося до 1/10 довоєнного рівня. У 1920 р. в Україні вироблялося сталі – 1,7%, прокату – 1,8%, вугілля – 22% від рівня 1913 року, а валовий збір зерна становив лише 38,5% 1913 року. Ще одним фактором кризи була політична нестабільність, яка проявлялася в масовому русі Опору – від збройної боротьби селянства до опозиційних настроїв в середовищі української інтелігенції, учасників національної революції і, навіть, партійно-державної номенклатури.

Поглиблював кризу голод 1921-1923 рр. Важливо звернути увагу на такий аспект: «більшовизм був продуктом російської національної історії, а на неросійських етнічних землях імперії він утвердився шляхом експансії, підтриманої місцевим російським та зрусифікованим населенням. Експорт більшовицької революції з Росії в Україну та інші неросійські землі імперії набрав згодом світового масштабу, він тривав потягом усього існування СРСР і закінчився лише тоді, коли зазнав повного краху самий большевизм та його державно-політичний витвір – Радянський Союз».

«Простежуючи генезу більшовизму, – пише Є. Стаднійчук, – можна стверджувати, що він не був внутрішнім національним витвором українського народу, а чужорідним, чужонаціональним, штучно перенесеним на українську землю. Головною соціальною опорою більшовицької партії в Україні став російськомовний і єврейський пролетаріат міст, а також ті верстви українських робітників, які зрусифікувалися».

Тому не дивно, що ставлення українського населення до російських більшовиків і до революційної Росії було переважно негативним. Російські селяни, які під час голоду 1921-1923 рр. втікали у пошуках хліба з Поволжя до України, розповідали, що українці скрізь ставилися до них вороже. «Ви зробили революцію, – говорили українські селяни росіянам, – йдіть і живіть з нею і не приходьте до нас». Вороже ставлення українського населення створювало особливі труднощі для функціонування більшовицького режиму в Україні, тому більшовики могли утриматися при владі, надалі застосовуючи терор проти місцевого населення.

Особливо активним і тривалим був збройний опір українського селянства. До середини 20-х років йшла активна збройна боротьба, в першу чергу українського селянства. Із другої половини 20-х років вона пішла на спад і лише в період здійснення насильницької колективізації дещо посилилася. Для придушення цього масового селянського руху більшовики розв'язали червоний терор в Україні. Спеціально створені численні каральні загони, надзвичайні комісії, особливі відділи, ревтрибунали, політвідділи, регулярні війська й частини особливого призначення, міліція заарештовували й без суду розстрілювали тисячі людей, в тому числі дітей.

Як уже згадувалося у *1921-1923 рр. Україну охопив голод*, перший із трьох, за т. зв. радянської доби. Він значною мірою був зумовлений надмірним вивезенням хліба в голодуюче Поволжя та промислові центри Росії, насамперед Москву і Петроград, а також експортом українського зерна за кордон. За приблизними оцінками голод 1921-1923 рр. коштував Україні до 1,5-2 млн. жертв.

Ситуація вимагала від більшовиків готовності йти на певні компроміси з суспільством. Одним з перших таких компромісів стало скасування вкрай непопулярного «воєнного комунізму» з його продрозкладкою і *проголошення «нової економічної політики» в березні 1921 р.*, основою якої стала заміна продрозкладки продподатком, передача дрібних промислових підприємств у приватні руки, дозвіл приватної торгівлі та інше. Так звана непівська модель організації суспільства базувалася на концепції шляху до соціалізму через державний капіталізм. Її складовим були в політико-ідеологічній сфері – жорсткий однопартійний режим ВКП(б); в економіці – адміністративно-ринкова система господарювання; державна монополія у зовнішній торгівлі, нееквівалентний обмін з селом на основі продподатку; гальмування розвитку великого індивідуального господарства на селі.

Запровадження непу дало помітні економічні наслідки. До середини 20-х років були відновлені довоєнні рівні збору зерна і промислового виробництва. Але посилення економічної незалежності населення викликало тривогу більшовицького режиму і на зламі 1928-1929 рр. неп була скасована.

Більшовики прагнули не тільки економічно тримати в покорі суспільство, проводячи жорстку політику централізації, вони вирішили замінити т. зв. «воєнно-політичний союз» радянських республік, новою формою їх об'єднання. Важливе місце в ньому мала посісти УСРР – як найбільша неросійська республіка в якій було сконцентровано значні матеріальні й людські ресурси.

Так, у 1913 р. Україна давала 70,2% загальноросійського видобутку вугілля, 67% виплавки чавуну, 57,2% заліза і сталі, 21,2% марганцю й 80-85% виробництва цукру. Влітку 1919 р. було проголошено т.зв. воєнно-політичний союз між РСФРР й УСРР. Наприкінці 1920 р. між ними було укладено нову угоду про воєнний і господарський союз. Але, по-суті, проголошений у Харкові український радянський уряд був фікцією, оскільки Україною управляли російські наркомати, а сама республіка перетворилася на автономну область РСФРР. Значну роль у зміцненні і посиленні об'єднувачих тенденцій відіграло те, що всі республіки мали однакову політичну структуру, яка

характеризувалася монопартійністю. Реальна влада на місцях належала єдиній, жорстко централізованій більшовицькій партії, що керувалася московським ЦК.

В процесі створення *союзної держави* більшовицька партія, точніше її лідери, висунули *три варіанти об'єднання*:

- Сталінський план «автономізації», суть якого полягала у відмові радянських республік від планів створення власних національних держав, входження їх до складу РСФРР на правах автономних утворень;

- Ленінський план «федералізації», тобто об'єднання радянських республік у федерацію формально незалежних держав;

- Голова Раднаркому УСРР Х. Раковський пропонував надати радянським республікам більше прав, реально гарантувати їм рівноправність та суверенність в межах союзної держави. Дослідники називають цей варіант – планом «конфедерації».

30 грудня 1922 р. I з'їзд рад СРСР затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і союзний договір, у відповідності з яким СРСР складався з чотирьох республік: РСФРР, УСРР, БСРР, ЗСФРР. Розпочався процес ліквідації суверенітету УСРР. 26 січня 1924 р. II з'їзд Рад СРСР затвердив першу Конституцію Радянського Союзу. В ній було окреслено коло повноважень, що належали до компетенції вищих органів влади СРСР: зовнішня політика, кордони, збройні сили, транспорт, зв'язок, планування господарства, оголошення війни, підписання миру. Другорядні наркомати були передані у відання республік. Формально кожна республіка мала право виходу з СРСР, але механізму такого виходу так і не було розроблено. СРСР був жорстко централізованою, унітарною, тоталітарною державою з диктатом однієї партії.

Тому має рацію Я. Грицак, який наголошує, що Радянський Союз, як об'єднання незалежних держав, за умови існування єдиної унітарної правлячої партії був фікцією.

Ще однією важливою сторінкою нашої історії цього періоду стала т. зв. «українізація» – процес укорінення партійно-радянських структур влади в УСРР, започаткований більшовицькою партією, який згодом фактично вийшов з-під її контролю й об'єктивно привів до зростання національної свідомості українців.

Отже, виходячи з національного складу КП(б)У, мізерного представництва українців у державному апараті УСРР, у якому їхня питома вага не перевищувала 35%, політика українізації офіційно мала мету ширше залучити корінне населення (звідси – «коренізація») до складу партії, управлінських структур, сприяти розвитку мови й культури українців.

Фактично це мало забезпечити московському центру контроль над республікою не тільки силовими й адміністративно-політичними засобами. Крім того, здійснювана українською мовою ідеологічна робота мала зазвичай більшу ефективність. Із другого боку, українізація мала на увазі й зовнішню мету. Це насамперед намагання продемонструвати західним українцям та численній українській еміграції, як позитивно в УСРР розв'язується національне питання.

Слід зазначити, що цей тимчасовий тактичний маневр більшовиків справив на частину останніх певний вплив і вони почали, хто переїжджати, а хто й повертатися у радянську Україну. Усі вони були згодом знищені разом із мільйонами інших українців.

Один з найяскравіших прикладів справжньої суті радянського режиму та українізації – доля видатного українського історика та політика М. Грушевського. Він у 1924 році повернувся з еміграції в радянську Україну, а через десять років помер у російському Кисловодську, а разом з ним його історична школа та спадщина.

Тому ще раз виникає запитання, що спонукало більшовицьке керівництво до такої політики. В українській еміграційній історіографії щодо цього вживають термін «обманна українізація». Деякі історики трактують українізацію як широкомасштабну провокацію, спрямовану на виявлення і наступне знищення національно свідомих українців.

Цікаве і глибоке трактування проблем українізації зробив у своїй статті відомий український історик Ярослав Дашкевич. Він зазначає: «натиск української національної стихії на партію був настільки сильним, що вона змушена була піти на національну реформу під дезорієнтуючою назвою українізації. У той же час серед певних кіл існував шалений опір її здійсненню. До них у першу чергу належали верхівка КП(б)У, російська і зрусифікована верхівка, росіяни й обрусіле міщанство, пролетаріат, інтелігенція, органи ЧК і ЧА, російська православна церква. З другого боку, – пише Я. Дашкевич, – чи не була українізація стратегічним ошуканством більшовицької партії, розрахованим на внутрішній і зовнішній ужиток, а то й широкомасштабною провокацією, скерованою на виявлення, а потім винищення національно свідомих елементів?».

Очевидно, що трактувати причини, результати й наслідки українізації не можна однозначно. Адже протягом приблизно десяти років її здійснення було розбудовано ряд національних структур в ділянці початкової, середньої, національної та вищої освіти, науки, літератури та мистецтва, культурно-освітніх закладів, засобів масової інформації, що сприяло зростанню національної свідомості усіх верств українського суспільства. У цьому контексті дослідник української культури М. Семчишин, назвав українізацію «українським ренесансом ХХ століття». У той же час, аналізуючи наслідки українізації, Ю. Лавріненко справедливо наголошував, що процес ренесансу завершився трагедією розстріляного відродження, про жахіття якої тоді ж писали С. Підгайний, В. Петров та ін.

Однією із перших спроб проаналізувати на теоретичному рівні суть цих процесів стала праця І. Майстренка, в якій щодо припинення українізації автор зауважив, що в основу національної політики ВКП(б)-КПРС «лягли принципи не національної рівноправності, а асиміляції та русифікації, спрямовані на ліквідацію окремих націй, поглинання їх російською нацією, що прикривалася псевдонімом «радянський народ».

На цю антиукраїнську політику більшовицької партії вказує й І. Дзюба: «Майже вся українська культура виявилася «контрреволюційною». А тому

знищено й всесвітньо відомих учених і письменників. І сотні талантів в усіх галузях культури, а рядових інтелігентів – тисячами й тисячами. Заодно і кілька мільйонів селян штучним голодом у 1933 році. На зміну українізації прийшла русифікація».

На базі непу промисловий розвиток СРСР в середині 20-х років досяг довоєнного (1913 р.) рівня, однак країна суттєво відставала від передових держав. Тому *XIV з'їзд ВКП(б) в грудні 1925 р.* проголосив курс на *індустріалізацію*, тобто комплекс заходів із прискореного розвитку промисловості, зокрема важкої. Важливе місце у здійсненні індустріалізації відводилося Україні. Із 35 заводів-гігантів, побудованих в СРСР, 12 було розташовано в Україні. До новобудов належали: Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь, Дніпрогес, Дніпроалюмінійбуд, Краммашбуд, Харківський тракторний завод. Серед реконструйованих були: Луганський паровозобудівний і чотири металургійних заводи в Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську й Комунарську (Алчевську). В Донбасі стали до ладу майже 100 нових шахт.

Проголошений курс на індустріалізацію наштовхнувся на ряд труднощів об'єктивного й суб'єктивного характеру: величезні території, відсутність розвинутої інфраструктури, швидкі темпи, брак кваліфікованих кадрів, обладнання та ін. Але основною перешкодою для здійснення індустріалізації була нестача коштів. Більшовицька номенклатура вирішила здійснити її за рахунок села, тобто перекачуванням коштів із сільського господарства: спочатку завдяки т.зв. «ножицям цін» на промислову й сільськогосподарську продукцію, а опісля знову шляхом запровадження продрозкладки. О. Бойко називає такі *джерела фінансування індустріалізації*:

1. перекачування коштів із легкої та харчової у важку промисловість;
2. податки з населення (для села «над податок» – постійне зростання цін на промислові товари);
3. внутрішні позики, спочатку добровільні, а згодом – «під контролем суспільних організацій». Так, протягом 1927-1929 рр. було випущено 3 державні позики індустріалізації, і населення України підписалося на суму понад 325 млн. крб.;
4. випуск паперових грошей, не забезпечених золотом (у роки першої п'ятирічки інфляційне покриття державних потреб становило 4 млрд. крб.);
5. розширення продажу горілки. У вересні 1930 р. Сталін у листі до Молотова писав: «Необхідно, на мою думку, збільшити (наскільки можливо) виробництво горілки. Необхідно відкинути удаваний сором і прямо й відкрито піти на максимальне збільшення виробництва горілки». У 1927 р. завдяки продажу спиртних напоїв бюджет одержав понад 500 млн. крб., 1930 р. – 2,6 млрд., а 1934 р. – 6,8 млрд. крб.;
6. збільшення вивозу за кордон нафти, лісу, хутра та хліба;
7. режим економії. Так, у республіці 1927 р. при РНК УСРР було створено комісію з режиму економії на чолі з В. Чубарем, яка лише за рахунок

скорочення адміністративно-управлінських витрат зекономила за два з половиною роки майже 65 млн. крб.;

8. небаченого рівня досягла експлуатація селянства та робітничого класу, інших верств населення, багатьох мільйонів в'язнів ГУЛАГу.

Особливостями процесу індустріалізації в Україні було:

- Інвестування в промисловість республіки, особливо в початковий період індустріалізації, значної частини коштів.

- Побудова і реконструкція в Україні на початку індустріалізації великих промислових об'єктів.

- Нерівномірність процесу модернізації промислового потенціалу республіки.

- Поява в республіканському промисловому комплексі нових галузей.

- Значне відставання модернізації легкої та харчової промисловості від важкої індустрії внаслідок менших масштабів капітального будівництва і недостатньої сировинної бази.

- Вищі темпи витіснення приватного сектору в економіці України, ніж у СРСР загалом.

Та за блискучим зовнішнім фасадом індустріалізації радянського типу приховувалися невтішні як економічні, так і соціальні наслідки. Насамперед в економічній структурі України виникли великі диспропорції. Переважний розвиток важкої індустрії (її частка у промисловому виробництві збільшилася за рахунок валового випуску продукції з 68,7% у 1925-1926 рр. до 92,5% в 1938 р.) підривав сільське господарство (з нього «викачувалися» необхідні для індустріалізації кошти) і галузі легкої та харчової промисловості. У машинобудуванні України, яке за капіталовкладеннями в роки другої п'ятирічки вийшло на перше місце, все більшої сили набирали спеціалізовані підприємства військово-промислового комплексу, який не працював на задоволення матеріальних та економічних потреб суспільства. Під час індустріалізації відтворювалася народногосподарська структура, схожа на дореволюційну, коли українська промисловість працювала на задоволення інтересів Росії. Український метал, вугілля постачалися насамперед для російської промисловості.

Отже, радянська модернізація промисловості поглибила підпорядкованість економіки України центру. Індустріалізація призвела до формування затратної економіки. Це пояснювалося високою часткою ВПК у машинобудуванні, а також тим, що важка індустрія була відірвана від кінцевого споживача, працювала не на підвищення матеріального добробуту народу, а на задоволення своїх внутрішніх виробничих інтересів. Із року в рік нарощувався видобуток вугілля, щоб виплавляти більше металу, який ішов на виробництво машин, що використовувалися знову-таки у вуглевидобутку. У ході індустріалізації остаточно сформувалася централізована, адміністративно-командна система управління, економіка командного типу, відбулося загальне одержавлення засобів виробництва, було ліквідовано ті ринкові відносини, які існували в умовах непу, праця набувала все більш примусового характеру, що набувало прояву й у законодавстві.

Нарешті, зумовлений високими темпами капітального будівництва прогрес у промисловості слабо позначився на матеріальному добробуті народу, а індустріальна гонка в роки першої п'ятирічки призвела до погіршення життєвого рівня населення. З кінця 1920-х рр. і до 1935 р. діяла карткова система розподілу продуктів і предметів широкого вжитку. З метою пошуку фінансів для індустріалізації сталінське керівництво різко збільшило продаж горілки, здійснювало невинуватого емісію грошей та завеликий експорт хліба (1930-1932 рр.), який експропріювався у колгоспів. Нормою стали примусові підписки на щорічні державні позики, започатковані з 1926 р. Високі темпи урбанізації ускладнювали і до того непросту проблему забезпечення населення житлом.

Здійснення індустріалізації за рахунок села, зокрема свідоме заниження цін на сільськогосподарську продукцію, привело до хлібозаготівельної кризи 1927-1928 рр. Селянство відмовлялося продавати хліб, ціни на який були низькими, тоді як на промислові товари явно завищеними. Шлях виходу із цієї ситуації більшовицьке керівництво вбачало у насильницькому вилученні хліба з колективних господарств (колгоспів), які належало створити.

Курс на колективізацію визначив *XV з'їзд ВКП(б) у 1927 р.* Ним передбачалося створити 200-300 тис. колгоспів, замість 25-35 млн. індивідуальних селянських господарств. Таким чином, не держава мусила залежати від неконтрольованих селянських господарств, а навпаки – селяни сконцентровані в колгоспах, мали перебувати в повній залежності від державних структур.

Суцільна колективізація розпочалася у 1929 р. Селян почали насильно заганяти до колгоспів. Україна була віднесена до регіону, де колективізацію планувалося закінчити восени 1931 - весною 1932 р. Прискорення темпів колективізації означало фактично оголошення війни селянству, яке не бажало йти в колгоспи й чинило опір сталінській політиці. В українському селі лише з січня до червня 1930 р. зареєстровано 1500 терористичних актів проти радянської влади. Селяни відмовлялися йти в колгоспи, нищили майно, яке підлягало колективізації, вирізували худобу і т. ін. У багатьох випадках доходило до відкритих селянських бунтів, які більшовицька влада придушувала збройною силою з використанням артилерії, бронетехніки, навіть авіації.

Одним головних напрямків колективізації стала ліквідація куркулів як класу. В Україні позиції заможного селянства були особливо сильними, тому ліквідація набрала різних форм. Так звані «куркульські контрреволюційні елементи», тобто селяни, котрі противилися колективізації, підлягали розстрілу, або ув'язненню. Інша категорія – заможні куркулі, виселялися у віддалені райони СРСР, а решту просто змусили покинути свої повіти. «Розкуркулювання» мало на меті насамперед позбавити селянство його природного керівництва, яке могло організувати опір насильницькій колективізації.

У проведенні колективізації в Україні можна виділити такі етапи:

I. 1929-1930 рр. – час прискореної колективізації, яка перетворилася по суті в комунізацію. Село поринуло у вир самознищення: селянство почало продавати або забивати худобу, ховати або псувати реманент. У 1928-1929 рр. в Україні було знищено до 50% поголів'я худоби.

II. 1930 р. – маневр сталінського керівництва з перекладенням відповідальності на місцеві партійні й радянські органи (стаття Й. Сталіна на початку березня 1930 р. «Запаморочення від успіхів», постанова ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії у колгоспному русі»). Почався масовий вихід із колгоспів.

III. 1931-1933 рр. – новий етап суцільної колективізації, прискорення її темпів, закінчення в основному колективізації в Україні (було об'єднано 70% селянських господарств).

IV. 1934-1937 рр. – завершальний етап колективізації. У 1937 р. колгоспи об'єднували 96,1% посівних площ.

Але найстрашнішим злочином більшовицького тоталітарного режиму супроти українського народу було влаштування *голодомору 1932-1933 рр.*, якому передували насильницька колективізація сільського господарства, т. зв. «розкуркулення» селян, хлібозаготівельні кампанії і масовий терор на селі.

Про штучний, організований характер голоду 1932-1933 рр., який дозволяє трактувати його як голодомор, дозволяють такі об'єктивні обставини:

- відсутність помітного негативного впливу на теренах України природного чинника (посух, повеней та інших катаклізмів);
- відсутність голоду у сусідніх з Україною районах Росії;
- різкий контраст рівня смертності у селах України порівняно з показником смертності у містах.

Про організацію більшовицьким режимом голодомору в Україні свідчить комплекс заходів, які вони здійснювали тут:

- нереальні, завищені плани хлібозаготівель;
- надмірний експорт хліба;
- створення законодавчої бази для терору голодом;
- недостатній рівень необхідної допомоги продовольством з центру;
- радикальні кадрові зміни місцевої партійно-державної номенклатури на вірні Москві кадри з Центру;
- активне включення у процес колективізації та хлібозаготівель органів безпеки;
- масштабні репресії, судові переслідування, розстріли, т.зв. «чорні дошки», депортації;
- заборона виїзду за межі України, запровадження внутрішнього паспорту;
- блокування інформації про голод.

За цими теоретичними висновками стоять страшні картини голодної смерті мільйонів українців. В колишній «житниці Європи» у 1932-933 рр. зафіксовано випадки канібалізму, трупоїдства, вживання м'яса дохлої худоби, домашніх тварин, гризунів, розлади людської психіки, самогубства, епідемії, інфекційні хвороби.

Особлива жорстокість і витончений цинізм тоталітарної держави в ставленні до селянства, як до класу ворожого комуністичній доктрині і системі влади, проявилися у занесенні багатьох сіл і цілих районів на сумнозвісні т. зв. «чорні дошки» (винахід Л. М. Кагановича). Занесення села на «чорну дошку» означало, що виїзд із нього було заборонено, воно оточувалося військами і ГПУ, припинявся підвіз будь-якого постачання й такі населені пункти були приречені на вимирання з голоду.

Було запроваджено паспортну систему й Україна по периметру своїх кордонів була оточена загороджувальними загонами внутрішніх військ, щоб перешкодити переходу голодуючих селян в інші республіки. Без спеціального дозволу не можна було пересуватися залізницею.

«Скиглили діти, уже не плакали мами. Люди почали висихати або пухнути з голоду... Молоденькі дівчата за місяць-два перетворювались на старих, хворих бабусь. Вимирали сім'ями і селами. Першими помирали діти і чоловіки, потім старики, потім жінки».

«...Якось до мами у школу прийшла її подруга дитинства Марія, опухла, бліда, ноги потріскані, текла по них сукровиця. Вона каже: «Я тобі розкажу, бо не знаю, що робити. Чоловік помер з голоду, я осталася з трьома дітьми. Дочка померла і ми її з'їли...» (Спогади Малишко (Сольниченко) Надії Йосипівни, 1919 р. н. з Васильківського району Дніпропетровської області).

«... Їли в той час майже все: мертвих коней, котів, собак, мишей, гав, горобців. Їли порожні кукурудзяні качани, спориш, кінський щавель, козельки, шовковицю, акацію, рогіз, глід...»

Отже, терор голодом, що діяв в УРСР протягом 22 місяців, – це свідомо і цілеспрямована політика радянсько-більшовицького режиму, карально-репресивна акція спрямована на упокорення українських селян, на знищення індивідуальних селянських господарств – соціально-економічних підвалин української нації.

Загальна кількість жертв українського Голокосту 1932-1933 рр. досі не відома. Історики лише наближаються до реальної статистики: С. Кульчицький називає цифру – 3,5 млн. осіб, Р. Конквест – 5 млн., інші дослідники, зокрема, діаспорні, подають ще більші цифри. Але, безсумнівно одне: голодомор став формою терору голодом, методом геноциду українського народу, засобом морального тиску на українське суспільство, яке до сьогодні відчуває його страшні наслідки.

«Масовий терор як засіб державного управління в СРСР» – так назвав свою працю дослідник Сергій Білокінь. Вона абсолютно закономірно і науково об'єктивно розкриває суть більшовицько-радянського тоталітарного режиму, оскільки державний терор лежав у самій природі більшовизму й проводився на суто науковій основі, як одна з ланок народного господарства. Внаслідок, українство зазнало таких кількісних і якісних деформацій, що дійшло до зміни людської суті. Пануючи протягом кількох десятиріч, влада просіяла увесь людський склад кожного суспільного класу, кожної суспільної верстви,

винищуючи найкращих. Це погіршило людську субстанцію народу, пошкодило генофонд. У цьому суть, головний результат здійсненої соціальної революції.

Найважливіше враження від історичного процесу ХХ століття – злам історичної традиції. «Червоним» визначив ХХ століття Мирослав Попович. Назвавши другий розділ своєї праці «Друга криза західної цивілізації – комунізм і фашизм», він наголошує, що тоталітарний переворот здійснено Сталіним у два етапи. На першому (1928-1933) був ліквідований ринок і вся економіка, включаючи селянську. У ході цього перевороту була тероризована інтелігенція і ліквідований будь-який можливий опір владі у масах, зокрема селянських та в національних осередках, передусім в Україні.

Тому має рацію Т. Гунчак, що червоний терор в Україні, мабуть, є найтрагічнішою сторінкою в історії нашого багатостраждального народу. За числом жертв цей період значно перевершує будь-які суспільні катаклізми попередніх часів, а скільки на його рахунку понівечених людських душ – про це вже не дізнається ніхто.

«Увесь моральний жах терору, – зазначає І. Білас, – його вплив на розклад людської психіки визначався не окремими вбивствами і навіть не їх кількістю, а саме системою, яку насаджувала більшовицька диктатура».

Не просто встановити кількість жертв радянського терору в Україні у міжвоєнний період. Так, за неповними підрахунками, у 1930-1941 роках в Україні було викрито 110 різного роду «контрреволюційних» організацій. У справі тільки однієї СВУ було засуджено у відкритому судовому процесі 45 осіб, відразу заарештовано 400 чоловік, а всього постраждало понад 30 тис. осіб.

Тільки за офіційними даними, у 1935 році в Україні було заарештовано 24934 особи, у 1936 – 15717, 1937 – 159573, 1938 – 108006, 1939 – 12000, 1940 – близько 50000 осіб. Уявити розмах і жахіття терору дають можливість новознайдені архівні джерела, зокрема, документи, що стосуються розстрілів в урочищі Сандормох під Медвеж'єгорськом (Карелія). Тут, на ознаменування 20-ліття «Великого Жовтня», було розстріляно 1111 соловецьких ув'язнених, серед яких Лесь Курбас, Микола Куліш, Микола Зеров, Валер'ян Підмогильний, Марко Вороний, Мирослав Ірчан, Валеріан Поліщук, Олекса Слісаренко, Антон Крушельницькій, Микола Полоз, Матвій Яворський, Микола Павлушков і сотні інших відомих і не дуже політв'язнів радянського «грандіозного комбінату смерті». Це були інтелігенти, робітники, селяни, священники, політики, вчені, службовці. Протягом п'яти днів – 27 жовтня, 1, 2, 3, 4 листопада 1937 року капітан держбезпеки М. Матвеев власноруч виконував наказ: з револьвера щодня, пострілом в потилицю, розстрілював не менше двохсот приречених.

Зрозуміло, щоб уявити загальну картину репресій, до цих цифр потрібно додати кількість ув'язнених у внутрішніх тюрмах НКВД, проаналізувати смертність у таборах, додати кількість репресованих селян (тільки під час колективізації з України було виселено 1,2 млн. чол.), мільйонні жертви голодоморів 1921-1923, 1932-1933 років, а також депортованих.

Варто зазначити, що самодержавна Росія у складі якої перебувала основна частина території України, не користувалася методами залякування своїх

підданих, щоб прищепити повагу до законів. Їй досить було традиційних структур – адміністративних, судових, релігійних, освітніх тощо. Державна влада до 1917 р, як правило, не втручалася у повсякденне життя населення. Вона не ставила перед собою завдання змінити суспільство. І, навпаки, радянська держава одразу запланувала докорінно змінити умови життя і побуту переважної частини громадян. Усіх, хто не відповідав певним критеріям, було ухвалено позбавити самого права на життя і масовий державний терор тривав не одне десятиліття.

Автори фундаментальної праці «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси. К.: Наукова думка, 2002. - 952 с.» звертають увагу на морально-психологічні аспекти державного терору. Державний терор, маючи на меті придушення у зародку будь-якої опозиційності й досягнення безумовної лояльності (чи, принаймні, демонстрації лояльності) режиму з боку широких верств населення, здійснювався не тільки у формі акцій масового фізичного, але й духовного насилля, що були тісно пов'язані між собою. Масові арешти і ув'язнення, страти і заслання т. зв. «ворогів народу» вже самі по собі виступали уособленням психологічного терору, адже, з одного боку – вони супроводжувались морально-психологічними тортурами відносно безпосередніх об'єктів терору, а з іншого – виступали ефективним засобом залякування широких мас населення. Численні акції фізичного, ідеологічного та психологічного насилля оберталися й іншими істотними деформаціями суспільної свідомості – зокрема настанням такої ситуації, коли висунути режимом звинувачення проти «ворогів народу» не тільки безоглядно приймалися на віру, але й спонукали значні маси населення до єднання з організаторами та виконавцями державного терору.

Характерними для цієї доби стали й прояви аморальної (в контексті загальнолюдських цінностей) поведінки. Зокрема, майже нормою життя радянського суспільства ставали доноси – на рідних, близьких, друзів, сусідів, знайомих, навіть на сторонніх людей. Свідченням занепаду моралі, інших деформацій суспільної свідомості за умов тотального терору були також відмови рідних і близьких від засуджених «ворогів народу», абсолютизація культу насилля, подальша девальвація цінності людського життя – посилення тенденції «психологічного звикання» до масових репресій, своєрідне знеособлення жертв терору в масовій свідомості.

Після поразки української національної революції трагізм українського народу полягав в тому, що його землі знову були розшматовані державами поневолювачами. На більшій частині території України насильно, силою зброї, було встановлено більшовицький тоталітарний режим у формі УСРР-УРСР, тобто фіктивну державність повністю підпорядковану союзному центру – Москві. А на Паризькій мирній конференції, що проходила від січня 1919 до січня 1920 р., було здійснено розчленування західноукраїнських земель. Так, ще в червні 1919 р. Антанта визнала за Польщею право окупувати Галичину. За Ризьким мирним договором в березні 1921 р. до Польщі відійшли: Західна Волинь, Полісся, Посяння, Холмщина, Підляшшя, Лемківщина. В березні

1923 р. Рада послів Антанти прийняла остаточне рішення про приєднання Галичини до Польщі, з умовою надання українському населенню автономії, але ця умова ніколи не виконувалася польським урядом. За Сен-Жерменським мирним договором (вересень 1919 р.) Північна Буковина, частина Марморощини; Аккерманський, Ізмаїльський та Хотинський повіти захопила Румунія. Відповідно з Тріанонським договором (червень 1920 р.) Закарпаття передавалося Чехословаччині. Так було здійснено четвертий перерозподіл українських земель й відбулося загарбання їх іноземними державами.

Українські землі у складі Польщі складали приблизно третину її території. У 1931 р. на цих землях проживало 8,9 млн. осіб, в тому числі приблизно 5,6 млн. українців, близько 2 млн. поляків і 0,9 млн. євреїв. Українці становили 16-19% населення всієї Польщі.

Офіційна *польська політика в українському питанні* пройшла у своєму розвитку кілька етапів:

I. етап – 1919-1923 рр. – «невизначеності», коли влада Польщі над Західною Україною вважалася спірною й питання приналежності західноукраїнських земель розглядалося на Паризькій мирній конференції аж до прийняття Радою Антанти в березні 1923 р. рішення про передачу цих земель Польщі.

II. етап – 1923-1926 рр. – «тиску». В цей період при владі в Польщі перебували народові демократи (ендеки), ідеологом яких був Р. Дмовський. Вони відстоювали т. зв. «інкорпораційну» програму, яка передбачала створення однаціональної Польської держави шляхом примусової асиміляції національних меншин.

III. етап – 1929-1937 рр. – «пошуку компромісу», до якого польська влада вдалася з приходом *Ю. Пілсудського*. На зміну політиці тиску приходять гнучкіша політика певних поступок, пошуку компромісів (часто їх імітації). «Інкорпораційна» політика ендеків витісняється «федералістичною» програмою пілсудчиків, яка ще відома під назвою доктрини польського «прометеїзму». Її суть полягала в тому, що історична місія Польщі – допомогти звільненню українського й білоруського народів від московського панування й об'єднати їх з Польщею на федеративних засадах. Курс на національну асиміляцію тепер був замінений «державною асиміляцією окраїн», тобто не змінюючи національної приналежності представників непольських народів, пропонувалося зробити їх свідомими громадянами і патріотами Польської держави. Але окремі поступки і компроміси, не змінювали по суті польського окупаційного антиукраїнського режиму.

Так, не зважаючи на те, що Галичина була одним з найбільш перенаселених сільськогосподарських регіонів у Європі, сюди, а також на Волинь, були спрямовані десятки тисяч польських військових і цивільних колоністів, т. зв. «осадників», які одержували тут кращі землі і користувалися фінансовими субсидіями уряду.

У 20-30-х роках Західна Україна залишалася відсталою аграрною окраїною Польської держави. Варшавський уряд поділив територію країни на дві частини: т. зв. Польщу «А» (корінні польські землі) і Польщу «Б» (т. зв. східні креси –

Західна Україна і Білорусь). На розвиток Польщі «А» йшла більша частина капіталовкладень. Тут були зосереджені основні галузі промисловості, тоді як Польща «Б» служила ринком збуту продукції польської та іноземної промисловості і джерелом сировини та робочої сили.

Українців дискримінували й у сфері мови та освіти. У 1923 р. міністерство освіти Польщі заборонило вживати слова «Україна», «українець», «український», запровадивши замість них терміни: «Малопольська всходня», «русин», «русинський». У 1924 р. вживання української мови було заборонено в усіх державних установах та органах самоврядування. Того ж року міністр освіти С. Грабський провів у сеймі закон, який перетворював більшість українських шкіл у двомовні польсько-українські, т. зв. «утраквістичні».

Економічна криза 1929-1933 рр. яка боляче вдарила по дискримінованому українському населенню, ще більше загострила польсько-український конфлікт. Влітку 1930 р. ворожнеча між українським селянством і польськими колоністами досягла критичної точки. Галичиною прокотилася хвиля підпалів майна польських осадників. Під проводом боротьби з «українськими терористами» польський уряд здійснив жорстокі погроми мирного населення, які назвав «пацифікацією» – «умиротворенням», «заспокоюванням». Армійські підрозділи та поліція, руйнували українські громадські центри і бібліотеки, конфісковували майно, жорстоко били селян. Понад 2 тис. українців було заарештовано, з них третину засуджено до різних термінів тюремного ув'язнення. «Пацифікація» та політичні репресії 1930 р. надовго загострили польсько-українські стосунки, а спроба досягти компромісу в середині 30-х років шляхом політики «нормалізації» провалилася. Напередодні Другої світової війни відносини між Польською державою та українським населенням залишалися вкрай напруженими.

Що ж являло собою українське суспільство у міжвоєнний період? Як зазначає Я. Грицак, у межах кожної держави (Польщі, Румунії, Чехословаччини), західні українці демонстрували різні рівні національної свідомості і політичної активності. Причому за рівнем української свідомості та організованості галичани перевищували буковинців. Тяжкий спадок попереднього угорського панування позначився на сповільненості національного самовизначеності «закарпатських русинів». Найтяжча політична і культурна спадщина дісталася тій частині західноукраїнського населення, яке перед Першою світовою війною було підданими Російської імперії. Українці Волині, Полісся, Холмщини і Бессарабії за рівнем своєї національної свідомості значно поступалося навіть населенню Закарпаття.

Для українців Західної України підвалиною їхньої ідентичності була приналежність до своєї церкви. Це в однаковій мірі стосувалося як греко-католиків Галичини, так і православного населення Волині, Полісся і Буковини. Тому церква стала центральним об'єктом асиміляції. Польський і румунський режими зосередились на насильному викоріненню культурних, мовних і релігійних особливостей своїх національних меншин. «Відчуженим від Польської держави українцям Галичини вдалося розбудувати сильне громадянське суспільство, охопити різні сфери національного життя – від

виробництва сільськогосподарської продукції аж до витворення наукових і культурних цінностей та представництва українських інтересів на міжнародній арені... По-суті, це була «держава в державі», зі своєю ієрархією і внутрішньою дисципліною, яка могла видавати розпорядження і добиватися виконання.»

За офіційною статистикою, 1920 р. на території Румунії проживало майже 790 тис. українців (4,7% усього населення). Основними місцями їхнього зосередження були Північна Буковина, Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії. 22 роки, проведені українцями під владою Румунії історики поділяють на три періоди:

- 1918-1928 рр. – перший період реакції;
- 1928-1937 рр. – період відносної лібералізації;
- 1938-1940 рр. – другий період реакції.

В перший період в українських провінціях запроваджується воєнний стан, землі роздаються румунським офіцерам (як у Польщі осадникам), йде активна румунізація краю: закрито всі українські школи, переслідується українська церква, Буковина втрачає автономію, яку вона мала під владою Австрії.

Другий період позначений певною лібералізацією румунського окупаційного режиму, що було пов'язано з внутріполітичною кризою. Але вже з 1933 р. на українських землях було введено надзвичайний стан, в країні набирають силу фашистські партії та організації.

У 1938 р. король Кароль II встановив у Румунії військову диктатуру, що означало остаточний поворот до реакції. Варто наголосити, що буковинські українці зазнали найбільших утисків з боку румунської влади. Їх навіть не визнавали окремою національністю і трактували як «румунів за походженням, що забули рідну мову». До 1927 р. всі українські школи були закриті або румунізовано. У Чернівецькому університеті було закрито всі українські кафедри, українська преса заборонена, румунізовано православну церкву. Отже, характерними ознаками політики Румунії в українському питанні були: форсована, жорстка асиміляція, колоніальна експлуатація, гальмування економічного розвитку, блокування політичної активності української спільноти.

Після розпаду Австро-Угорщини серед політичних діячів Закарпаття змагалися три орієнтації: проукраїнська, проугорська та прочеська, однак важке становище УНР та громадянська війна в Угорщині підірвали позиції перших двох. З ініціативи закарпатської еміграції у США Центральна руська народна рада в Ужгороді в травні 1919 р. прийняла рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах автономії.

Закарпаття в Чехословацькій державі було окремим адміністративним краєм, що офіційно називався – Підкарпатською Руссю, а з 1928 р. – Підкарпатським краєм. Чеська буржуазія підкорила собі економіку Закарпаття, фактично перетворивши цей край в аграрно-сировинний придаток економічно високо розвинутих чеських земель. Територія «Підкарпатської Русі» становила 5% усієї території Чехословацької республіки, на якій проживало 9% населення і було розміщено лише 0,07% виробничих потужностей, що в 136 разів менше, ніж у Чехії та Моравії. Але позиція властей Чехословаччини на українських

землях у суспільно-політичній та культурній сферах була поміркованішою і виваженішою, ніж у Польщі та Румунії.

В жовтні 1938 р. Закарпаттю було надано статус автономії, створено перший уряд Карпатської держави на чолі з Андрієм Бродієм, який займав проугорську позицію, тому через два тижні був замінений Августином Волошином. В листопаді 1938 р. відбувся т. зв. Віденський арбітраж за рішенням якого Угорщині було передано частину Закарпаття з містами Ужгород, Берегове, Мукачеве. Після цього столицю Карпатської України, так тепер називалася автономна держава, була перенесена з Ужгорода до Хуста.

Уряд А. Волошина зайнявся державотворчими процесами. Проводилася українізація освітньої системи та адміністрації. На виборах до Союму Карпатської України в лютому 1939 р. Українське Національне об'єднання здобуло 93% голосів.

Утворення української держави в Закарпатті справило велике враження в Галичині. Багато молодих людей нелегально переходили кордон і вливалися в Карпатську Січ – збройні сили молодої держави.

З другого боку, події в Закарпатті викликали гострий конфлікт в Організації Українських Націоналістів, провід якої, на чолі з Андрієм Мельником, заборонив членам організації втручатися в справи Карпатської України. Проте група членів Крайової структури ОУН не підкорилася цьому рішенням і виїхала в Закарпаття, серед них і Роман Шухевич – майбутній Головний командир УПА.

Українськими державотворчими процесами на Закарпатті були занепокоєні окупаційні режими СРСР, Польщі, а також Німеччини, Угорщини та інших країн. Українське питання у міжвоєнній Європі, зокрема доля Карпатської України, стало розмінною монетою у великій стратегічній грі двох тодішніх найбільших диктаторсько-тоталітарних режимів – сталінського СРСР і гітлерівської Німеччини. Гітлер вирішив передати Закарпаття Угорщині, щоб залучити її до своїх агресивних планів.

У ніч з 14 на 15 березня Угорщина за згодою Гітлера, розпочала загарбання Закарпаття. В столиці Хусті Союм 15 березня 1939 р. проголосив Карпатську Україну незалежною державою, президентом якої обрали Августина Волошина. Німецький консул запропонував Карпатській Січі негайно капітулювати, на що один з провідних членів ОУН – Михайло Колодзінський заявив: «У словнику українського націоналіста немає слова капітуляція. Сильніший ворог може нас у бою перемогти, але поставити на коліна ніколи!».

Таким чином, український національно-визвольний рух у міжвоєнний період знайшов своє найяскравіше виявлення в діяльності та боротьбі Української Військової Організації та Організації Українських Націоналістів.

Українська Військова Організація (УВО) була створена влітку 1920 р. за ініціативою колишніх старшин армії УНР – Євгена Коновальця, Івана Андруха, Василя Кучабського та ін. з метою продовження збройної боротьби за незалежність України. Це була нелегальна військова структура, яка проводила боротьбу з окупаційними режимами на українських землях, в першу чергу –

польським. Широкомасштабні акції опору включали в себе терористичні замахы на представників польської влади, масові саботажні кампанії, бойкот польської адміністрації і т. ін.

В УВО було створено організаційно-кадрову, розвідчу, бойову і пропогандистсько-політичну референтури. Галичину, як основний терен діяльності УВО, поділили на 13 військових округів, кожний з яких складався з повіту з окружними та повітовими командами. УВО видавала власний друкований орган – журнал «Сурма», який нелегально поширювався в Західній Україні. Очолював УВО – *Євген Коновалець*. Організація співпрацювала з Українським Національно-Демократичним Об'єднанням та націоналістичними осередками – Групою української національної молоді (Прага), Легією українських націоналістів, Союзом української національної молоді (Львів), Групою української націоналістичної молоді (Берлін). Власне ці структури в другій половині 20-х років виступили з ініціативою об'єднання націоналістичного руху в одній організації.

Нею стала створена наприкінці січня - на початку лютого 1929 р. – *Організація Українських Націоналістів* (ОУН). Установчий конгрес ОУН відбувся 28 січня - 3 лютого 1929 р. у Відні. Конгрес обрав Провід українських націоналістів (ПУН) у складі: Євген Коновалець (голова), члени: Дмитро Андрієвський, Дмитро Демчук, Михайло Капустянський, Павло Кожевників, Леонід Костарів, Володимир Мартинець, Микола Сціборський, Ярослав Дуб (головний суддя), Ярослав Моралевич (головний контролер). Найголовнішими виданнями ОУН були журнали «Розбудова нації», «Сурма», «Український націоналіст» та ін.

Головною метою ОУН було встановлення незалежної соборної національної держави (Української Самостійної Соборної Держави) на всій етнічній українській території. Ця мета мала досягатись через національну революцію, яка би витіснила окупаційну владу та запровадила уряд, що репрезентував би всі регіони та соціальні групи України. Економіка держави планувалася як поєднання приватної, націоналізованої та кооперативної форм власності. Визначивши себе як рух, а не як партія, ОУН засуджувала легальні українські партії Галичини як колабораціоністські, наголошувала на важливості формування сильної політичної еліти, національної солідарності та опору на свої власні сили. Організація сприймала насильство як політичне зняряддя в боротьбі проти зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Основне вістря діяльності ОУН було спрямоване проти польського режиму. Так, в Галичині і на Волині вона здійснила сотні акцій саботажу, включно з підпалами маєтків польських землевласників, бойкотів державних шкіл, польської тютюнової й горілчаної монополії; десятки експропріаційних нападів на урядові установи. Не гребувала ОУН й терористичною діяльністю, здійснивши у міжвоєнний період близько 60 вбивств. Найвизначнішими жертвами організації були польські високопоставлені чиновники: Т. Голувко та Б. Перацький, чиновник радянського консульства у Львові А. Майлов, І. Бабій – директор Української Академічної гімназії у Львові, якого звинувачували у співробітництві з польською поліцією та ін.

Немає, з причин конспірації, достовірних даних про чисельність організації, але згідно найвищих оцінок вона могла сягати 20 тис. чоловік. Проте впливи ОУН значно перевищували кількість її членів. Властивий організації дух самовідданості, самопожертви («Здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за неї») виявився надзвичайно привабливим для молодих людей. Тому, ОУН стала найбільш чисельною, радикальною та дійовою структурою українського національно-визвольного руху, не тільки у міжвоєнний період. Без сумніву, мають рацію ті дослідники, які зазначають, що ідеологія ОУН сформувала політичний світогляд й національні переконання кількох поколінь західних українців.

Підсумовуючи, варто зазначити, що Україна у міжвоєнний період була не суб'єктом, а тільки об'єктом міжнародної політики, насамперед територіальних чи геополітичних інтересів великих держав, зокрема Радянського Союзу та Німеччини, які прагнули переглянути Версальсько-Вашингтонську систему договорів і в черговий раз перерозподілити сфери впливу в Європі та світі.

Тема 7. Україна у Другій світовій війні (1939-1945 рр.)

План

1. Пакт Молотова-Ріббентропа і його вплив на розв'язання Другої світової війни. Входження західноукраїнських земель до складу СРСР та УРСР.
2. Німецько-радянська війна 1941-1945 рр. і Україна: напад Німеччини на СРСР, встановлення фашистського окупаційного режиму в Україні.
3. Рух Опору в Україні: радянський партизанський та підпільний рух; створення та боротьба УПА (1942-1944).
4. Звільнення України від німецької окупації. Наслідки Другої світової війни для України.

Як і напередодні Першої світової війни, на кінець 30-х років у світі виникли два блоки країн: 1) держави т. зв. антикомінтернівського пакту у складі Німеччини, Італії, Японії та 2) СРСР, Велика Британія, Франція, в подальшому США – їх потенційні супротивники. Перші намагалися змінити Версальсько-Вашингтонську систему, другі, зокрема Англія і Франція, її зберегти. Сталінський СРСР, прагнучи до світової соціалістичної революції, фактично підтримував наміри гітлерівської Німеччини розв'язати широкомасштабну війну під час якої ослабнуть обидві сторони, що дозволить СРСР досягти своїх політико-стратегічних цілей. Знаменними в цьому плані були слова одного з радянських функціонерів М. Калініна: «Війна – це такий момент, коли можна розширити комунізм».

Всі конфліктуючі сторони активно «розігрували українську карту», внаслідок чого українське питання у міжвоєнній Європі зайняло одне з чільних місць у міжнародній політиці. *Українське питання* у вузькому розумінні – це питання про місце і роль українського чинника у внутрішньому житті держав, до складу яких входили українські землі; в широкому розумінні – це питання про умови і механізм возз'єднання українських земель та створення власної національної державності. «Напередодні Другої світової війни роз'єднаність

українських земель, їх перебування у складі чотирьох держав, що мали різний соціально-політичний устрій, – зазначає О. Бойко, – були важливим дестабілізуючим чинником політичного життя Європи.»

Наприкінці 30-х років чітко визначилося три групи країн, зацікавлених у вирішенні українського питання:

- СРСР, Польща, Румунія, Чехословаччина – тобто країни до складу яких входили українські землі. Їх основна мета – втримати підвладні їм землі й при нагоді приєднати нові;

- Велика Британія, Франція, США – країни-творці Версальсько-Вашингтонської системи, які своїм втручанням у вирішення українського питання, або, навпаки, дипломатичним нейтралітетом задовольняли свої геополітичні інтереси;

- Німеччина, яка борючись за т. зв. «життєвий простір», претендувала на українські землі і Угорщина, яка домагалася повернення Закарпатської України.

Драматизм ситуації полягав в тому, що український народ, позбавлений національної державності не міг впливати на ці процеси, тобто Україна того часу була лише об'єктом, а не суб'єктом історичного процесу.

В зазначений період основними «гравцями» на «політичній шахівниці» Європи стають гітлерівська Німеччина та сталінський СРСР. «Мюнхенська змова» у вересні 1938 р., яка поклала початок руйнуванню Чехословацької держави, закінчилася окупацією Німеччиною Богемії і Моравії та дозволом Угорщині окупувати Карпатську Україну. В квітні 1939 р. Гітлер віддає наказ вермахту готуватися до нападу на Польщу, при цьому у війні проти неї планує використати українців, зокрема оунівців. В той же час, Німеччина розуміє, що СРСР має власні інтереси у Західній Україні, а тому потрібно шукати з ним тимчасового союзу. «Ви можете бути або нашими друзями, або нашими ворогами» – заявляє Німеччина радянській стороні. Так починає формуватися німецько-радянський альянс, який став основною причиною розв'язання Другої світової війни.

23 серпня 1939 р. між Німеччиною і СРСР було підписано договір про ненапад терміном на 10 років. Крім того, було укладено таємний протокол, який містив положення, що стосувалися українських земель: «...нижчепідписані уповноважені обох сторін обговорили у цілком конфіденційному порядку питання про розмежування сфер обопільних інтересів у Східній Європі. Це обговорення привело до такого результату:

1. У разі територіально-політичних змін у державах, що входять до Прибалтійського регіону (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви одночасно стане кордоном сфер інтересів Німеччини та СРСР...

2. У разі територіально-політичних змін в областях, що належать Польській державі сфери інтересів Німеччини та СРСР будуть розмежовуватися по лінії Нарев, Вісла, Сян. Питання про те, чи відповідає обопільним інтересам Німеччини та СРСР збереження незалежної Польської держави і якими будуть кордони цієї держави, може бути остаточно з'ясовано лише в ході дальшого політичного розвитку. У будь-якому випадку обидва уряди розв'язуватимуть це питання в дусі дружньої обопільної згоди.

3. Щодо Південно-Східної Європи радянська сторона підкреслює свою заінтересованість у Бессарабії. Німецька сторона заявляє про її повну незаінтересованість у цих областях.

4. Цей протокол буде зберігатися обома сторонами у цілковитій таємниці».

Пакт Молотова-Ріббентропа будучи актом свавільного поділу Європи на «сфери інтересів» між сталінським СРСР і гітлерівською Німеччиною, фактично розв'язував руки лідерам Третього рейху для початку Другої світової війни, через тиждень після його підписання – 1 вересня 1939 р. німецькі війська нападають на *Польщу*, що стало її початком. 17 вересня радянські війська перейшли польський кордон й вступили на західноукраїнські землі. Свої дії Радянський Союз цинічно пояснював бажанням допомогти «єдинокровним українцям і білорусам, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишилися беззахисними».

28 вересня 1939 р., тобто майже через місяць після початку війни, був підписаний радянсько-німецький договір «Про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною» в якому зазначалося: «Підписаний 23 серпня 1939 року таємний додатковий протокол змінюється в п. 1. таким чином, що територія Литовської держави входить до сфери інтересів СРСР, позаяк з іншого боку Люблінське воєводство і частина Варшавського воєводства входять до сфери інтересів Німеччини».

Таким чином, у 1939 р. відбулися значні територіальні зміни в Україні. Закарпаття було окуповане й приєднане до Угорщини. Східна Галичина і Західна Волинь увійшли до складу УРСР. Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина окуповані Німеччиною й увійшли до складу Польського генерал-губернаторства. В 1940 р. до складу Радянського Союзу увійшли Північна Буковина, Хотинщина і Південна Бессарабія.

В жовтні 1939 р. під контролем радянської влади відбулися вибори до т. зв. Народних зборів, які 22 жовтня прийняли Декларацію про входження Західної України до складу СРСР і об'єднання її з УРСР. В листопаді 1939 р. сесії Верховної Ради СРСР і УРСР ухвалили відповідні закони. В грудні 1939 р. на території Західної України було утворено шість областей: Львівську, Станіславську, Тернопільську. Волинську, Рівненську та Дрогобицьку, а в серпні 1940 р. – Чернівецьку. Після включення до складу УРСР Західної України, Північної Буковини і Південної Бессарабії населення України збільшилося на 8,8 млн. осіб й на середину 1941 р. становило понад 41,6 млн. осіб, а її територія зросла до 565 тис. км².

Тут розпочалася радянізація – тобто процес встановлення радянської влади, насадження в усіх сферах життя зразків, вироблених за роки радянського тоталітарного режиму. Складовими частинами радянізації стали: юридичне оформлення входження до складу УРСР, зміна держапарату, формування радянських органів влади, націоналізація, аграрні перетворення, початок колективізації, т.зв. «культурна революція», обмеження впливу церкви, масові репресії не тільки проти незгодних з радянською владою і потенційних противників, а й широких верств населення. При цьому, варто підкреслити, що найважливішим для радянського режиму було встановлення тотального

контролю над потенційно ворожим йому західноукраїнським суспільством. Цієї мети він намагався досягнути в першу чергу, репресіями, яким було піддано практично всі соціальні верстви й представників всіх національностей, але особливу увагу режим приділив українцям та їх структурам й інституціям.

Так репресії кінця вересня - початку жовтня 1939 р. зачепили представників усіх українських партій. Було заарештовано і вивезено на схід К. Левицького, В. Старосольського та багатьох інших. Органи НКВС мали списки задалегідь складені радянським консульством у Львові, а також ними були використані матеріали з архівів польської поліції. Загалом тільки у вересні - жовтні 1939 р. органами НКВС були заарештовані, вбиті або вивезені до Сибіру 250 галицьких інтелігентів. Далі каральні органи приступили до ліквідації основних осередків суспільно-політичного та економічного життя українців. Було ліквідовано Ревізійний союз українських кооператорів, Наукове товариство ім. Тараса Шевченка; з книгарень і бібліотек була вилучена майже вся українська друкована продукція, видана після 1917 р., зачинено більшість музеїв та бібліотек. За неповними даними, станом на 15 квітня 1940 р. з установ і підприємств Львова та області було звільнено 13847 осіб, з навчальних закладів – 1820. Подібна «чистка», тобто звільнення з роботи і наступні арешти, відбувалися в усіх західних областях УРСР.

Особливу увагу радянська влада приділяла антицерковній діяльності, зокрема УГКЦ. Восени 1939 р. припинено діяльність Богословської академії у Львові, а також Перемишльської, Львівської та Станіславської духовних семінарій. Заборонено видання церковних газет і журналів, націоналізовано всі церковні землі, священники зазнавали соціальної дискримінації. Лише у Львівській архієпархії працівниками НКВС було вбито 40 священнослужителів, а 80 священників вивезено у Сибір.

Своєрідним терористичним методом залякування населення Західної України служили політичні судові розправи над членами ОУН. Так, великий розголос у краї одержав «Процес-59», що відбувся у січні 1941 р. у Львові. 42 чоловік засудили до розстрілу, 17 – на 10 років каторжних робіт у концтаборі і 5 років заслання. Аналогічні судові процеси над оунівцями відбулися у Дрогобичі та інших містах.

Своєрідну панацею для придушення будь-якого антикомуністичного опору радянська влада вбачала у масовому насильницькому виселенні населення – депортаціях, які проходили у кілька етапів. Усього за 1939-1941 рр. з колишніх Волинського, Львівського, Тернопільського, Станіславського воєводств було виселено приблизно 550 тис. осіб, тобто жертвами насильницького переселення став майже кожен десятий житель Західної України.

Завершальною трагічною сторінкою у взаємовідносинах радянського режиму з населенням Західної України стали масові розстріли у тюрмах західного регіону у перші дні німецько-радянської війни. В'язнів розстрілювали в тюремних камерах, подвір'ях тюрем, у різних урочищах за межами міст, над шурфами шахт і т. ін. Після вступу нацистів до Львова, для мешканців міста відкрилися жахливі картини більшовицьких злочинів у тюрмах «Бригідки», на вул. Лонцького, на Замарстинові. Загалом було страчено

близько 10000 в'язнів: у в'язницях Львівської області – 2464; у двох в'язницях Дрогобицької області, у містах Самборі та Стрию – 1101; у тюрмах Станіславської області – 1000; м. Луцька – 2000; Дубно – 200; Ковеля – 194. Із Чорткова Тернопільської області було евакуйовано 954 в'язні, з них по дорозі розстріляли 123, а в м. Умані – 767; у Перемишльській тюрмі страчено 267 в'язнів.

Підрахунки депортованих, ув'язнених та вбитих мешканців Західної України виявили, що радянський режим репресував у 3-4 рази більше людей, ніж гітлерівці, причому на території, удвічі меншій ніж зона німецької окупації. Ці дані дають найкраще уявлення про істинний характер радянської влади й держави-вбивці.

22 червня 1941 р. Німеччина напала на СРСР; в рамках Другої світової війни розпочалися воєнні дії між двома колишніми союзниками, які комуністична пропаганда протягом багатьох років називала, зрештою й до тепер називає Великою Вітчизняною війною, хоча більш об'єктивною, не заідеологізованою є назва – *німецько-радянська війна*. В процесі експансії проти Радянського Союзу український напрямок для Німеччини був одним із головних. Це пояснювалося багатьма чинниками, зокрема, економічними, адже захоплення України суттєво підривало військово-промисловий потенціал СРСР і забезпечувало Німеччину ресурсами для ведення війни. Варто наголосити, що напередодні війни частка УРСР в Радянському Союзі становила: у видобутку вугілля – 50,5%, залізної руди – 67,6%, у виплавленні чавуну – 64,7%, сталі – 48,9. Тому, ще задовго до початку Другої світової війни Україна входила в орбіту колоніальних планів Німеччини. Міф про т. зв. «Велику Україну» використовувався гітлерівським рейхом не лише для притягнення на свою сторону українців, зокрема оунівців, а й для шантажу СРСР, з одного боку, і західноєвропейських держав, з другого.

Згідно з планами німецького командування, 22 червня 1941 р. на територію України почали наступ 57 дивізій і 13 корпусів німецького вермахту, яким протистояли 80 дивізій Київського і Одеського військових округів, що були перетворені відповідно на Південно-Західний та Південний фронти. На 12-й день війни німецькі з'єднання прорвалися вглиб території України на 350 км. Німецькі танкові з'єднання просувались зі швидкістю 50-60 км за добу і за підтримки мотопіхоти створювали небувалі в історії воєн оточення – котли. Так, під Уманню (серпень 1941 р.) в полон потрапили 103 тис. радянських бійців; під Києвом (вересень 1941 р.) – 665 тис.; під Харковом (травень 1942 р.) – 240 тис. тощо. У 1941 р. полонені склали 64,5% всіх втрат Південно-Західного фронту та 60,3% – Південного. До 15 липня 1941 р. війська Південно-Західного фронту втратили 3648 танків з 6998; 1907 літаків з 2256. За перші півроку війни в полон потрапило 3,6 млн. військовослужбовців, у т. ч. 1,3 млн. українців. Зрештою, восени 1941 р. війська вермахту були уже під Москвою.

Загалом, коли 22 липня 1942 р. радянські війська залишили м. Свердловськ на Ворошиловоградщині (зараз – м. Довжанськ), вся територія України опинилася в зоні окупації німецьких військ та їх союзників.

Виникає логічне запитання: які ж істинні причини катастрофічних поразок Червоної армії на початковому етапі війни? Чому мільйони радянських військовослужбовців опинилися в полоні? Куди щезла могутність «непереможної» Червоної армії? Чому неефективними виявилися «найпередовіші» марксистсько-ленінські ідеї?

В радянській історіографії панувало твердження, що винуватцем Другої світової війни був світовий імперіалізм, а розпочав її Гітлер. Про причини та розв'язання Другої світової війни вже йшлося вище. Проте В. Ф. Остафійчук зазначає, що ще до приходу Гітлера до влади Сталін поряд з подальшим зміцненням особистої диктатури, значну увагу приділяв проблемам світової соціалістичної революції, яка, за твердженням класиків марксизму-ленінізму, могла виникнути тільки внаслідок нової світової війни. Друга світова війна для сталінського керівництва була бажаною, необхідною і неминучою. Сталін неодноразово на таємних нарадах наголошував на своєму плані «визволення Європи»: «Втянуть Європу в войну, оставаясь самому нейтральным, затем, когда противники истощат друг друга, бросить на чашу весов всю мощь Красной Армии». Тому Сталін намагався зіткнути Велику Британію і Францію, а згодом і всю Європу з Німеччиною. І лише тоді, коли німецькі війська буде розпорошено по всій Європі, а воюючі сторони послаблено, тоді й слід СРСР розпочати звільнення Європи від німецьких загарбників, щоб «советизувати» європейські країни. Таємне рішення розпочати війну за «звільнення Європи» від фашистської загрози прийняли 19 серпня 1939 р. на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б). «Диктатура большевистской партии становится возможной только в результате большой войны» – заявив Сталін.

Виявлені архівні та інші документи радянського генштабу Червоної армії засвідчують, що 15 травня 1941 р. в Кремлі військові розглядали розроблений план війни проти Німеччини та Румунії і його було схвалено. Раптового удару (*операція «Гроза»*) намічалось завдати 6 липня 1941 р. Та на світанку 22 червня 1941 р. тисячі німецьких гармат обрушили шалений вогонь на прикордонні застави, райони масового розміщення радянських військ. Того самого дня міністр закордонних справ Німеччини зробив заяву, що фюрер змушений завдати удару по сталінській імперії, щоб випередити радянський напад на Німеччину.

На початковому етапі війни радянські війська зазнавши катастрофічної поразки, змушені були залишити Литву, Латвію, Естонію, майже всю Білорусію, Молдову і значну частину України. За три тижні війни німцям вдалося повністю розгромити 30 і на половину 70 дивізій із 170. Червона армія втратила 850 тис. осіб, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків і близько 10 тис. гармат. Німецькі бойові втрати в живій силі були майже в 10 разів меншими.

Варто також зробити періодизацію участі України у Другій світовій та німецько-радянській війнах. В них можна виділити такі етапи:

- I. з вересня 1939 до червня 1941 рр.;
- II. з червня 1941 до липня 1942 рр.;
- III. з липня 1942 до грудня 1942 рр.;
- IV. з грудня 1942 до жовтня 1944 рр.;

V. з жовтня 1944 до травня 1945 рр.;

VI. з травня 1945 до вересня 1945 рр.

Отже, в липні 1942 р. вся територія України була окупована гітлерівською Німеччиною, але більшість українських земель опинилася під окупацією вже наприкінці 1941 р. На захопленій території було встановлено окупаційний режим, який характеризувався: масовим знищенням населення, в т. ч. мирного; фізичним та моральним терором проти осіб, які не підкорялися окупантам; грабівницьким вилученням продовольства та інших матеріальних ресурсів, варварським використанням виробничих потужностей; кріпосницького типу експлуатацією трудових ресурсів, вивезенням до Німеччини молоді на примусові роботи; расовою дискримінацією, геноцидом, антисемітизмом, терором, репресіями.

Територію України розділили на кілька окупаційних зон:

1) *дистрикт «Галичина»*, що підпорядковувався Польському генерал-губернаторству (генерал-губернатор Г. Франк) і включав до свого складу Львівську, Дрогобицьку, Станіславську і Тернопільську області (без північних районів);

2) *рейхскомісаріат «Україна» з центром у Рівному*, що включав Рівненську, Волинську, Кам'янець-Подільську, Житомирську, північні райони Тернопільської та Вінницької областей, східні райони Миколаївської, Київську, Полтавську, Дніпропетровську області, північні райони Криму та південні райони Білорусії (гауляйтер Е. Кох);

3) *Трансністрія*, до якої входили Одеська, Чернівецька, південні райони Вінницької і західні райони Миколаївської областей, які відійшли до Румунії (губернатор Г. Алексяну);

4) *«зона військового тилу групи армій «Південь»*, тобто територія, яка підпорядковувалася військовій адміністрації, до якої належали Чернігівщина, Сумщина, Харківщина, Донбас, південь Кримського півострова.

В різних регіонах України існували особливості окупаційного режиму. Так, найбільш жорстоким він був у рейхскомісаріаті «Україна». Гауляйтер *Е. Кох* говорив: «Мене знають як скаженого собаку. Саме завдяки цьому мене призначено рейхскомісаром України... Від вас я чекаю якнайсуворішого ставлення до місцевого населення».

Німецький окупаційний режим в Україні мав виконати три основні завдання: забезпечити продовольством, матеріальними і людськими ресурсами потреби Рейху; вивільнити від українського населення шляхом фізичного знищення, депортацій та вивезення на роботу до Німеччини життєвий простір («лебенсраум») для арійської раси; сприяти колонізації значної частини окупованих українських земель, заселенню їх німецькими переселенцями.

У дистрикті «Галичина» окупаційний режим був менш жорстоким. Тут було дозволено функціонування українських громадських установ, кооперативних організацій, закладів освіти. В той же час, ситуація ускладнювалася переплетінням інтересів окупаційної влади, українських сил, польських націоналістичних і комуністичних сил, націоналістичного підпілля й прорадянських угрупувань.

У т. зв. Трансністрії румунський окупаційний режим теж був відносно ліберальним. Тут не було такого масового терору як в рейхскомісаріаті, але влада чітко виконувала наказ диктатора Антонеску: «Брати на зайнятих місцевостях усе, що потрібно, все, що можливо. Без усяких церемоній».

У східних районах, що знаходилися під владою військової адміністрації не існувало всеохоплюючого систематичного терору, це пояснювалося особливостями прифронтової смуги, де окупанти намагалися зменшити опір місцевого населення. Тому, тут допускалося існування деяких українських громадських організацій, навіть було зроблено спробу реорганізувати колгоспи у т. зв. «хліборобські спілки», де господарі мали б власну землю.

Серед нацистського керівництва не існувало єдиної думки щодо майбутньої долі України й українців. Якщо шеф зовнішньополітичного бюро НСДАП А. Розенберг волів бачити на карті колишнього Радянського Союзу маріонеткові псевдодержави, з національними ознаками, для протиставлення Москві, то щодо українських земель, позиція цього відомства була дещо іншою – передбачалось створення т. зв. «Великої України». На подібних позиціях щодо України і українців стояла частина керівництва вермахту. Але більшість німецьких верховодів вважала Україну виключно життєвим простором для німців, джерелом сировини, продовольства, робочої сили і т. д., тому фашистський «новий порядок» характеризувався ліквідацією суверенітету або державності завойованих країн, економічним пограбуванням і використанням віх ресурсів в інтересах III Рейху, расовою дискримінацією, геноцидом, антисемітизмом, терором, репресіями, масовими вбивствами людей.

Автори книги «Історія України: Неупереджений погляд...» зазначають, що умовно все доросле населення окупованих районів можна розділити на такі чотири групи: «I група – ненавиділи більшовицьку владу і свідомо співпрацювали з окупаційними органами; II група – допомагали партизанам, підпільникам, працюючи водночас без саботажу на окупантів; III група – боролися з ворогом усіма доступними для них засобами; IV група – підкорялися німцям, зберігаючи лояльність до них і нейтралітет до партизанів та підпільників, але вичікували за принципом «чия візьме». Таких було найбільше».

Аналізуючи окупаційний режим слід також зазначити, що німці не ліквідували колгоспів, лише перейменували їх на «громадські господарства», згодом т. зв. «марки», а радгоспи на «державні маєтки». Під час окупації існувало до десяти видів грошових податків та кілька натуральних. В той же час німецька влада вдавалася й до заохочувальних заходів: повертала хати розкуркуленим селянам, розподіляла серед населення промислові товари, нагороджувала землею та худобою, преміювала за ретельну працю. Невеликими були податки в зоні військової окупації. В дистрикті «Галичина» було організовано широку систему соціальної допомоги. Протягом 1941-1943 рр. тут відкрили 2000 дитсадків, 1500 народних кухонь; діяв Український Центральний Комітет (очолював відомий вчений В. Кубійович); у Львові відкрився Літературно-мистецький клуб, діяли Українські освітні товариства, Український національний музей, бібліотека НТШ; тисячі публікацій видало

«Українське видавництво», ставилися вистави та проводилися концерти у Львівському оперному театрі.

Щоб привернути на свій бік населення окупаційна влада намагалася вести активну пропагандистську та культурно-освітню роботу. Варто зазначити, що німці практично не застосовували репресій до мирного населення, то й воно до зими 1941-1942 р. майже не чинило опору. Рання осінь 1941 р. в Києві замайоріли синьо-жовті прапори. Відкрилися деякі навчальні заклади, курси з вивчення німецької мови, технічні й сільськогосподарські курси, почала виходити газета «Українське слово» (редактор – член ОУН(м) Іван Рогач), розгорнув свою діяльність Союз українських письменників та його друкований орган – журнал «Литаври» (редактор – Олена Теліга). Бургомістром Києва до листопада 1941 р. був відомий історик Олександр Оглоблин, його заступником – колишній вихователь дітей М. Хрушова професор В. Багазій. В Києві функціонувала Українська Національна Рада, яку очолював М. Величківський.

Система освіти включала в себе шкільні навчальні заклади, були спроби створити вищі навчальні заклади. Так, наприклад, в Житомирському окрузі навчалось 80% дітей шкільного віку; в Галичині працювали ремісничі, промислові, торгівельні, сільськогосподарські школи, 12 українських гімназій, п'ять ВНЗ. Діяли Одеський, Дніпропетровський університети; існував Інститут народної освіти в Кам'янці-Подільському, Житомирський інститут народної освіти, Вінницький медінститут, в Києві певний час Українська Академія наук, у Харкові – Український художній інститут. В Київському музеї-архіві переходною доби працювали висококласні спеціалісти : історик Н. Полонська-Василенко, етнограф К. Штепа, історик архітектури І. Моргилевський, директор Лаврського музею П. Курінний, Історичного архіву В. Міяковський. У Дніпропетровській області до кінця 1941 р. відкрили 1388 шкіл в яких навчалось 307 тис. учнів й працювало 1070 учителів; дев'ять професійно-технічних училищ з 21654 учнями.

В роки окупації в Україні виходило 50 газет і журналів, працювало 15 радіостанцій – очевидно під суворим наглядом німецької цензури. Також діяли Український кооперативний банк, Українська кооперативна спілка. В Галичині працювала Богословська академія і Богословське наукове товариство, Союз українських купців, Об'єднання українських журналістів, Спілка українських музикантів та ін.

Таких прикладів можна навести більше, але не вони визначали суть німецького окупаційного режиму. Щодо функціонування вищезгаданих структур дослідники роблять такі висновки: «Це не був колабораціонізм, а політика нонконформізму». Хоча в окупаційному режимі не було послідовності однак переважала колонізаційна політика: активно розроблялись плани створення німецьких поселень навколо Запоріжжя, Кривого Рогу, Миколаєва, Дніпропетровська.

З вересня 1942 р. почався організований грабунок українських національних культурних цінностей. Окупантами були ретельно переглянуті фонди державних бібліотек, установ, інститутів, церков, соборів, музеїв, галерей, розпочалися їх конфіскація та вивезення до Німеччини. Пограбування

України здійснювалося з німецькою педантичністю і ґрунтовністю. Нацисти діяли без огляду на будь-які норми моралі. Каральні акції, гетто, концентраційні табори були створені по всій Україні. Під час окупації населення України скоротилося на 13,6 млн. осіб (за іншими даними – на 14,5 млн.). На українській землі окупанти знищили 5 млн. 264 тис. осіб, в т. ч. майже 1,3 млн. полонених червоноармійців і близько 1 млн. євреїв; на роботу в Німеччину вивезли 2,4 млн. юнаків і дівчат. Каральні загони СС спалили 250 населених пунктів, населення яких розстріляли. В Україні було створено 180 великих концтаборів, 50 гетто. Таким був нацистський «новий порядок».

Свавілля і терор окупаційної влади, насильницьке вивезення мільйонів українців на примусові роботи в Німеччину, політика відвертого геноциду, зневага до національних прагнень українського народу – саме ці фактори, а не бажання відновити сталінський режим, спричинили широкомасштабний *рух Опору в Україні*, який за своїм складом, тактикою і стратегією був доволі різномірним. Але всю цю різномірність, в принципі, можна звести до двох течій: 1) більшовицької – прорадянської та 2) національної – проукраїнської. До першої можна віднести комуністичне підпілля та партизанський рух, а до другої – націоналістичне підпілля, Українську Повстанську Армію та інші військові формування.

Згідно з директивою ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» парткоми розпочали формування підпілля, диверсійних груп, партизанських загонів. Партійні органи за допомогою 4-го відділу НКВС сформували 23 підпільні обкоми, 685 міських і районних комітетів, 4316 підпільних осередків. З липня 1941 до березня 1942 р. було створено, озброєно і перекинуто в тил ворога 1846 партизанських формувань, 805 розвідників і зв'язкових підпорядкованих НКВС. Але до літа 1942 р. залишилося тільки 13 підпільних обкомів, 110 підпільних міськкомів і райкомів, 280 партосередків. Фактично в підпіллі зуміли вцілити й проводити якусь діяльність проти окупантів не більше 10-20% дібраних працівників.

Неоднозначною виявилася поведінка 142134 членів КП(б)У, які залишилися на окупованій території. Із них 21872 комуністи зареєструвалися в німецьких органах влади, 34291 – знищили свої партійні документи, 6756 відмовилися від членства в партії. В Сталінській (Донецькій) області служили німцям 377 членів партії; на Харківщині з 7967 зареєструвалися у гестапо, поліції, сільських управах 1625, з яких частина перейшла на службу до окупантів. Як визнавав секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко, до середини 1942 р. більшість людей намагалась пристосуватися до німецької влади. Скажімо, деякий час Сидір Ковпак (до речі колишній конокрад) зі своїм загonom переховувався в лісах, оскільки селяни не бажали підтримувати партизанів.

Реальною збройною силою на яку міг розраховувати створений наприкінці травня 1942 р. *Український Штаб партизанського руху* на чолі з генералом НКВС Т. Строкачем, були загони О. Федорова, С. Ковпака, О. Сабурова, В. Бегми, С. Маликова, М. Наумова, що мали по 2-4 тис. бійців. До вересня 1942 р. вони переважно дислокувалися в північно-східних та північних районах

Чернігівщини й Сумщини та Брянських лісах. Якщо на початку 1943 р. в Україні діяло десь 13-15 тис. партизан, то наприкінці ц. р. їх було вже 43500; а у вересні 1944 – налічувалося 297 партизанських загонів, що мали 70370 бійців.

Важливо підкреслити, що партизанські дії часто провокували терор з боку німців. З 250 спалених нацистами в Україні сіл, 130 знищено саме на Волині й Поліссі, де з 1943 р. діяли головні сили партизанів. Загалом радянський партизанський рух був інспірований і діяв під пильним контролем партійних і чекістських органів, тому фрази на зразок: «всенародна боротьба проти німецько-фашистських окупантів», не більше ніж ідеологічно-пропагандистське кліше. Аналогічні штампи стосуються чисельності партизан і підпільників (начебто 500 тис. партизанів і 100 тис. підпільників) – насправді, у вересні 1944 р. – приблизно – 70 тис., а за увесь час існування партизанського руху в його рядах побувало близько 180 тис. осіб. Аналіз національного складу партизанських загонів теж не дає підстав говорити про «масову участь українців у партизанському русі», адже за наявності у складі населення республіки 72% етнічних українців, рідко вони становили в партизанських загонах навіть половину. Так, у партизанському з'єднанні М. Полудренка було 43% росіян, 41% українців, 10% білорусів. Приблизно таким за національним складом було з'єднання С. Ковпака та інші загоны.

Слід також звернути увагу на те, що передислокація партизанських загонів з Чернігівщини, Сумщини, Білорусії та Росії на Волинь та Полісся у 1943 р. була пов'язана з утворенням і боротьбою тут Української Повстанської Армії. Одним з їхніх головних завдань, в цьому регіоні, була боротьба з «українськими націоналістичними формуваннями». Працівники НКВС у партизанських загонах складали списки видатних українських діячів, пов'язаних з ОУН та УПА, щоб потім провести операції з їхнього знищення. Радянські партизанські загоны не тільки воювали з загонами УПА, а тероризували населення Західної України, спалюючи будинки й розстрілюючи місцеве населення за підтримку ОУН та УПА. Зараз відомо 30 українських сіл, повністю або частково спалених червоними партизанами. Особливо провокативною діяльністю відзначався у партизанському загоні Д. Медведєва відомий терорист М. Кузнецов.

Узагальнюючи матеріал про радянських партизанів та підпільників варто сказати, що цей рух був далеко не таким, яким його зображувала комуністична пропагандистська машина. Безперечно, т. зв. «мала війна» в тилу ворога, хоча й не перетворилася на такий бажаний «другий фронт», але мала важливе значення, оскільки охоплювала також сферу більшовицької політики та ідеології. Твердження про те, що партизани знищили до 100 тис. окупантів, розгромили 467 ворожих гарнізонів, організували аварії 4 тис. ешелонів є, очевидно, перебільшеними. Деякі вітчизняні й зарубіжні історики вважають, що на всій території СРСР, окупованій фашистами, партизанські загоны й групи знищили 45-50 тис. німців. Напевно, дві третини ворогів знищили партизани Білорусії та Росії, решту – партизани в Україні.

Ще однією течією руху Опору, причому українською, була *Українська Повстанська Армія* – унікальна в історії світових воєн військова формація, яка

протягом більше десяти років вела безкомпромісну боротьбу на три фронти – проти коричневого (Німеччина), червоного (СРСР) тоталітаризму, а також біло-червоних (Польща) окупантів. *Створена восени 1942 р.* на Волині й Поліссі, УПА згодом поширила свою діяльність на Галичину, Буковину, Закарпаття, т. зв. Закерзонський край, Житомирську, Кам'янець-Подільську, Київську, Вінницьку області, а окремі загони діяли на Чернігівщині, Кіровоградщині та в інших областях.

В історії створення і боротьби УПА можна виділити кілька періодів.

Початково-підготовчий, охоплює 1941-1942 рр., коли виникли збройні відділи УПА – «Поліська Січ» Т. Бульби-Боровця. Перші загони бульбівців були створені в липні-серпні 1941 р. і боролися, в основному, проти решток Червоної армії на Поліссі. В листопаді 1941 р. їх діяльність була заборонена німецькою владою, але вже з грудня загони Т. Бульби-Боровця відновили свою діяльність, назвавши себе Українська Повстанська Армія, яка у квітні 1942 р. перейшла до боротьби з гітлерівцями й радянськими партизанами. Їх чисельність за німецькими джерелами становила 10-20 тис. чоловік, хоча, насправді, очевидно була наполовину меншою.

Складними виявилися взаємини Т. Бульби-Боровця, який формально підпорядковувався Державному центру УНР, з Організацією Українських Націоналістів, зокрема її бандерівським крилом. Це в першу чергу було викликано тим, що ОУН(б) до середини 1942 р. негативно ставилася до партизанської боротьби, а, отже, й УПА-«Поліська Січ» Т. Бульби-Боровця. Змінивши свою тактику щодо партизанської боротьби, ОУН(б) намагалася підпорядкувати собі всі збройні українські формування, в т. ч. УПА-«Поліську Січ». Якщо абстрагуватися від методів, якими це здійснювалось, то, звичайно, консолідація всіх сил українського національно-визвольного руху була вкрай важливою та необхідною.

В контексті українського національно-визвольного руху слід звернути увагу на такі національні структури, як Похідні групи ОУН, Буковинський курінь, батальйони «Ролянд» і «Нахтігаль», дивізія «Галичина», Українська Національна Армія, Українське Визвольне Військо та деякі інші. Поставивши своєю стратегічною метою здобути Українську Самостійну Соборну Державу, ОУН, природно, проводила пошук політичних і військових союзників, сподіваючись за їх допомогою відновити українську державність. Оскільки в тогочасній Європі лише гітлерівська Німеччина готувалася до війни з сталінським СРСР, логічно, що провідники українського національно-визвольного руху сподівалися, що внаслідок німецько-радянської війни можна буде здобути незалежність України. Але життя й окупаційно-репресивна політика фашистської Німеччини внесли свої корективи у плани й задуми українського політикуму, зокрема ОУН.

Ілюзії щодо допомоги Німеччини у відродженні української державності швидко розвіялись і початок цьому поклало ставлення нацистських поводитирів до Акту відновлення української державності 30 червня 1941 р. Масові арешти свідомих українців, репресії та розстріли членів і симпатиків ОУН зумовили пошук нових форм і методів боротьби. Так, у постановах Другої конференції

ОУН(б) в квітні 1942 р. Німеччина визнавалася таким же ворогом України, як і більшовицька Росія. Третя лютнева конференція ОУН(б) 1943 р. поставила завдання об'єднати розрізнені сотні УПА в єдину військову формацію й накреслила чітку програму боротьби за УССД: «Німеччина своєю імперіалістичною політикою в відношенні до всіх європейських народів за терором і грабунком на окупованих територіях стала мобілізувати проти себе всі народи сучасної Європи... Большевицька Москва виступаючи в ролі оборонця народів перед німецьким імперіалізмом, використовує сучасний воєнний стан..., продовжує вести підступну гру на здобуття Заходу для перемоги над Німеччиною, що по плянам Москви має стати першим етапом у здійсненні цілей московського імперіалізму, цебто підбою цілої Європи й переведення світової большевицької революції. ...Україна знайшлася в сучасний момент між молотом та ковадлом двох ворожих імперіалістів – Москви й Берліна, що в рівній мірі трактують її колоніальний об'єкт... Тому для українського народу являється невід'ємною вимогою вести боротьбу проти обох імперіалізмів на платформі власних сил, а в основу своєї співпраці з другими народами класти їхнє визнання нашого права на власну державу й на цій площині шукати спільних інтересів західних і східних народів у спільній боротьбі проти німецько-московського й інших імперіалізмів... Реакційним і антинароднім планам московських і німецьких імперіалізмів... протиставляємо ідею самостійних національних держав усіх європейських народів на їх етнографічних територіях...».

Другий період, який можна назвати періодом боротьби УПА в умовах німецької окупації, тривав з осені 1942 р. до зими 1944 р. У цей час на західноукраїнських землях розгортається масовий повстанський рух, керований ОУН, яка зуміла рішучими, хоч, не завжди демократичними методами підпорядкувати собі інші політичні сили та збройні формування. З осені 1942 р. до літа 1943 р. УПА перетворилася на потужну військову силу, яка в цей період формувалася на зразок регулярної армії і мала чітко виражену структуру:

1. УПА-Північ (командир полк. Д. Клячківський – «Клим Савур») діяла на Волині та Поліссі;

2. УПА-Захід (командир майор Василь Сидор – «Шелест-Вишитий»), діяла в Галичині, Буковині, Закарпатті, т. зв. Закерзонському краї: Перемишльщина, Холмщина, Лемківщина;

3. УПА-Південь (командир полк. Омелян Грабець – «Батько»), діяла в Кам'янець-Подільській, Вінницькій, південній частині Київської і Житомирської областей.

Передбачалось об'єднати загони повстанців центральних і східних областей у четверту групу – УПА-Схід, але через наступ радянських військ цей план повністю реалізувати не вдалося.

Саме в той період, коли німецькі війська ще не відступили, а радянські ще не прийшли, УПА досягла zenіту своєї могутності. Її чисельність, за різними підрахунками, становила від 20 до 200 тис. чоловік. В німецьких джерелах фігурує цифра – 100 тис. На даний час найбільш поширеним є висновок вчених, що «...за весь час збройної боротьби під час Другої світової війни і

післявоєнний період через УПА й підпілля ОУН перейшло понад 400 тис. чол., майже вдвічі більше ніж через радянські партизанські загони».

Головним командиром УПА з 1943 р. був *Роман Шухевич* («Тарас Чупринка»), начальником Головного військового штабу – *Олекса Гасин* («Чорнота»), у подальшому *Дмитро Грицай* («Перебийніс»), а після його загибелі знову *О. Гасин*.

В серпні 1943 р. відбувся III Надзвичайний Великий Збір ОУН(б), який узагальнив досвід перших двох років боротьби й накреслив перспективи подальшої діяльності ОУН та боротьби УПА. Було здійснено демократизацію програми та зміни в організаційній структурі. В постановах з'їзду зазначалося: «Організація Українських Націоналістів бореться за Українську Самостійну Соборну Державу й за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній самостійній державі. Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, система вільних народів у власних самостійних державах – це єдиний лад, який дасть справедливу розв'язку національного й соціального питання в цілому світі... ОУН з усією рішучістю бореться проти інтернаціоналістичних та фашистсько-націонал-соціалістичних програм та політичних концепцій, бо вони є інструментом завойовницької політики імперіялістів... ОУН проти того, щоб один народ, здійснюючи імперіалістичні цілі, «визволяв». «брав під охорону», «під опіку» інші народи, бо за цими лукавими словами криється огидний зміст – поневолення, насильство, грабунок».

Взимку 1943-1944 рр., коли лінія радянсько-німецького фронту проходила через терени діяльності УПА, наступив третій період боротьби. Головне завдання полягало в збереженні сил для подальших визвольних змагань, шляхом уникнення збройних сутичок як з відступаючими частинами німецького вермахту, так і наступаючими військами Червоної армії.

Влітку 1944 р. відбувся I Великий Збір Української Головної Визвольної Ради – всеукраїнського представницького органу політичного керівництва національно-визвольною боротьбою українського народу. В рішеннях цього форуму зазначалося: «Сучасна війна між двома тотальними силами, московсько-більшовицьким та німецько-гітлерівським імперіялізмами, ведеться за оволодіння в першу чергу українських земель, як вихідних позицій до панування у східній навіть у всій Європі». Було затверджено текст присяги вояка Української повстанської Армії.

В Універсалі до українського народу пояснювалося: «Щоб об'єднати всі національно-визвольні сили українського народу, щоб з одного центру керувати нашою визвольною боротьбою, щоб перед зовнішнім світом репрезентувати волю українського народу та щоб протиставитись спробам ворогів української держави розбивати єдиний самостійний український фронт, – створюється Українська Головна Визвольна Рада, яка від сьогодні бере на себе керівництво визвольною боротьбою українського народу. ...Українська Головна Визвольна Рада є найвищим керівним органом українського народу на час революційної боротьби, аж до створення уряду Української Самостійної Соборної Держави».

Оскільки наприкінці літа 1944 р. лінія радянсько-німецького фронту, в основному пройшла через терени дислокації УПА й на західноукраїнських землях знову встановлювалась радянська влада, починався новий, четвертий, етап боротьби Української Повстанської Армії.

У серпні 1944 р. провід ОУН видав «Політичні інструкції», у яких давалася оцінка міжнародній ситуації й накреслювались основні завдання боротьби з радянською владою. «Так звана УРСР, – зазначалося в них, – є адміністративною одиницею московсько-більшовицької імперії і як така в ніякому разі не може бути для нас поняттям власної держави».

Із перших днів приходу на західноукраїнські землі, радянський режим розпочав нещадну боротьбу з УПА. Її форми і методи були різними – від жорстоких каральних експедицій і блокади повстанських територій до звернень із пропозиціями здаватися з повинною, встановлення родинної і майнової відповідальності, застосування публічних катувань і покарань, організація агентури та спеціальних провокативних загонів УПА. Архівні документи містять вражаючі цифри втрат ОУН та УПА. Так, з лютого по грудень 1944 р. в західних областях України проти них було проведено 6495 операцій, внаслідок яких повстанці і підпільники втратили вбитими 54405 чоловік, полоненими – 50387. Впродовж першого півріччя 1945 р. радянська влада провела проти ОУН і УПА 9238 операцій, в ході яких було знищено 34210 і захоплено в полон 46059 повстанців і підпільників та ліквідовано понад 1 тис. осіб керівного складу ОУН та УПА.

У травні 1945 р. провід ОУН видав Декларацію в якій зазначав: «Ми свідомі того, що наша визвольна боротьба входить в свій найважчий період. На великому священному шляху визвольної боротьби поневоленого народу бувають дні триумфу і занепаду. Ми як діюче народне покоління сповняємо свій почесний обов'язок, незалежно від того, чи нам дадуть за це терновий чи лавровий вінок. Ми віримо в силу і воскресіння України і знаємо, що своїми діями наближаємо день національного і соціального визволення. На крові тих, що впали на полі бою в обороні рідних хат, сімей і населення, в наступі на гестапівські і енкаведистські гнізда і загони, в індивідуальному двобою в час конспіративної підпільної роботи, на крові тих, що замучені по тюрмах і таборах виростала безсмертна легенда воюючої поневоленої нації, що вогненним смолоскипом горить у серцях і душах народу і освічує шлях у майбутнє. Україна живе й бореться та силою здобуває перемогу. Хай же вічна буде слава впавши героям, що склали своє життя на жертівнику нації».

Таким чином, четвертий період боротьби УПА тривав до закінчення Другої світової війни, коли УПА, в основному, доводиться боротися з репресивно-каральними органами НКВС-МДБ.

П'ятий період боротьби УПА розпочався після закінчення німецько-радянської та Другої світової війни, коли радянська система кинула на розгром УПА всі сили, в тому числі частини червоної армії. В цьому періоді можна виділити ще кілька етапів. Це 1946 р. – рік так званої «Великої блокади», коли УПА було завдано важких ударів і з 1947 р. вона змушена була розформувати великі відділи і перейти на таку форму боротьби як збройне підпілля ОУН та

УПА. Відтоді розпочинається поступовий, але невпинний процес згасання боротьби. Переломною віхою в ньому стала загибель у березні 1950 р. ГК УПА Романа Шухевича. Після цієї втрати боротьбою УПА до травня 1954 р. керував Василь Кук, але це вже були некоординовані дії окремих, майже не пов'язаних між собою, відділів. Окремі бойовики УПА протрималися до середини 50-х років, свідченням чого є амністія радянської влади у 1956 р.

Для кожного з етапів боротьби УПА була характерною різна тактика, але стратегічна мета залишалася незмінною – боротьба за Українську Самостійну Соборну Державу.

Звільнення території України від німецької окупації розпочалося вже наприкінці 1942 р. в результаті *Сталінградського контрнаступу*. Вже 18 грудня 1942 р. було звільнено перший український населений пункт – с. Півнівку Міловського району Ворошиловградської (Луганської) області. У 1943 р. силами 1-го Українського (командуючий М. Ватутін), 2-го Українського (І. Конев), 3-го Українського (Р. Малиновський), 4-го Українського (Ф. Толбухін) фронтів було проведено ряд операцій зі звільнення Лівобережної України.

Так, 29 січня - 18 лютого 1943 р. – наступ Південно-Західного і Південного фронтів. Звільнення північної частини Донбасу; 2 лютого - 6 березня 1943 р. – у результаті наступу Воронежського і Центрального фронтів було звільнено Харків та східну частину Донбасу; 19 лютого - 25 березня 1943 р. – у результаті контрнаступу німецьких військ утрачено Харків і північно-східну частину Донбасу; 17-25 липня 1943 р. – Ізюмсько-Барвінківська операція; 17 липня - 2 серпня 1943 р. – Міуська операція; 3-23 серпня 1943 р. – Белгород-Харківська операція; 13 серпня - 22 вересня 1943 р. – Донбаська операція; 26 серпня - 1 жовтня 1943 р. – Чернігово-Прип'ятська операція; серпень-грудень 1943 р. – «Битва за Дніпро», що складалася з ряду операцій по форсуванню Дніпра і звільнення Києва; 26 вересня - 5 листопада 1943 р. – Мелітопольська операція; 10-14 жовтня 1943 р. – Запорізька операція; жовтень 1943 р. – Дніпропетровська операція; 31 жовтня - 11 грудня 1943 р. – Керченсько-Ельтигенська операція.

У 1944 р. радянські війська провели такі операції зі звільнення Правобережної України, Криму і західноукраїнських земель: січень 1944 р. – Житомирсько-Бердичівська операція; січень 1944 р. – Корсунь-Шевченківська операція та Нікопольсько-Криворізька операція; лютий 1944 р. – Рівненсько-Луцька операція; початок березня 1944 р. – Проскурівсько-Чернівецька операція та Умансько-Ботошанська операція; березень 1944 р. – Одеська операція; квітень 1944 р. – Кримська операція; липень 1944 р. – Львівсько-Сандомирська операція; серпень 1944 р. – Ясько-Кишинівська операція; жовтень 1944 р. – Карпатсько-Ужгородська операція.

У результаті проведених у січні-жовтні 1944 р. чотирма Українськими фронтами операцій територія України була звільнена від німецьких загарбників. 8 жовтня 1944 р. було звільнено останній населений пункт в межах кордонів

1941 р. – станцію Лавочне, а 28 жовтня 1944 р. останній населений пункт в межах сучасних кордонів України – Ужгород.

Висвітлюючи наслідки Другої світової війни для України, слід говорити про різні аспекти: демографічні, економічні та політичні.

Прямі людські втрати України – 8 млн. осіб (19% населення). З них: військові втрати 2,5 млн. і цивільні – 5,5 млн. чол. Вчені зауважують при цьому, що т.зв. загальні демографічні втрати України складають до 14-16 млн. осіб. Слід мати на увазі, що приблизно 120 тис. українців воювали у складі польських і чехословацьких формувань, військ США, Канади, Франції та ін. Доречі, для порівняння: загальні людські втрати Німеччини становлять 6,9 млн., Росії – близько 6 млн., США – 405 тис., Великобританія – 375 тис. осіб.

Вражаючими були й матеріальні втрати. Адже Україною впродовж 1941-1944 рр. двічі пронісся руйнівний смерч війни. Тому на руїни було перетворено 714 міст, 28 тис. сіл, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. закладів освіти та науки, 19 тис. бібліотек. В Україні після війни залишилося лише 19% кількості промислових підприємств. З України було евакуйовано 550 великих підприємств. Якщо прямі економічні втрати СРСР становили 679 млрд. крб., то на Україну припадало 285 млрд. – це 42% всіх втрат СРСР протягом війни. Загальна сума збитків, яких зазнали населення і господарство України, сягнула майже 1,5 трлн. крб. Один з іноземних кореспондентів після своєї подорожі Україною в 1945 р. писав: «Те, що дехто намагається зобразити як «російську славу», було перш за все українською війною. Жодна європейська країна не постраждала більше від глибоких ран, нанесених своїм містам, своїй промисловості, сільському господарству, людській силі».

Тема 8. Українська РСР в другій половині 40-х - першій половині 80-х рр. ХХ ст.: трансформація суспільного розвитку

План

1. Повоєнні адміністративно-територіальні зміни й особливості процесу відбудови народного господарства УРСР.
2. Радянізація західних областей України й продовження боротьби ОУН та УПА. Масові репресії комуністичного тоталітарного режиму проти населення Західної України.
3. Суспільно-політичне та соціально-економічний розвиток УРСР, культурно-ідеологічні процеси: «Хрущовська відлига», «Брежнєвський застій», політика русифікації.
4. Рух Опору в радянській Україні: дисиденство та шістдесятництво.

Перемога СРСР в німецько-радянській війні сприяла завершенню адміністративно-територіальних змін в УРСР. Її остаточні кордони сформувалися в процесі українсько-польського, українсько-чехо-словацького та українсько-румунського територіальних розмежувань. Суть цих розмежувань полягала в міжнародному юридичному визнанні факту включення протягом 1939-1945 рр. західноукраїнських земель до складу СРСР.

У вересні 1944 р. була укладена т.зв. Люблінська угода, у відповідності з якою споконвічні українські землі Підляшшя, Холмщини, Посяння і Лемківщини, де проживало майже 800 тис. українців передавались Польщі. В серпні 1945 р. між СРСР і ПНР було укладено договір щодо радянсько-польського кордону, який мав проходити в основному по «лінії Керзона», з відхиленням на схід (тобто на користь Польщі) на 5-8 км. Але на окремих ділянках це відхилення сягнуло сімнадцяти і, навіть, тридцятикілометрового відхилення на користь Польщі. Остаточне польсько-українське розмежування завершилося 1951 р., коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками в районі м. Кристинополя (Червонограда) та Нижніх Устриків Дрогобицької області.

На завершальному етапі війни гостро стояло питання про подальшу долю Закарпатської України, яку Чехословаччина розглядала як частину своєї держави. В листопаді 1944 р. І з'їзд Народних комітетів Закарпатської України, що відбувся в Мукачеві, ухвалив маніфест про возз'єднання цього краю з УРСР. В червні 1945 р. договір між Чехословаччиною і СРСР юридично закріпив рішення Мукачівського з'їзду.

А в лютому 1947 р. було підписано радянсько-румунський договір, в якому Румунія визнала право УРСР на Північну Буковину (Південна залишилась у складі Румунії), Хотинщину, Ізмаїльщину.

Таким чином, Західна Україна приєднана до СРСР складала 110 тис. км², де проживало 7 млн. населення.

Завершення формування державної території УРСР відбулося у 1954 р. з приєднанням Криму до України.

Отже, процес врегулювання територіальних питань мав такі наслідки для України: остаточно визначилися кордони республіки, які юридично визнала світове співтовариство; збільшилася територія УРСР (до 603,7 тис. км²) та її демографічний потенціал; більшість етнічних українських земель були об'єднані у складі однієї держави. Щоправда, поза її межами залишилися етнічні українські землі Південної Буковини; Пряшівщини; Лемківщини; Посяння, Холмщини, Підляшшя; Берестейщини; південні регіони Курщини і Воронежчини; Кубань.

Відбудова народного господарства УРСР мала певні особливості, як в межах СРСР, так і у порівнянні з іншими країнами. Насамперед, суттєво відмінними були масштаби збитків завданих війною. Навіть узагальнюючі цифри вражають – людські втрати України складають 40-44%, а матеріальні збитки – 42% від загальних втрат СРСР, тобто прямі людські втрати України – близько 8 млн. чол., що на 2-3 млн. більше втрат Росії й на 2,5 млн. – втрат Німеччини. І ще одна деталь – зона німецької окупації захопила зовсім небагато російських етнічних територій, тоді як повністю охоплювала територію України. Саме тому вона понесла найбільші демографічні й матеріальні втрати. В Україні залишилися неушкодженими лише 19% довоєнної кількості промислових підприємств, тоді як в Італії тільки 20% було зруйновано.

Як зазначає О. Бойко: «Україна як частина СРСР і західні держави обрали суттєво відмінні моделі відбудовчого процесу. Якщо на Заході відбудова здійснювалася в такій послідовності: стабілізація національної валюти, відбудова інфраструктури (доріг, засобів зв'язку та ін.), розвиток сільського господарства та легкої промисловості, реконструкція і технічне переозброєння важкої індустрії, то в радянській економіці послідовність фаз була іншою. Ставка робилася насамперед на відновлення роботи важкої промисловості – основи воєнно-промислового комплексу, на економію та накопичення фінансів і ресурсів за рахунок сільського господарства, легкої промисловості та соціальної сфери. Процес відбудови здійснювався централізовано, на основі єдиного загальносоюзного плану. Цікаво, що у Франції теж здійснювалося державне регулювання економіки, так зване капіталістичне «програмування», але воно мало лише рекомендаційний, а не обов'язковий, як в СРСР, характер. Економіка України, на відміну від західних країн, у повоєнний час відбудовувалася і добудовувалася не як самостійний, замкнутий і самодостатній комплекс, а як частина загальносоюзної економічної системи».

Крім того, Україна у повоєнні 1946-1947 рр. пережила третій за двадцять п'ять років більшовицького режиму голод. Кожен з них мав своє специфічне обличчя, але, в той же час, їм властива одна спільна риса: примусові державні хлібозаготівлі. Технологія творення післявоєнного голоду нагадувала геноцид 1933 р. Якщо протягом 1932-1933 рр. селян свідомо і відверто винищували в колгоспних резерваціях, залучаючи війська НКВС та загороджувальні загони ГПУ, то післявоєнне пограбування було значно витонченішим. Держпозики 1946-1947 рр. нагадували відверту експропріацію.

Горезвісна податкова політика привела до масового винищення фруктових садів, згортання підсобного господарства, а відтак поглиблювала тяжку економічну ситуацію. Грошова реформа 1947 р. завершила «викачку» мізерних грошових заощаджень у простих людей, бо партійно-державна номенклатура заздалегідь до цього підготувалася: купувала матеріальні цінності, золото тощо. Населення передало державі кошти за курсом 10 до 1 крб., а держава поспіхом скасувала карткову систему, підвищивши ціни втричі. Така зухвала грабницька політика пришвидшила голод, збільшила лави жебраків, поглибила злочинність, особливо серед жінок і дітей. Мали місце випадки людоїдства. Масова злочинність, проституція, самогубства, голод, дистрофія – все це було в державі-переможниці – СРСР.

Чисельність жертв голоду 1946-1947 рр., як і попередніх, підрахувати важко. Дослідники називають різні цифри: від 800 тис., близько 1 млн., понад 1,2 млн. чоловік. У 1946 р. кількість померлих громадян УРСР перевищила кількість новонароджених. Протягом січня-червня 1947 р. органи внутрішніх справ зареєстрували 130 випадків людоїдства, 189 – труподства, затримали 3632 жебраки, 12565 безпритульних дітей-сиріт. На 30 червня 1947 р. в республіці налічувалося 1.154.378 хворих на дистрофію від голоду. За неточними даними, в 1946-1947 рр. у 20 областях України померли від недоїдання близько 900 тис. жителів, тобто ті жертви, які були зареєстровані

відділами статистики. Чимало людей загинуло поза межами України, рятуючись від голоду.

В той же час більшовицькі керівники СРСР розпорядилися експортувати в Західну Європу 2,5 млн. тонн хліба: в Польщу – понад 700 тис. тонн, до Франції – 500 тис. тонн, Чехословаччини – 600 тис. тонн. Український хліб одержали Албанія, Болгарія, Румунія, Угорщина та інші країни. І це тоді, коли в Україні голодною смертю вмирили сотні тисяч людей.

Рятуючись від голоду тисячі мешканців Східної України прибували в Західну Україну, яка ще не була колективізована, де вимінювали, купували, а часто отримували задарма зерно, картоплю.

У серпні 1946 р. Верховна Рада УРСР ухвалила «Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946-1950 рр.». У промисловості насамперед відбудовувалася важка індустрія та залізничний транспорт, а також шахти Донбасу, металургійні, машинобудівні підприємства. Загальносоюзні міністерства, зосереджені в Москві, керували двома третинами промисловості України. Широко використовувалася примусова праця, насамперед в'язнів та військовополонених. Підприємства легкої промисловості відбудовувалися значно повільніше. Назагал промисловість України зростала досить швидкими темпами, зокрема енергетика, машинобудування, металургія, оборонна промисловість. До кінця четвертої п'ятирічки (1950 р.) питома вага вироблених в Україні найважливіших видів продукції промисловості в загальносоюзному обсязі становила: залізної руди – 53%, чавуну – 47,8%, прокату – 33,2%, сталі – 30,6%. Щоправда, це відбувалося за рахунок легкої промисловості та безжалісного викачування коштів з сільського господарства.

Особливо скрутне становище склалося в сільському господарстві України. За роки війни була зруйнована матеріально-технічна база виробництва. Парк тракторів і комбайнів скоротився приблизно наполовину, вантажних автомобілів – більш як у шість разів. Серед працездатних 80% становили жінки, широко застосовувалась дитяча праця. Селянство працювало в колгоспах і радгоспах за символічні трудовні. Закон про сільськогосподарський податок у другій половині 40-х років набув майже середньовічних форм: податок стягувався за кожне фруктове дерево і кожна домашню худобину, незалежно від врожаю чи прибутку селянина. На колгоспників не поширювалося пенсійне забезпечення, вони не мали паспортів, обмежувалися площі присадибних ділянок. В сільських магазинах дефіцитними вважалися найелементарніші товари: мило, сірники, тютюн, гас, зошити і т. д. Через обкладання податками фруктових дерев, селяни почали їх масово вирубувати. Таким чином, ситуація з відбудовою народного господарства була далеко неоднозначною й неоднорідною, як це часто трактується в науковій літературі, в засобах масової інформації, і в суспільній свідомості.

Варто також звернути увагу на те, що економіка України відбудовувалася й розбудовувалася не як самостійний, замкнений й самодостатній комплекс, а як частина загальносоюзної економічної системи. В ній вагомою була роль командно-адміністративної системи. Також непропорційно великою була роль

ідеології, яка знаходила свій вияв у широкомасштабних мобілізаційно-пропагандистських заходах: соціалістичних змаганнях, рухах передовиків, новаторів і т. ін.

Сільське господарство мало виконати щонайменше три завдання: забезпечити потреби промисловості у сировині, розв'язати проблему постачання міст продовольством і виростити достатню кількість сільськогосподарської продукції для експорту в країни Східної Європи. А про самих селян-колгоспників в державі думали якнайменше.

Але особливо складною була ситуація в суспільно-політичній сфері. Процес консервації тоталітарного режиму в СРСР, в т. ч. його складовій частині – УРСР, у повоєнний період вимагав остаточного утвердження сталінської ідеологічної доктрини, саме тому в цей час, з одного боку, активізується пропагандистська обробка населення, з іншого – посилюється тиск на інтелігенцію. Цього разу ідеологічний прес «тиснув» на суспільство в двох напрямках – традиційному, боротьби з т.зв. «українським націоналізмом» та новому, проти т.зв. «низькопоклонства» перед Заходом і «безрідного космополітизму», тобто був спрямований проти українців та євреїв. В той же час, за підтримки Сталіна, відбувається посилення великодержавного російського шовінізму. Для зміцнення комуністичного тоталітарного режиму постійно був потрібний не лише «зовнішній», а й «внутрішній» ворог. На роль останнього сталіністи визначили всіх тих, хто побував у зоні німецької окупації, військовополонених, вивезених на примусові роботи в Німеччину та інші категорії населення. Але основний удар у повоєнний період був спрямований проти українського націоналізму.

В результаті т.зв. «ждановщини», яка, поміж іншим, проявилася в постановах ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда», «Ленинград» та про оперу В. Мураделі «Большая дружба», ЦК КП(б)У ухвалив ряд антиукраїнських розгромних постанов: «Про журнал сатири і гумору «Перець», «Про журнал «Вітчизна», «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР» (1946); «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», «Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград» (1947); «Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні». Вістря усіх цих кампаній спрямовувалося на боротьбу з т.зв. «українським буржуазним націоналізмом».

Так, зокрема, різкій критиці були піддані праці істориків К. Гуслистого, М. Петровського, М. Супруненка, Ф. Ястребова та ін. Їх звинувачували у відході від більшовицького принципу партійності, в антинауковості, відродженні основних ідей історичних концепцій В. Антоновича, М. Грушевського, висвітленні історії України ізольовано від історії інших народів СРСР, відмові від акценту боротьби класів тощо. Як зазначає О. Бойко: «справжня ж суть цих критичних зауважень полягала в обстоюванні владою монополії на трактування історичного процесу, що є однією з важливих умов функціонування будь-якої тоталітарної держави».

Брутальній критиці, публічному цькуванню, звинуваченню у націоналізмі піддавалися письменники М. Рильський, Ю. Яновський, І. Сенченко, О. Довженко, В. Сосюра та ін. Наприклад, популярний вірш В. Сосюри «Любіть Україну», написаний в роки війни, в редакційній статті газети «Правда» 2 липня 1951 р., називався «в основі своїй ідейно порочним твором», під яким могли підписатися Петлюра і Бандера.

У відповідь на московську «правдівську» статтю «Проти ідеологічних перекручувань у літературі» (1951), київська «Радянська Україна» опублікувала статтю «Ідейно порочні вірші» та «Докорінно поліпшити ідеологічну роботу», а пленум ЦК КПУ гостро засудив «помилки» у творчості окремих українських письменників, як от: Ірини Вільде, Г. Тютюнника, С. Крижанівського, Л. Забашти та ін. Гостро критикувалися дослідницька і видавнича діяльність науковців Інституту української літератури ім. Т. Шевченка за «помилки націоналістичного характеру». Розгорнулася також кампанія ідеологічної чистки в музиці – критикувалися композитори К. Данькевич, Г. Верьовка, А. Штогаренко, А. Філіпенко та ін. «Буржуазними» та ворожими» оголошено науки генетику та кібернетику і т.д. Ці «особливості» відбудовчого періоду відіграли серйозну націоруйнівну роль, тому про них потрібно говорити не менше, як про відбудовані промислові підприємства та новітню колгоспну форму кріпосництва, а й як трансформації суспільного розвитку, що вели до утвердження командно-адміністративної системи, ідеологічного диктату КПРС.

Специфічна ситуація у повоєнний період склалася в західних областях України, які були в складі СРСР найменше зрусифікованими й радянськими. Процеси, які відбувалися тут, носили вкрай суперечливий характер й проходили в умовах продовження боротьби ОУН та УПА. Тому радянська в цьому регіоні мала свої особливості, які полягали: по-перше, у форсованих темпах індустріалізації, колективізації та т.зв. «культурної революції»; по-друге, неоднозначним сприйняттям населенням соціальних і духовно-культурних перетворень, пасивним та активним, в т.ч. збройним, опором радянської; по-третє, нерозвиненістю економічного потенціалу регіону, майже повною відсутністю місцевих спеціалістів інженерно-управлінської ланки; по-четверте, великим впливом серед місцевого населення націоналістичних ідей та Української Греко-Католицької Церкви. Тому складовими частинами радянської стали: націоналізація приватної власності; індустріалізація, колективізація та культурна революція; ліквідація УГКЦ; боротьба з підпіллям ОУН та формуваннями УПА; масові репресії і депортації незгідних з комуністичним режимом.

В той же час, протягом 1946-1950 рр. в західних областях УРСР відбулася докорінна модернізація економічного потенціалу регіону. Тут було відбудовано та споруджено 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств, обсяг валової продукції промисловості зріс у 3,2 рази. Відбулися якісні зміни у традиційних галузях виробництва: лісовій і нафтовидобувній. Було створено нові галузі індустрії: металообробну, машинобудівну, приладобудівну, електролампову, хімічну, вуглевидобувну, газувидобувну та ін.

Але помітний прорив у промисловому розвитку західноукраїнських земель супроводжувався і негативними явищами: диспропорційним розвитком, що виявлявся у відставанні легкої та харчової галузей промисловості, домінуванням кількісних показників над якісними, відсутністю замкнених технологічних циклів, залежністю від союзного центру та ін.

Здійснення колективізації на західноукраїнських землях мало на меті зламати приватновласницьку психологію місцевого населення, встановлення тотального контролю над селянством, уніфікацію сільськогосподарської системи краю з існуючою в інших районах СРСР, подолання опору місцевого населення процесу радянської і, що не менш важливо, прагненням позбавити УПА підтримки населення.

Колективізація здійснювалася методами примусу, шантажу, залякування, провокацій, виселення до Сибіру, прямими вбивствами місцевого населення. В результаті, якщо у 1945 р. було створено 145 колгоспів, то у 1950 – їх налічувалося 7200. До колгоспів увійшло 93% селянських господарств.

Т. зв. «культурна революція» ставила за мету насадження комуністичної ідеології, витравлення зі свідомості людей ідей українського націоналізму, виховання населення в дусі відданості радянського режиму. Її складовими частинами стали: формування нової системи освіти, що охоплювала все населення, ліквідація неписьменності; ідеологізація (комунізація) освіти та всіх сторін життя; направлення на постійну роботу десятків тисяч вчителів зі східних областей УРСР та Росії; створення мережі професійно-технічної і вищої освіти та їх русифікація. Наслідком здійснення «культурної революції» стала ліквідація неписьменності, уніфікація системи освіти з іншими районами УРСР, тотальна ідеологізація, формування місцевої радянської інтелігенції.

До останнього захищала ідею національної державності і підтримувала рух опору *Українська Греко-Католицька Церква*. Як зазначають дослідники, засаднича несумісність УГКЦ з радянським суспільним устроєм та його панівною ідеологією впливала з трьох головних причин: 1) «ця Церква була «українська». Упродовж століть залишаючись осередком збереження етнічної окремішності українців під іноземним пануванням, вона суттєво спричинилася до формування модерної національної самосвідомості й становлення національного руху... 2) Ця церква була «католицька», себто вселенська... 3) Її остання, може, найголовніша, причина органічного несприйняття УГКЦ радянською системою полягала в тому, що це була духовна спільнота, яка з часів Володимирового хрещення Русі надавала сенсу життю багатьох поколінь на цій землі, користувалася їхньою безмежною довірою і повагою».

Що ж являла собою УГКЦ напередодні ліквідації? В Західній Україні (без Закарпаття) у 1945 р. нараховувалося 2290 греко-католицьких храмів, які обслуговували 2402 «служителі культури» і понад 3,5 млн. вірних, які були об'єднані у Львівську архиєпархію, Станіславську і Перемиську єпархію, Апостольську Адміністратору для Лемківщини. В Мукачівській єпархії нараховувалося 461555 вірних, 281 парафія з 354 єпархіальними священниками.

Ще у 1945 р. були заарештовані й ув'язнені митрополит Йосип Сліпий, єпископи Микита Будка, Миколай Чернецький, Григорій Хомишин, Йосафат

Коциловський, Григорій Локота та інші церковні ієрархи. Майже всі вони загинули в тюрмах та на засланні атеїстичної комуністичної тоталітарної держави.

8-10 березня 1946 р. неканонічний собор УГКЦ скасував Берестейську унію 1596 р. В соборі взяли участь 216 делегатів, які представляли 987 священників. Документи засвідчують, що «возз'єднатися» з Російською Православною Церквою відмовилося 590 священників, з яких 344 були заарештовані і засуджені.

Б. Боцюрків звертає увагу, що «насильницьке приєднання УГКЦ до Московського патріархату не впливало з самої лише атеїстичної марксистсько-ленінської ідеології. Набагато краще дії Сталіна можна зрозуміти, якщо поглянути на ставлення царської Росії до унії. Існують разючі паралелі між церковною політикою російського уряду на приєднаних до імперії після поділів Польщі у 1770-х рр. українських і білоруських землях та радянською церковною політикою в Галичині й на Закарпатті після їх анексії наприкінці Другої світової війни. Спільним знаменником в обох випадках було бажання усунути конфесійну перепону на шляху русифікації українців, загнавши греко-католиків до одержавленої Російської Православної Церкви. ...Стратегічною метою радянської політики в Галичині було знищення органічного взаємозв'язку між греко-католицькою еклезіальною тотожністю і сильною національною самосвідомістю місцевого українського населення. Це підводить нас до другої ознаки ленінсько-сталінської релігійної політики – її абсолютної нетерпимости до існування будь-яких автономних структур чи вільних від державно-поліцейського контролю об'єднань. Змушуючи греко-католицьке духовенство розірвати зв'язки з незалежним міжнародним релігійним центром і нав'язуючи «возз'єднання» з контрольованою органами держбезпеки УПЦ, Кремль не просто припиняв існування єдиної на той час автономної національної інституції в Україні, але посилював свій контроль над колишніми греко-католицькими священниками..., а також за простими віруючими...».

Ліквідація греко-католицької церкви, насильницька колективізація, масові депортації викликали в західноукраїнського населення опір діям тоталітарного режиму. Організатором й ударною силою цього опору була Українська Повстанська Армія та Організація Українських Націоналістів, які після закінчення Другої світової війни продовжували боротьбу до середини 50-х років.

Найпотужніший удар по ОУН та УПА було нанесено в січні-квітні 1946 р., в період т.зв. «великої блокади», коли війська НКВС заблокували усі села західних областей України, «прочісували» всі лісові масиви й ліквідували тисячі українських патріотів. Втрати національно-визвольного руху, особливо керівного та командного складу ОУН та УПА, були величезними. Спеціальні оперативні групи МВС-МДБ вели активний пошук найвищих керівників, «воюючої України» – Романа Шухевич, Олекси Гасина, Ростислава Волошина, Йосипа Позичанюка, Василя Кука та ін. Непоправною втратою для українського національно-визвольного руху стала героїчна смерть 5 березня 1950 р. в с. Білогорща під Львовом Головного командира УПА, Голови

Генерального Секретаріату УГВР і Провідника ОУН в Україні – Романа Шухевич «Тараса Чупринки».

Як зазначають дослідники, за 1944-1956 рр. УПА та ОУН втратили 155.108 осіб, а до віддалених регіонів СРСР було депортовано 382.490 жителів Західної України. В боротьбі з УПА та підпіллям ОУН комуністична влада застосовувала варварські методи, навіть бактеріологічну зброю, спалювання лісових масивів, публічні покарання, провокативні (легендовані) боївки УПА та ін.

Окрему сторінку національно-визвольного руху становить героїчна боротьба УПА у т.зв. Закерзонському краї, тобто етнічних українських землях Лемківщини, Холмщини, Підляшшя, що у повоєнний період увійшли до складу комуністичної Польщі. Власне, остання, у погодженні з СРСР, провела у 1947 р. т.зв. *операцію «Вісла»* – насильницьку депортацію українців з їхніх етнічних земель, в ході якої було виселено 140.575 українців, які проживали в Краківському, Ряшівському та Люблінському воєводствах. Крім того військово-польові суди засудили 315 українців, із них 173 на смертну кару, а 3873 особи були ув'язнені в концтаборі Явожно. Серед них була майже вся українська інтелігенція, греко-католицьке і православне духовенство, сільське населення, яких запідозрили в допомозі УПА.

Підсумовуючи, варто звернути увагу на слова відомого дослідника Дж. Армстронга, який зазначає: «якщо взяти до уваги час тривання, географічний засяг та напругу дії, дуже ймовірно, що УПА є найважливішим до сьогочасним прикладом насильницького опору проти комуністичного панування», а також оцінку Я. Грицака: «Зі збройної боротьби народжувався громадянин, який, на відміну від пересічного жителя Радянського Союзу, був свідомим своїх прав, і, що найважливіше, був готовим ці права відстоювати і захищати»

Смерть Сталіна у березні 1953 р. спричинила розгортання боротьби в Радянському Союзі за владу, яка відбувалася між різними угруповуваннями партійної номенклатури. Адже вперше за тридцять років виникла ситуація, коли можна було щось змінити в тоталітарній державі та єдиній правлячій партії. Та проблема полягала в тому, що здійснюючи суперечливі та неоднозначні спроби трансформації тоталітарних структур, насправді ніхто й не думав змінювати суті порочної радянської системи. Відбулася лише певна лібералізація комуністичного режиму, яка привела до деяких змін в суспільному житті, зокрема розпочався процес т.зв. «десталінізації». Як зазначає О. Бойко, в цей період зросла роль українського чинника в різних сферах суспільного життя.

Так, у 1953 р. вперше в історії УРСР на посаду першого секретаря ЦК КПУ було обрано українця О. Кириченка (1953-1957). Відтоді цю важливу партійну посаду займали: М. Підгорний (1957-1963), П. Шелест (1963-1972), В. Щербицький (1972-1989), В. Івашко (1989-1990), С. Гуренко (1990-1991). На червень 1954 р. в лавах ЦК КПУ українців було 72%, а у складі Верховній Раді УРСР – 75%. У 1958 р. українці становили 60% членів КПУ.

Так звана «Хрущовська відлига», основою якої стала обмежена десталінізація, активізувалася після рішень XX з'їзду КПРС про культ особи Сталіна та його наслідки. Доповідь М. Хрущова на закритому засіданні з'їзду показала страшні картини сталінських репресій, але не розкрила змісту тоталітарної системи, завдяки якій вони стали можливими. Всі вади радянської системи були зведені до культу особи та особистих недоліків Сталіна. При збереженні монополії КПРС на владу, відмова від масових репресій означала лише позбавлення від найбільш одіозних проявів тоталітарної суті режиму.

Реабілітація торкнулася лише незначної частини незаконно репресованих. Реабілітації не підлягали активні діячі ОУН та УПА, усі репресовані за т.зв. «український буржуазний націоналізм», а також жертви політичних репресій до 1934 р. Держава не визнала себе винною у депортаціях селян під час колективізації 1930-х років, депортаціях населення Західної України у 1939-1941 та другої половини 40-х - початку 50-х років. До 1957 р. було амністовано, але не реабілітовано 65,5 тис. вояків УПА.

Загалом до листопада 1959 р., державні інстанції, органи прокуратури і КДБ переглянули 4 млн. 263 тис. справ на 5 млн. 481 тис. осіб. Із цієї кількості реабілітували 2 млн. 684 тис. осіб, що становило 58,2% тих, на кого були заведені справи в репресивних органах України. В період 1956-1963 р. було повністю реабілітовано лише 250 тис. осіб, а в 1963-1986 рр. ще 80 тис. Варто звернути увагу, що паралельно з реабілітацією жертв т.зв. «сталінських», а фактично комуністично-радянських репресій, відбувалися нові політичні екзекуюції. У кримінальний кодекс було введено статтю «антирадянська агітація і пропаганда», за якою в 1954-1959 рр. було репресовано 3,5 тис. осіб.

Після смерті Сталіна розпочалося розширення прав союзних республік у різних сферах суспільного життя. Так, зокрема, із союзного в республіканське підпорядкування перейшло декілька тисяч підприємств та організацій, зріс бюджет республік, розширено їх юридичну компетенцію, фінансово-бюджетні права, права поточного й перспективного планування, матеріально-технічного забезпечення, будівництва, використання капіталовкладень. Інтенсивнішою стала діяльність УРСР на міжнародній арені.

У середині 50-х років УРСР відігравала важливу роль в господарському комплексі Радянського Союзу. Вона перетворилася на потужну металургійну і паливну базу СРСР, стала одним з найрозвинутіших регіонів машинобудування. У 1957 р. за кількістю виробництва чавуну вийшла на перше місце в світі, видобутку вугілля на друге, виробництва сталі – на третє. Однак, паралельно зростанню індустріальної могутності в УРСР виявилися й дедалі більше поглиблювалися негативні тенденції. По-перше це помітне відставання від провідних капіталістичних країн у якісних показниках затрат матеріальних і трудових ресурсів. По-друге, диспропорційне, безсистемне моделювання економіки України, перенасичення її промисловими підприємствами. По-третє, зниження темпів зростання продуктивності праці тощо.

В процесі економічних змін в другій половині 50 - першій половині 60-х все більше почав проявлятися суб'єктивний фактор, з'явилися волонтаристські, нереалістичні надпрограми, ініціатором яких був М. Хрущов. До таких

надпрограм можна віднести: освоєння цілих земель, поспішне й не виправдане розширення площ посівів кукурудзи, спроба змін у тваринництві, яка полягала в тому, щоб у найближчі роки наздогнати і випередити США у виробництві м'яса, масла і молока на душу населення. Фактично кожна з цих над програм певною мірою зазнала краху.

У жовтні 1964 р. в СРСР відбувся «кремлівський переворот», в ході якого було усунуто М. Хрущова й до влади прийшло угруповання *Леоніда Брежнєва*. Особливість його полягала в тому, що він відбувся в мирний спосіб при збереженні монополії КПРС в суспільному житті. Хоча консервативний курс нового керівництва радянська історіографія називала «стабілізацією», вже з кінця 60-х років розпочалася структурна криза радянської моделі суспільно-політичного розвитку, яка проявилася в економічній, політичній, ідеологічній, екологічній та моральній сферах.

В розвитку економіки України появилися такі негативні тенденції як несприятлива демографічна ситуація, наростання домінування зрівнялівки в оплаті праці, криза організації праці, висока інтенсивність використання матеріальних, людських та фінансових ресурсів України в межах загальносоюзного господарського комплексу, деформована структура розміщення продуктивних сил, катастрофічна екологічна ситуація, значна зношеність основних виробничих фондів, хронічне відставання за принциповими економічними показниками.

Водночас у соціальній сфері УРСР окреслились й поглибились такі негативні тенденції, як уповільнення темпів зростання реальних доходів населення, збереження і посилення відставання від країн Заходу щодо рівня споживання на душу населення, загострення житлової проблеми, зниження рівня охорони здоров'я.

В політичній сфері консервативний неосталіністський курс проявився в підміні справжнього народовладдя формальним представництвом трудівників у радах, обмеження їхньої реальної влади, зростанні масштабів бюрократичного апарату, узурпації значної частини законодавчих функцій виконавчою владою, зведені нанівець самостійності громадських організацій, їх фактичному одержавленні, згортанні гласності, перетворенні КПРС на стрижень державної структури і зосередженні у її руках всієї повноти влади.

У сфері духовного життя в Україні основними тенденціями і характерними ознаками були складні й неоднозначні процеси. Зокрема, в часи т.зв. «хрущовської відлиги» проводилися активні, але значною мірою невдалі спроби реформування в галузі освіти. Особливо небезпечним в умовах домінування концепції зближення і злиття націй став новий шкільний закон 1958 р., що надавав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання, а по суті став своєрідним інструментом національного нівелювання і русифікації українського шкільництва. В результаті у 60-ті роки в обласних центрах і в Києві українські школи становили 28%, російські – 72%, в інших містах відповідно – 16% і 84%. В галузі освіти, науки та культури, загалом в державному житті утверджувався пріоритет усього російського.

Політика тотальної русифікації була провідною в політиці КПРС. Для її здійснення крім дошкільних закладів, шкіл, вищих навчальних закладів, використовувалися й інші засоби. Так наприклад, в національних республіках, офіційно стимулювалася зміна співвідношення корінного населення і росіян на користь останніх. Внаслідок у 1959-1989 рр. кількість мешканців України титульної нації зросла на 16,4%, а росіян – на 60,1%. У Донецькій області лише протягом 1970-1979 рр. українців побільшало на 26 тис., а росіян – на 238 тис. Цьому сприяло й активне переселення колишніх військових, працівників спецслужб, пенсіонерів з Крайньої Півночі, Далекого Сходу та інших теренів Росії в Крим, Одеську, Миколаївську, Херсонську, Київську, Чернівецьку області, інші регіони України.

Крім того, компартією за допомогою адміністративних заходів цинічно насаджувався атеїзм: закривалися церкви, монастирі, зазнавали усіляких переслідувань громадяни, які брали церковний шлюб, хрестили дітей, хоронили за релігійним обрядом померлих.

В 70-х роках політика русифікації ще більше посилилась. Об'єктом форсованої русифікації стала освіта. В Україні вчителям російської мови були встановлені 15% надбавки до зарплати, учнів заохочували спілкуватися російською на перервах і поза школою. Наприкінці 80-х років у Києві лише 25% першокласників виховувались у дитсадках з українською мовою і ще 14,5% – з двома мовами. У Рівному, де 81% мешканців українці, лише половина дітей перебувала в українських дитсадках, у Житомирі відповідно 71% і 18%. На Луганщині таких закладів лишилося 13%, у Дніпропетровську два садки, в Одесі, Харкові та Криму – жодного. Загалом в Україні з 2,6 млн. дітей, які відвідували дошкільні заклади, лише 642 тис. виховувались українською мовою.

В обласних центрах країни 1987р. лише 266 (16%) шкіл були українськими, 158 двомовними, решта 1179 – російськими. А в Донецьку, Луганську, Миколаєві та Сімферополі не було жодної школи з українською мовою навчання, у Запоріжжі – одна, Харкові та Чернігові – по дві, Одесі та Сумах – по три. Розташовані вони були переважно на околицях. Найбільший відсоток українських шкіл був в обласних центрах західного регіону республіки – 62,7%. Тут було 55% усіх україномовних шкіл обласних центрів України. У Донецьку працювало 146 російських шкіл, в Харкові – 156. Якщо у 1939 р. в Україні понад 84% учнів навчалася українською мовою, то в 1985 р. – 48,2%, 1990 – 47,9%. Так звані двомовні школи насправді були переважно російськомовними.

Тотальну русифікацію студентства забезпечувало майже повне викладання предметів у вузах і технікумах російською мовою. Суцільно зрусифікованими були профтехучилища, основний контингент яких становила сільська молодь. Послугування російською мовою трактувалося як вияв прихильності до комуністичного режиму, а українською – як опозиція радянській владі.

Критичний стан склався в культурі. Більшість театрів ставили вистави російською мовою. Репертуар кінотеатрів на 99% був російськомовним і, навіть українські фільми демонструвалися переважно в російськомовному варіанті. У 1970 р. було опубліковано 8133 назви книжок та брошур, з них українською

тільки 3105, або 38,2%. 1988 року до книгарень та бібліотек надійшло 8311 видань, українських серед них було лише 1778 (21,4%). Наукова та навчальна література видавалася переважно російською мовою.

Потужним був наступ русифікаторів на історичну пам'ять українського народу. Компартійний радянський режим виходив з того, що стирання історичної пам'яті народу неминуче позбавляє його національної свідомості, а це полегшувало йому асиміляцію українців. Тому серед різних асиміляційних заходів широко практикувалися й такі, як зміна давніх історичних та етнічних назв місцевостей, поселень, вулиць на нові. Унікальні видання дорадянського періоду вилучались з бібліотек, спалювались, вивозилися на звалища, здавались в макулатуру чи передавались у спецсховища. Існували спеціальні реєстри заборонених книг.

Рух Опору в радянській Україні тривав усі сімдесят років комуністичного режиму. Він набирив різних форм: від пасивного опору, існування опозиційних настроїв у національних середовищах усіх верств населення до діяльності легальних, напівлегальних, нелегальних організацій.

До середини 50-х років на західноукраїнських землях тривав збройний опір тоталітарному режимові, який залишив глибокий слід в суспільній свідомості, особливо в західних українців. Коли збройна боротьба за незалежність стала неможливою, національно свідома, найбільш дієва частина українського суспільства перейшла до мирних форм боротьби. Внутрішніми передумовами опозиційного руху були практично бездержавний статус України, панування партійно-радянської бюрократії, утиски національного, культурно-духовного та релігійного життя, цілеспрямована русифікація України. Зовнішніми чинниками, що стимулювали рух опору, були антикомуністичні виступи 1956 р. в Угорщині, 1968 р. в Чехословаччині, 1980 р. в Польщі та деяких інших країнах.

Таким чином, з кінця 50-х років розпочався новий етап національно-визвольного руху в Україні. Історик О. Бойко зробив спробу дати його періодизацію: 1. Виникнення і становлення (1959-1972 рр.); 2. Криза і спад (1972-1975 рр.); 3. Піднесення та розширення діяльності (1976-1978 рр.); 4. Помітне обмеження впливу під тиском пануючого режиму (1979-1985 рр.).

Термін *дисидентство* (з лат. – незгодний) – це виступ проти існуючого державного ладу, протистояння офіційній ідеології й політиці. Шістдесятництво (шістдесятники) – умовна назва групи молодих літераторів, митців і вчених в Україні, які на початку 1960-х років в епоху десталінізації та хрущовської «відлиги» своїми творами і активною громадською діяльністю намагалися відроджувати національну свідомість, боролися за збереження української мови та культури, сприяли демократизації суспільно-політичного життя в УРСР.

Варто зауважити, що в середині й другій половині 1950-х рр. в Україні існували підпільні групи та організації, які ставили собі за мету здобуття незалежності України. Так, протягом 1954-1959 рр. КДБ ліквідував у республіці 183 антиукраїнські угруповання, до судової відповідальності було притягнуто

1879 осіб, допитано 1300. До таких підпільних груп належали: Об'єднана партія визволення України, що діяла в Станіславі у 1953-1958 рр., Український національний комітет у Львові (1957-1961). Підпільні групи існували в Ходорові на Львівщині, Золотниках на Тернопільщині, в Луганську, Мелітополі, Донецьку, на Одещині та інших регіонах. Найбільший резонанс викликали нелегальні організації *Українська робітничо-селянська спілка* (УРСС) та *Український національний фронт* (УНФ).

УРСС існувала на Львівщині: у 1959-1961 рр. Ініціатором її створення виступив випускник Московського університету, юрист, пропагандист Радехівського райкому КПУ *Левко Лук'яненко*, до якого приєдналися Степан Вірун – працівник Радехівського райкому КПУ, Василь Луцьків – завідувач клубу с. Павлів цього ж району, Іван Кандиба – юрист, Олександр Лібович – інженер-землепорядник облуправління сільського господарства, Йосип Боровницький – слідчий прокуратури Перемишлянського району, Іван Кіпиш – міліціонер зі Львова та інші.

Пізніше Л. Лук'яненко згадував: «То була дуже вигідна посада. Я їздив по селах, вивчав становище, знайомився з людьми, заходив у хати, в школи. Переді мною оживали сліди недавньої боротьби, швидко знайшов своїх прихильників, зазнайомився з Віруном, Луцьківим. ... В Глинянах переходжу в адвокатуру, тут нові знайомства: з Кандибою й іншими. Оскільки тут осередок уже є, Кандиба іде в Перемишляни. Вірун – він закінчив партшколу – налагоджує в Україні контакти з колишніми однокурсниками. Я закінчую програму партії – Української робітничої-селянської спілки...».

В програмі констатувався колоніальний статус України, йшлося про диктатуру партійної верхівки, підкреслювалось безправне становище робітництва і кріпацьке селян, ставилося завдання конституційним шляхом здобути незалежність України, адже стаття 17 Конституції СРСР та 14 Конституції УРСР декларували право виходу республіки з Союзу. Але в січні 1961 року за доносом провокатора розпочалися арешти засновників та активістів УРСС. Суд відбувся у слідчій в'язниці КДБ. 20 травня 1961 р. за «зраду батьківщини» Л. Лук'яненка засудили до розстрілу, І. Кандибу – до 15 років позбавлення волі у колоніях суворого режиму, С. Віруна – до 11, В. Луцьківа, О. Лібовича, Й. Боровицького та І. Кіпиша – до 10 років ув'язнення. Незабаром ухвалою Верховного Суду УРСР смертний вирок Л. Лук'яненку замінили на 15 років ув'язнення, а Й. Боровицькому та І. Кіпишу присудили до 7 років.

Якщо програмою УРСС передбачалося реформування комуністично-радянської системи, Ю. Зайцев навіть говорить про її націонал-комуністичне спрямування, то програмні документи Українського Національного Фронту базувались на націоналістичній ідеології. Організація була створена в жовтні 1964 року *Дмитром Квецьком* з Івано-Франківщини та *Зіновієм Красівським* з Львівщини. Складалася з кількох законспірованих груп. Активними членами УНФ були Іван Губка, Мирослав Мелень, Ярослав Лесів, Іван Могитич, Михайло Дяк. На початку 1967 р. організація налічувала 150 членів.

УНФ видавав ідейно-теоретичний журнал «Воля та Батьківщина» (1964-1966 рр. вийшло 16 чисел), розповсюджували його у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Рівненській, Закарпатській, Хмельницькій, Київській, Черкаській, Чернігівській та інших областях, розмножували та поширювали літературу про ОУН та УПА, т.зв. «самвидав», звернення та листівки. В березні 1966 р. партійним інстанціям та центральним газетам було надіслано «Меморандум Українського Національного Фронту», а в липні ц. р. лист «Вищим урядовим чинникам на Україні», з протестом проти насильницької русифікації та переслідування українців за патріотизм.

Документи УНФ константували колоніальний статус України та фіктивність її суверенітету, цілеспрямовану русифікацію та нищення історичної пам'яті українців, безперспективність радянської економічної системи, фіктивність виборів, диктат КПРС у всіх сферах суспільного життя. Метою УНФ було створення самостійної демократичної Української держави, ідейною основою – український націоналізм, суспільний лад нової держави мав бути побудований на принципах самостійності, народовладдя, соціальної справедливості і свободи. В березні 1967 р. керівники УНФ були заарештовані й засуджені на різні терміни ув'язнення – від 5 до 20 років.

Як зазначає дослідник Ю. Зайцев, єдиною з досі відомих найчисленніших і добре структурованих підпільних організацій в Україні, яка проіснувала понад 30 років була створена в січні 1961 р. в с. Солуків на Івано-Франківщині *Українська загальнонародна організація*, якою спочатку керував досвідчений член ОУН Григорій Диндин, а згодом, теж член ОУН, учитель історії Микола Крайник. Члени організації поширювали літературу ОУН, дорадянські газети і журнали, самвидав. У 1962-69 рр. УЗНО випускала машинописний журнал «Прозріння», з 1972 р. – «Український вісник», 1975 – «Інформаційний вісник».

На початку 1970-х рр.. організація налічувала близько 200 членів, що проживали в 11 областях України та поза її межами. Видала низку документів програмного характеру, зокрема «Декларацію групи українських патріотів», «Основні пункти діяльності кожного свідомого українця», «Звернення до українського народу на Україні й у всьому світі». Головною метою своєї боротьби УЗНО визначала «визволення українського народу від усіх форм гноблення і побудова на українській землі суспільства загального добробуту, рівності, демократії, правди, свободи, людських прав у рамках Української Самостійної Держави».

Наприкінці 1964 р. УЗНО встановила контакт з УНФ, але організаційно продовжувала діяти самостійно, що згодом вберегло її від розгрому під час арештів активістів УНФ. Попри численні арешти УЗНО своєї діяльності не припинила і проіснувала до серпня 1991 р.

Важливо підкреслити, що боротьба за незалежність України продовжувалась, навіть, в місцях ув'язнення. Так, 1960 р. було розгромлено таємну організацію «Об'єднання», створену 1956 р. в Унті (Комі АРСР). Вона мала свою програму і статут, члени склали присягу на вірність Україні, випускали машинописний журнал «Відгомін», виготовляли листівки, звернення й поширювали їх, навіть, в Україні.

Це була, так би мовити одна течія українського руху Опору, учасники якої стояли на самостійницьких позиціях, створювали нелегальні організації і відповідно до своїх програм і статутів проводили політичну діяльність.

Іншу, національно-культурницьку течію, уособлював рух шістдесятників. Як зазначає Василь Овсієнко – учасник правозахисного руху, духовними батьками покоління, яке одержало назву «шістдесятники» стали Олександр Довженко, Максим Рильський, Борис Антоненко-Давидович, які одними з перших намагалися привернути увагу до ненормального становища свого народу, насамперед його мови та культури. Найвідомішими представниками *«шістдесятництва»* були письменники Василь Симоненко, Ліна Костенко, Іван Драч, Микола Вінграновський; літературні критики Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк; перекладачі Микола Лукаш та Григорій Кочур; художники Алла Горська, Опанас Заливаха, Людмила Семікіна, Галина Севрук; режисери Лесь Танюк, Юрій Ільєнко, Сергій Параджанов та інші. Згодом до них приєдналися Василь Стус, Микола Холодний, Ігор та Ірина Калинці, В'ячеслав Чорновіл, Михайло Осадчий, Валентин Мороз, Богдан та Михайло Горині, Іван Гель, Григір Тютюнник, Валерій Шевчук та ряд інших.

Щоб уникнути звинувачення в підпільній діяльності, шістдесятники не створювали організаційних структур, а діяли на основі особистих контактів. Центрами навколо яких вони гуртувалися були клуби творчої молоді: у Києві «Сучасник», Львові – «Пролісок». У їхньому колі поширюється машинописна та у фотокопіях література позацензурного змісту: статті, вірші, історичні документи, які не могли бути опубліковані в офіційних виданнях (збірка документів опублікована за кордоном «Вивід прав України», «Історія Русів», праці М. Костомарова, М. Грушевського, Івана Франка та інших).

Подією, що сколихнула сумління шістдесятників стала *пожежа 24 травня 1964 р. в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР ім. В. Вернадського в Києві*. Було спалено відділ українських стародруків і архів Центральної Ради та інші унікальні документи й матеріали. У відповідь на цей злочин Євген Сверстюк та Іван Світличний написали працю «З приводу процесу над Погружальським», яка започаткувала український «самвидав» – унікальні позацензурні праці, що в рукописах, машинописах та фотокопіях нелегально поширювалися серед національно свідомого громадянства.

Особливо гостро актуальними були праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», Валентина Мороза «Репортаж із заповідника ім. Берії», «Мойсей і Датан. Відповідь білоруській поетесі Євдокії Лось», «Серед снігів», «Хроніка опору», В'ячеслава Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору», «Лихо з розуму», Євгена Сверстюка «Собор у риштуванні», Михайла Осадчого «Більмо», Юрія Бадзя «Право жити», неопубліковані поезії та «Щоденник» Василя Симоненка, поезії Миколи Холодного та інші.

Важливу роль у піднесенні національної свідомості відіграли й опубліковані твори українських письменників: поезії Ліни Костенко, Василя Симоненка, «Мальви» Романа Іваничука, «Собор» Олеся Гончара, «Неопалима купина» Сергія Плачинди та Анатолія Колісниченка, «День і ніч» Володимира

Гжицького, «Гординя» Ярослава Ступака, «Меч Арея» Івана Білика. Частина з них згодом були розкритиковані й вилучені з продажу та бібліотек.

Дедалі частіше в творах шістдесятників замість суто культурологічних проблем аналізувалися питання суспільно-політичного життя. Фактично шістдесятники розпочали формування політичної опозиції комуністичному режиму. Під кінець 60-х років інтенсивно продукований й розповсюджуваний шістдесятниками *самвидав* перетворився на організаційну структуру руху опору. Самвидавний машинописний журнал В'ячеслава Чорновола «Український вісник» друкував найважливіші праці тогочасної української суспільно-політичної думки. Крім уже згаданих до них варто віднести програмну статтю Євгена Пронюка «Стан і завдання українського визвольного руху», працю Степана Хмари «Етноцид українців в СРСР» та ряд інших. В них детально аналізувалася антиукраїнська політика КПРС. Тому ліквідація самвидаву була одним з важливих завдань КДБ.

Ще однією течією в національно-визвольній боротьбі був *правозахисний рух*. Після політичних арештів й судових процесів проти шістдесятників, які прокотилися Україною у 1965 й 1972-1973 рр., коли за ґратами опинилися не лише десятки відомих представників творчої та наукової інтелігенції, як от: Михайло Масютко, Іван Гель, Ярослава Менкуш, брати Горині, Михайло Осадчий, Мирослава Зваричевська, Валентин Мороз, Опанас Заливаха, Анатолій Шевчук (1965-1966 рр.); Іван Світличний, Євген Сверстюк, В'ячеслав Чорновіл, Василь Стус, Микола Плахотнюк, Іван Дзюба, Євген Пронюк, Василь Лісовий, Ірина та Ігор Калинці, Стефанія Шабатура, Василь Романюк, Тарас Мельничук, Василь Рубан, Ірина Сенік, Василь Овсієнко, Валерій Марченко (1972-1973 рр.), – а й багато менш відомих борців, змусили учасників руху опору, які залишилися на волі, змінювати тактику боротьби.

Так в *листопаді 1976 р.* виникла *Українська Гельсінська Група*, яка своїм головним завданням вважала «ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактами порушень на території України Загальної декларації Прав Людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською Народою». УГГ очолив відомий письменник *Микола Руденко*, а членами-засновниками стали: письменник Олесь Бердник, громадська діячка Оксана Мешко, юрист і політичний діяч Левко Лук'яненко, громадська діячка Ніна Строката, генерал Петро Григоренко, юрист Іван Кандиба, публіцист Мирослав Маринович, історик Микола Матусевич, учитель Олекса Тихий. Протягом існування УГГ її членами стали 50 осіб. УГГ за роки своєї діяльності оприлюднила безліч меморандумів, декларацій, маніфестів, звернень, інформаційних бюлетенів, в яких перед українською і світовою громадськістю порушувалися важливі проблеми української державності, політичного, економічного, духовного розвитку України, захисту прав людини. Закордонне представництво УГГ видавало «Вісник репресій в Україні» (укладач і редактор Надія Світлична).

Боротьба за незалежність України не припинялася й тривала всі роки панування компартійного режиму. Вона проявлялася у різних формах і, що дуже важливо у ній брало участь молоде покоління. Так, у 1973 році понад 20 студентів було виключено з Львівського університету за участь у підпільній

студентській організації, поширення самвидаву, листівок. В різних регіонах України патріоти періодично вивішували національні прапори. В Києві та Каневі, протестуючи проти антиукраїнської русифікаторської політики, кілька героїв вдалися до самопалення.

Тоталітарний комуністичний режим посилював репресії. Крім арештів та ув'язнень він вдавався до позасудових переслідувань, зокрема тимчасових арештів, обшуків, заборон на професії, звільнення з роботи та навчання. За нез'ясованих обставин були вбиті художниця А. Горська, композитор В. Івасюк, був жорстоко побитий міліцією та від побоїв помер В. Симоненко. Як писав викладач, поет і журналіст з Одеси Олекса Різників: «Ти винен тим уже, що українець, і ця вина з народження твоя!».

Крім того, існувало ще релігійне дисиденство, зокрема боротьба за відновлення репресованих Автокефальної Православної Церкви, Української Греко-Католицької Церкви, протестантських церков.

Не можна не згадати робітничі заворушення та страйки 60-70-х рр., в Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Донецьку, Києві, Кам'янці-Подільському та інших містах. Внаслідок сутичок страйкарів з міліцією були людські жертви.

Очевидно, що увесь цей рух, всі форми опору правлячому компартійному режимові можна назвати дисидентськими. В ньому, без сумніву, брали участь тисячі людей, які в різний спосіб, з різною активністю розхищували основи комуністичної тоталітарної імперії, наближуючи її розпад і крах.

Тема 9. Україна напередодні та в умовах незалежності (кінець 80-х рр. ХХ ст. - дотепер).

План

1. Україна і процес перебудови в СРСР (квітень 1985 - серпень 1991 рр.): головні чинники і етапи перебудови та її наслідки для України.
2. Розпад СРСР: активізація національного руху в Україні; Декларація про державний суверенітет УРСР; Акт проголошення незалежності України; референдум і вибори президента України.
3. Україна в умовах незалежності (1991-дотепер): проблеми політичного, соціально-економічного та духовно-культурного розвитку; формування концепції зовнішньополітичного курсу.

На початку 80-х років ХХ ст. криза в Радянському Союзі поглибилася й охопила всі сторони суспільно-політичного, економічного, духовно-культурного життя, а також міжнаціональні відносини. Ставало дедалі очевиднішим, що імперська тоталітарна держава приречена. Геронтократична правляча верхівка, зокрема генсеки ЦК КПРС, один за одним відходили у небуття: Л. Брежнев (1982 р.), Ю. Андропов (1984 р.), К. Черненко (1985 р.).

Дещо молодше покоління компартноменклатури розуміло необхідність реформування тоталітарної системи. Вони сприяли приходу до влади 54 річного *М. Горбачова*, який започаткував реформи, що отримали назву

«перебудова і гласність». Цей процес був зумовлений багатьма чинниками у міжнародній, політичній, соціально-економічній та духовній сферах.

Історики виділяють такі етапи в ході «перебудови і гласності»:

I. (квітень 1985 - січень 1987 р.) – визрівання політичного курсу перебудови;

II. (січень 1987 - літо 1988 р.) – кристалізація та усвідомлення основних завдань перебудови, формування і розширення її соціальної бази;

III. (літо 1988 - травень 1989 р.) – зміщення центру рушійних сил перебудови зверху вниз;

IV. (травень 1989 - лютий 1990 р.) – розмежування, консолідація та протистояння політичних сил;

V. (лютий - грудень 1990 р.) – поступове зміщення вправо акцентів політики керівництва СРСР і радикалізація народних мас;

VI. (грудень 1990 - серпень 1991 р.) – кінець перебудови.

В Україні процес «перебудови і гласності» мав свої особливості, пов'язані з площею території республіки, чисельністю населення, економічним потенціалом, традиціями національно-визвольного руху та державотворення, а також специфічним засиллям партноменклатури та КДБ. Перебудові процеси в Україні, порівняно з прибалтійськими республіками, проходили дуже повільно, бо комуністичні ортодокси на чолі з першим секретарем ЦК КПУ *В. Щербицьким* гальмували демократизацію й панічно боялися зростання національної свідомості населення.

Серйозним поштовхом до змін стала *Чорнобильська катастрофа (26 квітня 1986 р.)* й замовчування керівництвом СРСР та УРСР її масштабів та наслідків. «Чорнобильська катастрофа, – зазначає О. Бойко, – у черговий раз показала українському народові не лише хто господарює на його землі, а і як він господарює (у республіці, на яку припадало 2,6% території СРСР, було побудовано і будувалося близько 40% атомних енергоблоків). ... Чорнобильська катастрофа ... підірвала віру радянських людей у систему, спричинила суттєві зрушення в їх свідомості; пробудила інстинкт самозбереження, який сприяв усвідомленню національних інтересів, підвищенню активності, організаційному згуртуванню соціально активних сил; похитнула авторитет СРСР на міжнародній арені...».

Масштаби втрат, в т.ч. людських, яких зазнала Україна внаслідок Чорнобильської катастрофи є суворо засекреченими, тому сумнівними видаються цифри, що їх наводить В.Ф. Остафійчук: «На 1 квітня 1996 р. від Чорнобильської трагедії загинуло більш як 3,2 млн осіб, з них один мільйон дітей. ... На 1 квітня 2002 р. сумарні витрати, пов'язані з Чорнобильською катастрофою становлять майже 130 млрд дол. США.»

Паралельно з активізацією екологічного руху громадськість дедалі частіше порушувала питання про «духовний Чорнобиль», зокрема становище української мови в Україні. Адже русифікація України продовжувалася і в т. зв. «перебудовні роки». Дійшло до того, що у 1988 р. книги, видані в республіці українською мовою, становили лише 18% за назвами і 3% за тиражами. У ВНЗ українською мовою читалося не більше 5% лекцій. На 1988/89 навчальний рік

не залишилося жодної школи з викладанням українською мовою в Донецьку, Луганську, Миколаєві, Одесі, Харкові, Чернігові. Це був справжній «мовний Чорнобиль», лінгвоцид української нації.

З ініціативи Спілки письменників України активізувався громадський рух за збереження української мови. У 1988 р. було створено Товариство української мови ім. Тараса Шевченка. За його безпосередньої участі Верховна Рада УРСР прийняла у жовтні 1989 р. «Закон про мови в Українській РСР», яким юридично закріплювався державний статус української мови і гарантувалася рівноправність мов усіх народів республіки.

Велике значення у пробудженні українського суспільства, зростанні його національної свідомості відіграли історичні знання. Видання творчої спадщини заборонених і призабутих письменників, згодом істориків, публікація джерел з історії України, зокрема давньоруських та козацьких літописів, пам'яток української суспільно-політичної думки, праць Михайла Максимовича, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Володимира Антоновича, Михайла Грушевського, Івана Крип'якевича, Олександри Єфименко, Миколи Аркаса, перевидання в Україні праць Ореста Субтельного, Аркадія Жуковського, Наталії Полонської-Василенко, Дмитра Дорошенка та інших авторів, відкрили українському читачеві заборонені й маловідомі теми вітчизняної історії: правду про Українських Січових Стрільців, вояків Української Галицької Армії, Українську національну революцію 1917-1921 рр., голодомори 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 років, діяльність Організації Українських Націоналістів, боротьбу Української Повстанської Армії і т.д.

Піднесення національно-визвольного руху яскраво виявилось і в релігійній сфері, зокрема в боротьбі за легалізацію Української Греко-Католицької Церкви, Української Автокефальної Православної Церкви.

Почалася руйнація теоретичних догм та ідеологічних стереотипів комуністичного режиму. Цьому процесу сприяла поява у 1989 р. великої кількості т.зв. поза цензурних періодичних видань, наприклад газет «Віче» і «Поступ» у Львові, «Тернове поле» у Тернополі та десятків інших, що несли спраглому об'єктивної інформації читачеві правду про українське минуле і сьогодення.

Водночас творилися нові організаційні структури українського національно-визвольного руху, т.зв. «неформальні організації»: Український культурологічний клуб в Києві, товариства «Меморіал», «Спадщина»; товариство Лева у Львові; «Вертеп» у Тернополі; Українська студентська спілка, «Зелений світ», «Громада» та інші. Але вирішальну роль в поваленні комуністичного режиму відіграла масова загальноукраїнська організація *Народний рух України*.

Її створення ініціювали київські письменники та науковці Іван Драч, В'ячеслав Брюховецький, Мирослав Попович та інші. В лютому 1989 р. в газеті «Літературна Україна» було опубліковано проект програми Народного руху України за перебудову, в якому наголошувалося на необхідності економічного та політичного реформування суспільства, національного відродження України.

Незважаючи на шалений опір компартійних сил ідея створення опозиційної структури знайшла всебічну підтримку широких кіл української громадськості.

24 березня 1989 р. було засновано першу в Україні Тернопільську крайову організацію НРУ, 7 травня – Львівську. Установчий з'їзд НРУ відбувся 8-10 вересня 1989 р. в Києві. В програмі Руху ключовою метою визначалось: «побудову в Україні демократичного і гуманного суспільства, в якому буде досягнуто справжнє народовладдя, добробут народу і умови для гуманного життя людини, відродження та всебічний розвиток української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки; створення суверенної української держави».

В жовтні 1990 р. відбулися Другі всеукраїнські збори НРУ. На них чіткіше була окреслена мета: «тільки повний суверенітет нашого народу, незалежна Українська держава відповідають сучасному розвитку світової цивілізації. Інші форми історичного існування народу, нації, безальтернативно й безжально відкидають українську спільноту на задвірки цивілізації, роблячи її сировиною для подальшого розвитку інших державних народів. Сьогодні Рух природно переріс з Руху за перебудову до Руху за державну незалежність України, став реальною силою, опозиційною до КПРС і тоталітарної державно-партійної системи».

Наприкінці 1989 - на початку 1990 р. розпочався процес створення нових, опозиційних до КПРС партій: Українська республіканська партія (УРП), Українська національна партія (УНП), Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Українська народно-демократична партія (УНДП), Республіканська партія України (РПУ), Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ), Українська народна самооборона (УНСО) та інші. Але реальний вплив в українському політикумі мали насамперед НРУ та УРП.

Утворення нових політичних партій, попри їхню слабкість і нечисельність, мало історичне значення: воно завдало вирішального удару однопартійній диктатурі КПРС і сприяло остаточній ліквідації тоталітарної системи в Україні. Важливим було те, що майже всі нові партії проголосили своєю метою досягнення державної незалежності України.

Політичне життя на цьому етапі було надзвичайно активним: демонстрації, мітинги, страйки, зокрема шахтарські, «живий ланцюг» між Івано-Франківськом - Львовом - Києвом, голодування студентів, відзначення 500 річчя українського козацтва та тисячі інших акцій, котрі сколихнули все суспільство й продемонстрували, що воно не бажає жити в «імперії зла».

Однією з найважливіших подій в політичному житті України стали вибори в березні 1990 р. до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад народних депутатів; вперше за радянських часів вони були альтернативними. У листопаді 1989 р. Народний рух України та ряд інших «неформальних» об'єднань утворили передвиборчий Демократичний блок, який протистояв Комуністичні партії. Він здобув перемогу у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській та Київській областях. З 442 депутатів, 111 були його висуванцями. У Верховній Раді вони утворили парламентську опозицію – Народну раду, тоді як

прокомуністична більшість – «групу 239». Вибори 1990 р. похитнули монополію компартії на владу, а Україна отримала парламент, обраний відносно демократичним шляхом.

Після тривалих дискусій Головою Верховної Ради було обрано першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка, який несподівано подав у відставку і згодом був обраний заступником Генерального секретаря ЦК КПРС, вакантне місце згодом посів, ще один партійний функціонер – другий секретар ЦК КПУ Л. Кравчук. Це спонукало до активізації опозиційного Демократичного блоку і прийняття 16 липня 1990 р. Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України, в якій було проголошено: «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. ...Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення».

Логічним продовженням Декларації про державний суверенітет став закон «Про економічну самостійність Української РСР» від 3 серпня 1990 р. в ньому головними принципами економічної політики було визнано: власність народу на її національне багатство та національний дохід; різноманітність та рівноправність форм власності; роздержавлення економіки; повну господарську самостійність і свободу підприємництва: впровадження національної грошової одиниці; національної митниці і т. д.

Україна мала непогані стартові умови для досягнення державної незалежності. Займаючи 2,7 % території СРСР, 18% населення та 15,5% основних виробничих фондів, вона на зламі 80-90-х рр. ХХ ст. виробляла 46,4% залізної руди, 41,4% – чавуну, 35% – сталі, готового прокату і труб, 25 % – машин і устаткування; 35,6 % – телевізорів, понад 50% цукру та олії, 33% овочів, 25% картоплі, молока та м'яса. Але неефективна система господарювання вкрай деформувала структуру промислового і сільськогосподарського виробництва. Практично в Україні не існувало замкнутих виробничих циклів, маже 80% усього виробництва залежало від імпорту комплектуючих виробів і сировини, українська економіка була надто мілітаризована; Москва по-варварськи «викачала» з республіки майже всі її природні багатства – нафту, газ, ліс, руди, сірку, значну частину вугілля. Зношеність основних виробничих фондів у промисловості становила близько 50%. Україна мала найвищий у світі рівень розораності сільськогосподарських угідь – 82% (для порівняння: у США – 16%, В Європі – 30%, в СРСР – 37%).

Політична й економічна криза позначились й на соціальній сфері, рівень життя населення України був значно нижчим не лише від західних країн, а й порівняно з Росією та СРСР загалом. Постійно погіршувалася демографічна ситуація, знижувався природний приріст населення, смертність перевищувала народжуваність. Вкрай складною була екологічна ситуація (особливо після аварії на ЧАЕС).

Посилювалася політична конфронтація, особливо між прихильниками незалежності України і компартноменклатурою, яка прагнула зберегти Союз.

Поляризація політичних сил сягнула піку восени 1990 р. Жовтневе голодування студентів з 24 міст України, відоме під назвою «революція на граніті», вимоги студентів відставки уряду, надання Декларації про державний суверенітет України конституційної сили, оголошення нових виборів на багатопартійній основі, заборони відбування військової служби громадянами України за її межами, привели до відставки уряду В. Масола.

Намагаючись врятувати від розпаду Радянський Союз компартійна номенклатура зініціювала в березні 1991 р. референдум, на який було винесене наступне питання: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?». Український парламент вирішив внести до бюлетеня додаткове запитання: «Чи згодні Ви з тим, Україна має бути в складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?» На перше запитання «так» відповіли 70,2%, на друге – 80,2 % громадян, які взяли участь у референдумі.

До літа 1991 р. ситуація в Україні суттєво ускладнилася: шахтарські страйки в Донбасі й Західній Україні, на яких висувалися не лише економічні, а й політичні вимоги, Установчий з'їзд Всеукраїнської організації солідарності трудящих, на якому учасники ставили питання про вихід України з СРСР, розпуск КПРС, припинення урядом УРСР усіх фінансових відрахувань до центру, розпуск Верховної ради УРСР та ін. свідчили, що радянська імперія «тріщить по швах».

В серпні 1991 р. група найвищих державних і партійних діячів СРСР спробувала шляхом державного перевороту (путчу) врятувати тоталітарну систему та імперію. 19 серпня було проголошено створення *Державного Комітету з надзвичайного стану* (ДКНС) на чолі з віце-президентом СРСР Г. Янаєвим. ДКНС ухвалив припинити діяльність політичних партій, громадських організацій і масових рухів, заборонити мітинги, демонстрації, страйки, запровадити комендантську годину, цензуру і т. д. В Москву було введено війська. Але спроба державного перевороту зустріла рішучий опір й за кілька днів потерпіла фіаско.

В Україну організатори путчу планували ввести війська, ліквідувати суверенітет республіки та зародки народовладдя, придушити дедалі зростаючий потяг українців до створення незалежної держави. Для реалізації цих планів заколотники здійснили ряд військово-організаційних заходів, котрі, на щастя, не вдалося повністю втілити в життя.

Голова Верховної Ради України Л. Кравчук 19 серпня 1991 р. виступив на українському телебаченні, закликав зберігати витримку, дотримуватися Конституції, громадського порядку, запобігати конфронтації тощо. 20 серпня в заяві Президії Верховної Ради УРСР стверджувалося, що розпорядження ДКНС «не мають юридичної сили на території України». Частина членів Президії оприлюднила власну заяву, в якій дії ДКНС названо неконституційними і незаконними, а в разі спроб захоплення влади в республіці, народ закликали до

непокори. Цього ж дня, Народна рада створила коаліцію «Незалежна демократична Україна», яка визнала переворот неконституційним.

Серпневі події ще раз засвідчили антидемократичну антиукраїнську суть КПРС та її філії КПУ. Секретаріат ЦК КПУ, отримавши шифрограму з Москви про запровадження надзвичайного стану, зобов'язав парткоми керуватися документами ДКНС. Така поведінка керівництва КПУ дала підставу Президії Верховної Ради України прийняти указ «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України», як організації, що за попередніми даними, взяла участь в державному перевороті. 30 серпня 1991 р. було видано указ Президії Верховної Ради України «Про заборону діяльності Компартії України».

Відбулися суттєві зміни в державному і суспільному житті, посилили відцентрові тенденції в СРСР. В Україні склалася якісно нова ситуація, переважна більшість населення й політикуму солідаризувалося з відомим гаслом Миколи Хвильового «Геть від Москви!».

24 серпня 1991 р. відкрилася позачергова сесія Верховної Ради України, на якій було розглянуто політичну ситуацію й ухвалено *Акт проголошення незалежності України*: «Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України. Територія України є неподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України. Цей Акт набуває чинності з моменту його схвалення».

З метою всенародного підтвердження Акту про незалежність України було вирішено провести 1 грудня *всеукраїнський референдум*. Він став виявом політичної зрілості українського народу – 90,35% учасників референдуму підтвердили Акт проголошення незалежності України. Паралельно з референдумом відбувалися вибори Президента України, на яких переміг Л. Кравчук (61,59%), В. Чорновіл отримав 23,72% голосів, Л. Лук'яненко – 4,49%, В. Гриньов – 4,17%, І. Юхновський – 1,74%, Л. Табурянський – 0,57%.

5 грудня 1991 р. Верховна Рада України у зверненні «До парламентаріїв і народів світу» наголосила, що договір 1922 р. про утворення СРСР є для України недійсним. 7-8 грудня 1991 р. в Біловезькій Пущі Президент України Л. Кравчук, Голова Верховної Ради Республіки Білорусь С. Шушкевич і Президент Росії Б. Єльцин константували *розпад СРСР* і підписали угоду про утворення *Співдружності Незалежних Держав* (СНД). 10 грудня угоду ратифікував український парламент.

Таким чином, радянська імперія під назвою СРСР, проіснувавши шістьдесят дев'ять років розпалася. Її остаточна руйнація, зауважує О. Бойко, це, з одного боку, цілком логічний результат вичерпання сил та можливостей адаптації радянської системи до кардинальних змін у світі, невдачі серії спроб

суспільних модернізацій, втрати діючою напівтрансформованою моделлю унітарної держави реальних перспектив розвитку, з іншого – наслідок дії республіканських політичних еліт, передусім Росії та України. Але це очевидно не всі причини. Не меншу роль в зруйнуванні СРСР відіграв український національно-визвольний рух, що тривав усі роки існування цього імперського утворення. Важливо звернути увагу на принципову тезу дослідників: «...на відміну від країн Центральної Європи – Польщі, Чехо-Словаччини та інших, а також республік Балтії, в Україні не відбулося рішучого зламу старої системи і повного усунення від влади комуністичної верхівки. При владі в республіці залишалася здебільшого та ж сама управлінська еліта, що й до серпня 1991 р.»

Від серпня 1991 р. Україна вступила в новий етап свого розвитку. Незалежність, про яку мріяло багато поколінь українців і за яку покладали свої голови тисячі українських патріотів, стала реальністю. Відтепер майбутнє України залежало насамперед від її громадян, тих, хто 1 грудня 1991 р. проголосував за її самостійність. Але, як виявилось згодом, ті понад дев'яносто відсотків, що віддали свої голоси за незалежність України, зробили це з різних причин.

Від радянського періоду Україна успадкувала територію що дорівнює 603,7 км² і є більшою, ніж територія Франції (544 км²), Іспанії (505 км²), Швеції (450 км²), Німеччини (356,3 км²), Польщі (312,7 км²). Кількість населення за даними 2003 р. складала 49,5 млн осіб, або 7,3% від кількості населення Європи. 68% громадян України проживають в містах, 32% – у сільській місцевості. Адміністративна структура України: 24 області, 490 районів, 1353 міста, 10196 сіл й Автономна республіка Крим. На грудневому референдумі 1991 р., у 20 областях України понад 90% виборців висловили своє схвалення, а в п'яти – понад 80% Акту про незалежність України. В Криму і Севастополі цей показник відповідно 54,19% та 57,07%.

Першими правовими документами держави Україна стали: Декларація прав національностей України, закони «Про громадянство України», «Про збройні сили України», «Про державний кордон України», «Про прикордонні війська України», «Про прокуратуру», «Про утворення державного митного комітету України» та ряд інших.

Особливе місце в державній атрибутиці займають гімн, герб та прапор. Український народ давно визначився з своїми національними символами, обравши за гімн пісню на слова Павла Чубинського та музику Михайла Вербицького «Ще не вмерла Україна»; герб – Тризуб князя Володимира; прапор – синьо-жовте знамено. Офіційне ж визнання національної символіки як державної проходило при запеклому опорі прокомуністичних сил. Тільки 28 січня 1992 р. постановою Верховної Ради синьо-жовтий був затверджений Державним прапором України. 19 лютого 1992 р. Верховна Рада затвердила Тризуб як малий герб України. Лише у березні 2003 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про державний гімн», затвердивши текст П. Чубинського та музику М. Вербицького. До червня 1996 р. в Україні діяла радянська Конституція і лише 28 червня 315 голосами в парламенті була прийнята Конституція

незалежної України. Тобто, навіть державні атрибути Україні утверджувалися в гострій політичній боротьбі, а проблеми політичного устрою держави, її економічна модель, духовно-культурні орієнтири й до сьогодні не є чітко визначеними.

За переписом 2001 р. в Україні проживають представники 128 національностей. Українці становлять 77,82% населення (37,5 млн), росіян 17,28% (8,3 млн), 275,7 тис. білорусів, 258,6 тис. молдован, 248,1 тис. татар та інші. За даними цього перепису, українську мову вважали рідною 67,5% населення, що на 2,8% більше, ніж у 1989 р.; російську мову зазначили як рідну 29,6% населення (у 1989 р. на 3,2% більше). При цьому 87,8% населення України засвідчили вільне володіння українською мовою. У 2005 р. в Україні діяли школи з різними мовами навчання: 16,889 – українською, 1411 – російською, 95 – румунською, 69 – угорською, 14 – кримськотатарською, 8 – молдовською, 4 – польською. У 2181 школі навчання ведеться двома і більше мовами.

Після референдуму 1 грудня 1991 р. розпочався процес міжнародного визнання нової держави. Першими 2 грудня 1991 р. незалежність України визнали Польща і Канада, у наступні кілька днів – Угорщина, Литва, Латвія, Росія, Болгарія. Серед західноєвропейських країн першими були Швеція (19 грудня), Норвегія (24 грудня), США (25 грудня). Загалом протягом місяця Україну визнало 57 держав світу, протягом першого року – більше як 130 країн.

Поступово створювалася дипломатична служба України, зокрема Міністерство закордонних справ України. У зовнішній політиці молодій державі домінували два вектори: розвиток відносин з Росією і країнами СНД та інтеграція у європейські та євроатлантичні структури.

Проголошення незалежності України викликало величезний ентузіазм в її населення, адже здійснилася віковична мрія багатьох поколінь українців. Стартові умови для розбудови повноцінної цивілізованої європейської держави були непоганими. Легітимність проголошення незалежності (підтримка понад 90% населення), не викликала сумнівів економічна база, попри деформовано-однобічний характер промисловості, теж не давала підстав для особливої тривоги, природні ресурси, незважаючи на їх хижацько-колоніальну експлуатацію, все ще залишалися значними, міжнародне визнання молодій державі теж вселяло оптимізм.

Головним напрямком політичної трансформації суспільства став перехід від монопартійності до багатопартійності. Дискредитована своєю попередньою політикою та підтримкою ДКНС компартія, здавалося, відійде у небуття, тим більше, що діяльність її була заборонено. Своє негативне ставлення до компартії, населення екстраполювало й на новоутворені партії: які не мають високого авторитету серед населення, в більшості з них не має соціальної бази, вони слабкі ідейно й організаційно і у своїй діяльності не відбивають інтересів громадян України.

Так, на початок 2001 р. членами політичних партій було лише 2-3% дорослого населення України. Зі 125 політичних партій зареєстрованих Міністерством юстиції, станом на 1 січня 2003 р. лише 27 мають місцеві

осередки в усіх регіонах України. Загалом, багатопартійна система України представлена партіями загально визнаного політичного спектру: націоналістичні, націонал-демократичні, ліберальні, соціал-демократичні, комуністичні. Тобто, програма і діяльність будь-якої партії повинна базуватися на певній політичній ідеології: націоналістичній, демократичній, ліберальній, консервативній, комуністичній. На жаль, більшість українських політичних партій не мають чіткої ідеології і є, здебільшого, ситуативними політичними утвореннями, що мають на меті виконання тих чи інших політичних проєктів. Класичними прикладами таких штучних утворень є: Народно-демократична партія (НДП) – «партія влади», Народний союз «Наша Україна» – своєрідний «бізнес-клуб». Спроба частини політичної еліти експлуатувати з корисливою метою соціал-демократичну ідеологію, створивши Соціал-демократичну партію України (об'єднану), теж закінчилася провалом, як тільки її лідер втратив посаду голови Секретаріату Президента. Інші дрібні провокативні політичні проєкти, як лівого, так і правого штибу, не просто закінчилися поразкою, а ще більше підірвали довіру населення до політичних партій.

Загалом, увесь спектр українського політикуму умовно можна було поділити на лівих, центристів і правих. Найсильнішою лівою партією залишалася відновлена у 1993 р. Комуністична партія України (КПУ) на чолі з П. Симоненком. Другою за потужністю лівою партією була Соціалістична партія України (СПУ) очолювана О. Морозом. ультраліві позиції займала Прогресивна соціалістична партія України Н. Вітренко.

Центристські партії являють собою широкий політичний спектр – від націонал-демократичного – ліберально-демократичного – до соціал-демократичного спрямування. Політологи розрізняють серед них: правоцентристів, центристів, лівоцентристів. Класичною правоцентристською партією був Народний рух України, очолюваний протягом 1992-1997 років В. Чорноволом, а після його загибелі Г. Удовенком, згодом Б. Тарасюком. Сюди ж можна віднести й Український народний рух Ю. Костенка, що утворився після розколу Руху; Демократичну партію України Ю. Бадзя. До центристських слід можна віднести Партію зелених України Ю. Кононова, Ліберальну партію України В. Щербаня, партію «Реформи і порядок» В. Пинзеника. Лівоцентристську нішу займала Соціал-демократична партія України (об'єднана) В. Медведчука, Трудовий конгрес України та інші.

Новим явищем в політичному житті України періоду незалежності стала поява не лише «партій влади», як уже згадувані НДП, НСНУ, а також Аграрної партії України, Партії промисловців і підприємців України, Партії регіонів.

Більшість з них з часом перетворилися в т. зв. клієнтельські, або кланово-олігархічні партії. Типовим прикладом цього роду політичних утворень стало Всеукраїнське об'єднання «Громада» П. Лазаренка, Демократичний союз О. Волкова, та й, почасти, «Батьківщина» Ю. Тимошенко, Партія регіонів України В. Януковича, сучасні партії, що представлені в парламенті.

Праву нішу українського політикуму займали насамперед націоналістичні структури: Організація Українських Націоналістів (революційна), очолювана тривалий час С. Стецько ОУН (р); Конгрес Українських Націоналістів (КУН);

Організація українських Націоналістів (мельниківців) М. Плав'юка, Організація Українських Націоналістів в Україні І. Кандиби. В діаспорі діє Організація Українських Націоналістів за кордоном, більш відомі як «двійкарі» (ОУН (д)). До цього крила належить ультраправа Українська Національна Асамблея - Українська народна самооборона (УНА-УНСО), що її тривалий час очолював Д. Корчинський, а також ГСПО «Тризуб» ім. С. Бандери.

Ще більш складними і неоднозначними є проблеми соціально-економічного розвитку України. Адже практично до сьогоднішнього дня не має чіткої моделі трансформації радянської командно-адміністративної економіки в ринкову, а ті схеми її роздержавлення і зміни форм власності привели до зубожіння двох третин населення України й фантастичного збагачення групки олігархів. Компартія, державна та господарська еліта, яка після розвалу СРСР залишилась при владі «приватизувала» все – від невеличких підприємств – до стратегічних промислових об'єктів, від майна Компартії, об'єктів соціальної інфраструктури – до профспілкових санаторіїв, баз відпочинку і т. д. Тепер залишилося тільки зняти мораторій на продаж землі й більшості населення України залишиться лише повітря (і то не вельми чисте), бо все решта, включаючи і воду – «приватизовано». Без сумніву мають рацію ті дослідники, які пишуть про «дику», цинічно-грабіжницьку приватизацію, яка відкрила шлях первісному нагромадженню капіталу й появі т. зв. «нових українців» – мільйонерів і мільярдерів, які входять у списки найбагатших людей Європи.

Внаслідок псевдореформ 80 % реального економічного потенціалу України захопили 20 «сімей-кланів». Тотальна корупція та криміналізація державного апарату охопили всі сфери суспільного життя. Якщо в 1998 р. міжнародні експерти за рівнем корупції ставили Україну на 16-те місце в світі, то в 2000-му – вже на 3-му. Корупція стала реальною загрозою національній безпеці та демократичному розвитку України. За перші сім років незалежності на 75% зменшився валовий внутрішній продукт, на 50% виробництво продовольства, видобуток вугілля, нафти, газу, залізної руди. За цей час у 33 рази зменшилося виробництво тракторів, у 25 – металообробних верстатів, у 20 – дорожньої техніки, у 15 – тканин, 25 – взуття. З виробництва деяких товарів Україна зазнала спаду у сотні разів: у 515 разів скоротився випуск мотоциклів, у 63 рази – дитячого трикотажу, 60,5 – телевізорів. Україна перетворилася на ринок збуту дешевого ширьжитку іноземного походження. За десять років незалежності Україна втратила економічного потенціалу значно більше ніж потягом Другої світової війни. За даними Світового банку, рівень інфляції у 1993 р. був найвищий у світі – понад 10000%. У сільському господарстві зерна поменшало вдвічі, м'яса і молока – утричі, цукру – у 3,5 рази. Доходи населення різко зменшилися – 82% населення у середині 90-х років опинилося на межі бідності.

За даними ООН у 2002 р. Україна посіла 80-те місце серед 173 країн світу за рівнем життя. Станом на 1 квітня 2003 р. 46,6% українців животіли у безпросвітних злиднях. Хіба такої України хотіли мільйони людей, які 1991 р. голосували за незалежність?

Тому мав підстави Іван Дзюба у 1992 р. поставити запитання: чи не судилося нинішній незалежній Україні остаточно і назавжди поховати й саму ідею української державності? У всякому разі, компрометація цієї ідеї йде повним ходом і в усіх можливих напрямках. В багатьох своїх працях він пробує відповісти на запитання: чому так сталося?

«Одним із суб'єктивних чинників (чи не найістотнішим) нашого занепаду й осоромлення перед світом, – пише І. Дзюба, – є глибока деукраїнізованість, знекоріненість – емоційна, культурна, світоглядна – більшої частини керівного політичного, економічного, виробничого корпусу. Саме їхня [позиція] щодо історичного буття і культури свого народу, забезпечила їм фантастичну винахідливість у методах пограбування співвітчизників, методах лобіювання чужих інтересів, саботування тих проєктів, які могли б зменшити енергетичну, інформаційну, культурну та іншу залежність від небезкорисливих сусідів все це вплинуло й на духовний тонус суспільства..., [яке] перебуває у глибокій духовній кризі.... Воістину трагічним є те, що українська культура і мова як знак нації мають утверджуватися серед обставин глибокої моральної і поведінчої деградації суспільства. ... Значна частина засобів масової інформації працює на пониження морального рівня і примітизацію запитів і смаків людності, заробляючи на масовано стимульованій нерозбірливості читача. І безсоромно паразитує, мародерствує на національній не сформованості, на глибокій зрусифікованості суспільства, нагнітаючи компанію компрометації української культури і українства взагалі».

І. Дзюба зазначає: «Якщо ці процеси не буде зупинено, то не виключено, що в майбутньому ми матимемо Україну без українців. Тобто будуть люди, які називають себе українцями і матимуть українські прізвища, але не буде української мови і культури, як актуальної реальності, як обличчя суспільства».

Як не прикро, але такий стан в державі Україна значною мірою залишається й сьогодні. «*Помаранчеву революцію*» 2004 року та «*Революцію гідності*» 2013-2014 рр. («Євромайдан») – можна розглядати, як етапи Третьої національної української революції. З одного боку, це новітня демократична революція, що чітко визначила і поставила на порядок денний широке коло наболілих не лише політичних, соціально-економічних, морально-етичних проблем. Вона здійснила прорив українського суспільства до нової політичної якості, змінила його стан, самооцінку і значною мірою усталену впродовж десятиліть психологію, визначила геополітичний напрямок розвитку. З іншого – великі надії населення України, пов'язані з цією революцією, знов не виправдовуються.

«Помаранчева революція» стала насамперед світоглядною революцією в душах і серцях мільйонів людей. Саме вони українські громадяни – привели до влади *Віктора Ющенка*, який став Президентом України та *Юлію Тимошенко* – прем'єр міністром. Привели до влади, розраховуючи, що вони та їх команда реалізують основні гасла Майдану й почнуть нарешті розбудову демократичної, української не за назвою, а суттю держави.

На жаль, так не сталося. Політичні еліти, в т.ч. так звана «помаранчева», вже вкотре продемонстрували свій кланово-корпоративний егоїзм, домінування

бізнесових інтересів над національними. Чергові сварки, розколи, намагання Президента, Прем'єра та виконавчої влади перетягнути на себе максимум повноважень ще більше ускладнили ситуацію в Україні. Протистояння в українському політикумі дедалі більше загрожували національній безпеці України. Практично ніяких змін не внесли дострокові парламентські вибори 2006-го року. Протистояння політичних сил, за якими стоять олігархічні клани тривало. Це засвідчили і президентські *вибори 2010*, що привели до влади *Віктора Януковича*, і президентські *вибори 2014*, що привели до влади *Петра Порошенка*.

На президентський та дострокових парламентських *виборах 2019 року Володимиру Зеленському*, який позиціонував себе як новий харизматичний чесний лідер-патріот, та його партії «*Слуга народу*» фактично вдалося об'єднати українців. Однак, непослідовна політика уряду та часті зміни міністрів ставлять питання щодо їх професіоналізму, вкотре залишаючи майбутнє України невизначеним.

І. Дзюба якцентує увагу на парадоксах нашого державотворення, на тому, що наша «еліта» не була і не є національною елітою, це псевдоеліта «в якій змішалися відламки радпартноменклатури, найметикованіші «ребята» з пізньокомсомольського господарства, політичні кар'єристи-демагоги, сумнівного походження скоробагатьки». Це вони породили ті зерна зневіри, безвідповідальності, цинізму, неповаги до законів, моралі й самої України, зерна політичної продажності й ентузіазму за грошові подачки... Не рік і не два знадобляться для морального оздоровлення суспільства. Може, кілька поколінь видихуватиме цю моральну отруту... Нічого не робиться і не видно, щоб робилося в майбутньому, для формування національної ідентичності українців як сучасної політичної нації – для створення єдиного інформаційного і культурного простору. Навпаки, триває велика геополітична гра на підтримку давніх процесів деукраїнізації Сходу і Півдня».

У великій геополітичній грі, в яку втягнуто увесь світ, першими номерами виступають, насамперед дві супер-держави – США та Росія. Заручником їхнього протистояння стали колишні пострадянські республіки, в т.ч. Україна.

Кінець другого тисячоліття збігся з глобальними змінами на геополітичній шахівниці. Це дедалі зростаючий вплив найбільшої світової держави – Китаю, і протистояння мусульманського і християнського світу, і збройні конфлікти, які розв'язали США та Росія й багато інших проблем та викликів, які постали перед світовою цивілізацією складовою частиною якої є Україна.

В умовах внутрішніх протистоянь і конфліктів між олігархічними кланами, продажності політичних еліт, українське суспільство знову відчутно відстає від цивілізаційно-культурних та інтелектуальних ритмів розвитку Європи. Українські наука і культура часто не готові відповісти на виклики нового мислення і світоглядання, які напливають із Заходу. Причому, прихід нових ідей та теорій, зазначають дослідники, дозується і тенденційно спрямовується певними зацікавленими лібералістськими середовищами – різними політичними центрами, фондами, науковими інститутами, які прагнуть витворити єдиний космополітично-лібералістський простір. Цей своєрідний

«імперіалізм без імперій», прагне підпорядкувати собі народи і території через внутрішній розклад, перетворення народу в масу без етнічної і національної свідомості, без традицій і коренів – у т.зв. безнаціональне суспільство, яке легко визискувати економічно. Як наголошує С. Андрусів, найефективнішим і найбільш випробуваним засобом його утвердження й поширення в світі є космополітизм і зовні приваблива риторика про вищість прав людини над правами націй, про перевагу універсального («інтернаціонального») над національно – етнічним, а в Україні – настирливе переконування українців, які становлять понад сімдесят відсотків населення, у тому, що у теперішньому державному будівництві «національна ідея не спрацювала», тому треба формувати не «етнічну», а «політичну націю». Насправді ж йдеться про те, щоб в Україні не було саме української нації.

На сьогодні в українській дійсності, як і раніше, спостерігається хаотичний симбіоз різнорідного, іноді взаємовиключного, що робить визначення нечіткими, а межі нестійкими. Такий стан речей задовольняє авторитарну владу, котра не бажає втратити свій контроль над усім. Там же, де немає межі, немає свободи.

Від того, як населення країни ототожнює себе з певною культурою, державними та правовими інституціями держави, залежить територіальна цілісність, взаємовідносини між різними групами населення: етнічними, політичними, соціальними, релігійними. Тому необхідна національна консолідація громадян України та усвідомлення ними причетності до цього об'єктивного для кожної держави процесу. Формування загальнонаціональної ідентичності здатне зміцнити цілісність країни.

В контексті цих глобалізаційних викликів та постмодерністських інтерпретацій, «Історія України», як науковий і навчальний предмет, й надалі залишається серйозним інструментом формування національної ідентичності.

Плани практичних занять

ПЗ 1. Фільварково-панщинна система господарювання

План

1. Передумови переходу від середньовічної оброчної системи до фільварково-панщинного господарства.
2. Узаконення фільварково-панщинної системи господарювання в Польщі та Речі Посполитій.
3. Люблінська унія та експансія магнатів в українські землі.
4. Козацтво у др. пол. XVI - пер. пол. XVII ст.

Розкриваючи питання про становище українських земель у XVI ст., зверніть увагу на той факт, що вони були розділені між кількома державами; більшість із них була інкорпорована Річчю Посполитою. На цих землях запроваджувався адміністративно-територіальний устрій за польським взірцем.

З'ясуйте поняття **воєводство** (назвіть воєводства на українських землях). Поясніть систему влади й управління. Розкрийте основні положення Третього Литовського статуту (*1588 р.*) і покажіть, як відбувався процес остаточного оформлення кріпосного права.

Пояснюючи особливості соціально-економічного розвитку українських земель у XVI ст., визначте зміст понять: **магнати, шляхта (дрібна та середня), пани, фільварок, панщина**; відзначте, які фактори впливали на їхній розвиток; охарактеризуйте розвиток основних галузей господарства.

Розкриваючи питання про зростання ролі українського козацтва, зверніть увагу на складність політичної ситуації в Україні наприкінці XVI ст., яка була зумовлена втратою державності України в умовах посиленого польського наступу на її автономні права та постійною загрозою турецько-татарської агресії. Поясніть, що в цей період історії козацький рух за своїм характером набирає ознак національно-визвольної боротьби українства за свої права. Поясніть зміст поняття **національно-визвольний рух**. Доведіть, що козацтво у цей період перетворюється на провідну соціальну верству населення. Визначаючи причини наростання козацько-селянських рухів, виділіть соціально-економічні, соціально-політичні та національно-релігійні чинники. Окремо охарактеризуйте рушійні сили національно-визвольної боротьби наприкінці XVI ст., мету боротьби різних соціальних верств.

Характеристику повстання під проводом К. Косинського та С. Наливайка радимо подавати за таким планом: дата повстання, ватажки, рушійні сили, територія поширення, події, що стали приводом до повстання, етапи у ході повстання, перебіг основних подій, результати і наслідки повстання, причини поразок, історичне значення. Окремо розкрийте історичні портрети ватажків повстання: К. Косинського та С. Наливайка.

Зверніть увагу, що риси політичного життя в Україні цього періоду мало відрізнялись від попередніх десятиліть: посилювався національно-релігійний гніт; в економічному житті зростало значення магнатського та шляхетського землеволодіння, зміцнювалася фільваркова система господарювання з

кріпосною залежністю; продовжувалось обмеження прав і свобод міського населення.

Розкрийте наслідки запровадження єдиного загальнодержавного податку **1629 р.** та причини такого явища, як **покозачення**. Охарактеризуйте зміни, що стались у ставленні польського уряду до козацтва.

Характеристику повстань у 20-30-ті рр. XVII ст. радимо подавати за таким планом: дата повстання, ватажки, рушійні сили, територія поширення, події, що стали приводом до повстання, етапи у ході повстання, перебіг основних подій, результати і наслідки повстання, причини поразок, історичне значення.

Розкрийте зміст поняття «**доба золотого спокою**».

Підсумуйте, що історичне значення національно-визвольної боротьби наприкінці XVI - у 20-30-ті рр. XVII ст. полягає у тому, що козацько-селянські рухи були виявом національно-соціального протесту і боротьби українства за свої права в умовах посиленої колонізації та окатоличення.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Історик С. Леп'явко у книзі «Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні» дає таку оцінку козацтву як історичному феномену України: «Козацтво (за винятком окремих осіб) не змогло усвідомити себе повноцінним суб'єктом суспільно-політичних відносин, господарем власної землі, відповідальною за свій народ елітою. Очевидно, що саме це було однією з головних причин трагедії козацької України». Водночас, як письменник М. Гоголь з пафосом писав: «Так ось вона, Січ, ось це гніздо, звідки вилітають всі ті горді і міцні, як леви, ось звідки розливається воля».

У чому полягає історичне значення українського козацтва? Чи погоджуєтесь Ви з наведеними поглядами? Чому виникли такі дві різні трактовки?

Теми доповідей та презентацій

1. Історичний портрет ватажка козацько-селянських повстань за вибором (Жмайла, Тараса Федоровича (Трясила), Павла Павлюка, Якова Острянині, Дмитра Гуні).

Робота з джерелами

1) У постанові польського сейму 1590 р. зазначається, що «...від значних у наших державах просторів пустих земель, розташованих на кордоні за Білою Церквою, ніякої користі нема ні громадської, ні приватної... Тому, внаслідок даного нам від усіх чинів дозволу, встановлюємо, що будемо вважати себе вільними в роздачі... тих пустирів на вічність особам шляхетського стану, вислуженим перед нами і Річчю Посполитою... а саме: Трахтемирівський монастир над Дніпром, Боришпільський з селищем Іванківським, городище Володарське і до нього селище Велика Слобода над рікою Россю, Рокитне над тою ж рікою – трьом особам, як їх привілеї свідчать».

Про які процеси в Польській державі свідчить наведений текст документа? Схарактеризуйте нові риси у розвитку феодального землеволодіння, що з'явилися у XVI - на поч. XVII ст.

2) Проаналізуйте наведений опис повинностей селян Вінницького повіту: «Друге село пана Семена Кмітича, на ім'я Пелчевці, з присілком Салатами; чоловіків 70, дають панові на 19 кіп грошів, ходять робити на пашню дворову протягом усього літа, орати пригоном – день і на толоку – день, а два дні жати; в тому селі млинів два, корчми дві, копщини з корчми 4 копи грошів. А якщо який-небудь чоловік з тих сіл геть іде, то він повинен дати панові 6 кіп відхідного».

Чому чоловік, що йшов від пана, мусив давати відкупного? Що таке «кріпосне право»? Визначте основні етапи закріпачення селян у литовсько-польську добу. Охарактеризуйте основні категорії селян цієї доби. Які форми залежності селянства існували у XVI - на поч. XVII ст.?

Складання таблиці

У своєму дослідженні історик С. Леп'явко пише: «Косинський став заводієм козацьких заворушень. Його особисті мотиви можна розцінювати як дрібний привід, останній поштовх, той особистий фактор, без якого не може обійтися початок будь-якої справи. Несплата грошей козацтву була основним приводом до повстання, але за ним крилися глибші соціальні причини...»

Заповніть таблицю «Козацькі повстання кінця XVI ст. – 20-30-х рр. XVII ст.» за схемою:

Причини повстання	Соціальний склад повстанців	Мета руху	Основні події		Результати, наслідки
			дата	події	

Література

1. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. К.: Академвидав, 2018. 780 с.
2. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів: Світ, 2003. 520 с.
3. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. К., 2002. 448 с.
4. Новий довідник: Історія України / упоряд. С. Крупчан, Т. Крупчан, О. Скопненко [та ін.]. К.: ТОВ «КАЗКА», 2006. 736 с.
5. Плохій С. Брама Європи. Х., 2016. 496 с.
6. Тіні згаданих предків. Від склавинів до русинів. Прадавня Україна, Русь і походження українців / [Михайло Відейко та ін. ; упоряд. Кирило Галушко]. Харків: Книжковий Клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2016. 351 с.
7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К.: Критика, 2005. 584 с.

ПЗ 2. Церковне життя у др. пол. XVI - пер. пол. XVII ст.

План

1. Навчально-культурні осередки.
2. Полемічна література.
3. Берестейська церковна унія (1596).
4. Відновлення української православної ієрархії.

Розкриваючи процес розвитку освіти й науки, необхідно звернути увагу на рівень освіченості не лише представників знаті, а й простого люду, навести приклади центрів освіти і розвитку писемності. Поясніть, чому Києво-Могилянську академію історики називають центром освіти і науки не лише України, а й самої Східної Європи.

Доведіть, що літописання стало продовженням літературних традицій Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Розкажіть про розвиток книгодрукування. Назвіть найбільші тогочасні центри книгодрукування.

Характеризуючи релігійне життя в Україні XVI-XVII ст., поясніть поняття **Реформація, протестантизм** та чинники, що визначали релігійне життя в Україні у зазначений період. Наведіть приклади впливу ідей Реформації в Україні, зокрема розкрийте суть такого явища, як братський рух. Поясніть причини появи нового жанру української літератури – **полемічної літератури**. Наведіть приклади літературних творів полемічного характеру. Назвіть їхніх авторів.

Поясніть поняття **братства, ставропігія, полемічна література**.

Розкрийте також зміст подій: *1586 р., 1615 р., 1632 р.*

Висвітлюючи питання про становище православної церкви, розкрийте сутність історичного явища цього періоду – **криза православ'я**, назвіть її ознаки та з'ясуйте причини, що її викликали. Опишіть хід церковних соборів у Бресті, охарактеризуйте й визначте історичне значення їхніх рішень, їхній вплив на подальшу долю України та її населення.

Розкриваючи питання про становище греко-католицької церкви в Україні, зверніть увагу на складність її становища, покажіть фактори, що визначали її кризовий стан. Охарактеризуйте діяльність митрополита **Йосифа Рутського**. Поясніть, чому ідея створення єдиної церковної організації в Україні – Українського патріархату так і не мала успіху.

З'ясуйте основний зміст церковної реформи **Петра Могили**. Зверніть увагу на заходи з відновлення церковної ієрархії, налагодження дисципліни серед служителів культу, впорядкування церковного богослужіння, запровадження богослужіння українською мовою, підтримання книгодрукування, обмеження втручання магнатів у життя приходів, підвищення освітнього рівня духовенства, піднесення ролі митрополита. Поясніть поняття «**Могилянська доба**». Визначте історичне значення діяльності митрополита П. Могили.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Чим займалися православні братства? Доведіть, що діяльність братств була спричинена Реформацією у Європі.

2. Які міста були основними осередками української культури в XVI-XVII ст.?

3. Спроба Риму ввести на початку 80-х рр. XVI ст. новий – григоріанський – календар на всій території Речі Посполитої спричинила різке міжконфесійне загострення у державі, сильний опозиційний рух як православних, так і протестантів.

Чому ці дії мали такі суттєві наслідки? Висловіть власну думку. Наведіть факти, що свідчать про наступ католицизму на права православних.

4. М. Грушевський, підсумовуючи діяльність братств, писав:

«З боку патріарха наділення такими величезними правами цієї організації не було вчинком розваженим. Такі права рішуче противилися всьому канонічному устроєві православної церкви. Це мало нещасливі наслідки: владики українські були ображені такою самоволею патріархів, і це було одним з важніших мотивів переходу їх на унію».

Які права має на увазі М. Грушевський? Що таке право «ставропігії»?

У чому справедливість чи несправедливість такої оцінки діяльності братства?

Що було, на вашу думку, позитивного, а що негативного у братському русі?

5. В Україні протягом 1591-1622 рр. Львівська друкарня видрукувала 13 книжок, Острозька протягом 1574-1595 рр. – 18 книг, Київська протягом перших 15 років свого існування – 40 книг, серед яких значна частина – монументальні видання в 500-1500 сторінок.

Яке явище ілюструє наведена статистика? Визначте значення цього явища.

Порівняйте розвиток книгодрукування в Україні, Московії та Західній Європі.

6. Розкажіть, як і чому в Україні виникла греко-католицька церква?

Доведіть, що її поява стала закономірним явищем релігійного життя в Україні.

7. У чому полягає історичне значення заснування Києво-Могилянської академії?

8. Яких заходів вживали митрополити Іов Борецький та Петро Могила для поліпшення становища православної церкви?

Література

1. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. К.: Академвидав, 2018. 780 с.
2. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів: Світ, 2003. 520 с.
3. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. К., 2002. 448 с.
4. Новий довідник: Історія України / упоряд. С. Крупчан, Т. Крупчан, О. Скопненко [та ін.]. К.: ТОВ «КАЗКА», 2006. 736 с.
5. Плохій С. Брама Європи. Х., 2016. 496 с.
6. Тіні згаданих предків. Від склавинів до русинів. Прадавня Україна, Русь і походження українців / [Михайло Відейко та ін. ; упоряд. Кирило Галушко]. Харків: Книжковий Клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2016. 351 с.
7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К.: Критика, 2005. 584 с.

ПЗ 3. Національно визвольна революція сер. XVII ст.: загальна характеристика.

План

1. Передумови, причини та рушійні сили революції.
2. Періодизація революції та основні військові події 1648-1653 рр.
3. Суперечливі оцінки подій сер. XVII ст. в українській та зарубіжній історіографії: повстання, національно-визвольна війна, українська революція тощо.

Висвітлюючи питання про передумови Української революції середини XVII ст., розкрийте причини війни, поділивши їх на комплекси: соціально-економічні, суспільно-політичні, національно-релігійні. Опишіть події, що стали приводом до війни. Розкрийте роль гетьмана Б. Хмельницького у організації підготовки до боротьби проти польського володарювання.

Визначте характер війни, назвіть основні її рушійні сили та встановіть мету участі у ній представників різних соціальних верств.

Описуючи хід збройної боротьби протягом 1648-1649 рр., розкажіть про хід і результати основних битв: Жовтоводської (5-6 травня 1648 р.), Корсунської (16 травня 1648 р.), Пилявецької (11-13 вересня 1648 р.), облоги Львова та Замостя (осінь 1648 р.); визначте значення збройної боротьби під Лоевим (21 липня 1649 р.), Збаражем (червень - липень 1649 р.), Зборовом (5-6 серпня 1649 р.). Зверніть увагу на урочистий в'їзд гетьмана Б. Хмельницького до Києва, хід і результати польсько-українських переговорів (січень 1649 р.), умови Зборівського договору (серпень 1649 р.).

Характеризуючи воєнно-політичні події 1650-1653 рр., розкажіть про хід і результати таких подій: перший молдавський похід (серпень - вересень 1650 р.), битва під Берестечком (18-30 червня 1651 р.), похід литовського війська на Київ (літо 1651 р.), Білоцерківський мирний договір (18 вересня 1651 р.), битва під Батогом (травень 1652 р.), другий і третій молдавські походи (1652-1653 рр.), Жванецька облога (осінь 1653 р.), Кам'янецька угода (5 грудня 1653 р.).

Простежте за історичною літературою як змінювалася оцінка подій сер. XVII ст. Чим зумовлені різні погляди істориків на зазначені події? Як ви самі можете охарактеризувати Хмельниччину? Аргументуйте свою позицію, використавши джерела.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Які наслідки мали перші переможні битви повстанців?
2. Як проходила Зборівсько-Збаразька кампанія? Які вона мала результати?
3. Чому Зборівський договір не відповідав фактичним успіхам Національно-визвольної війни? Які його наслідки? Визначте його історичне значення.
4. Порівняйте умови Зборівського та Білоцерківського договорів? Про що свідчили такі зміни?

5. Простежте еволюцію взаємин між Кримським ханством і Українською козацькою державою.

6. Яку роль в становленні Української держави відіграли молдавські походи Б. Хмельницького?

Теми доповідей та презентацій

1. Історичний портрет соратника Б. Хмельницького за вибором студента.

Література

1. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. К.: Академвидав, 2018. 780 с.
2. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів: Світ, 2003. 520 с.
3. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. К., 2002. 448 с.
4. Новий довідник: Історія України / упоряд. С. Крупчан, Т. Крупчан, О. Скопненко [та ін.]. К.: ТОВ «КАЗКА», 2006. 736 с.
5. Плохій С. Брама Європи. Х., 2016. 496 с.
6. Тіні згаданих предків. Від склавинів до русинів. Прадавня Україна, Русь і походження українців / [Михайло Відейко та ін. ; упоряд. Кирило Галушко]. Харків: Книжковий Клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2016. 351 с.
7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К.: Критика, 2005. 584 с.

ПЗ 4. Українська гетьманська держава Б. Хмельницького

План

1. Утворення Української козацької держави – «Війська Запорозького».
2. Характеристика державного устрою.
3. Українсько-московський договір 1654 р., його інтерпретація та наслідки.

Розповідь про утворення Української козацької держави – «Війська Запорозького» радимо будувати за таким планом:

- територія та адміністративно-територіальний устрій держави (*полково-сотенний устрій*);
- органи державної влади (поясніть поняття *гетьман, старшинська рада, генеральний уряд, генеральна старшина, полковник, сотник*);
- збройні сили держави;
- фінансова система держави;
- судочинство (*генеральний військовий суд*);
- державна символіка;
- внутрішня політика держави;
- зовнішня політика гетьмана Б. Хмельницького;
- місце Української держави у міжнародних відносинах тогочасної Європи.

Охарактеризуйте умови та історичне значення українсько-московського договору 1654 р.; розкажіть про хід і результати таких подій: Переяславська рада (8 січня 1654 р.), Охматівська битва (січень 1655 р.), похід у Галичину (весна 1655 р.), Облога Львова та битва під Городком (вересень 1655 р.),

Віленське перемир'я (24 жовтня 1656 р.), військовий союз із Трансільванією (8 жовтня 1656 р.), українсько-шведсько-трансільванський похід (зима 1656 р. - весна 1657 р.), смерть Б. Хмельницького (27 липня 1657 р.).

Акцентуйте вашу увагу на тому, що основним підсумком Української революції середини XVII ст. стало відродження Української держави та радикальні соціально-економічні перетворення (*серед них: ліквідація кріпосного права та утвердження системи козацького землеволодіння*).

Історичне значення Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького полягає у формуванні власне Української держави, подальшому розвитку української національної свідомості.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Які зміни відбулися в соціально-економічній структурі суспільства внаслідок звільнення від польського панування?
2. Яким був політико-адміністративний устрій козацької держави?
3. Яке місце генеральної старшини у військово-адміністративній системі Української козацької держави?
4. Які обов'язки виконували полковники?
5. Що собою являли збройні сили козацької держави? Які підрозділи входили до їхнього складу?
6. Яку територію обіймала козацька держава?
7. Якою була система судочинства у ній?
8. Коли відбулася Охматівська битва? Які вона мала результати?
9. Які причини походу Хмельницького на Львів у 1655 р.? Які результати й наслідки він мав?
11. Якими були умови укладеного між Польщею та Московією Віленського перемир'я?
12. Якими подіями відзначена українсько-шведсько-трансільванська військова кампанія 1657 р.? Які її підсумки?
13. У чому, на вашу думку, полягали причини надзвичайно швидкого створення козацької гетьманської держави?
14. Які риси устрою Запорізької Січі використав Б. Хмельницький, розбудовуючи козацьку гетьманську державу?
15. Чому козацька держава часів Б. Хмельницького отримала назву «Війська Запорозького»?
16. Чому історики, оцінюючи роль Б. Хмельницького, стверджують, що з усіх галузей діяльності гетьмана найяскравішою є державотворення?

Теми доповідей та презентацій

1. Історичний портрет соратника Б. Хмельницького за вибором студента.

Література

1. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. К.: Академвидав, 2018. 780 с.
2. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів: Світ, 2003. 520 с.

3. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. К., 2002. 448 с.
4. Новий довідник: Історія України / упоряд. С. Крупчан, Т. Крупчан, О. Скопненко [та ін.]. К.: ТОВ «КАЗКА», 2006. 736 с.
5. Плохій С. Брама Європи. Х., 2016. 496 с.
6. Тіні згаданих предків. Від склавинів до русинів. Прадавня Україна, Русь і походження українців / [Михайло Відейко та ін. ; упоряд. Кирило Галушко]. Харків: Книжковий Клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2016. 351 с.
7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К.: Критика, 2005. 584 с.

ПЗ 5-6. Період Руїни. Ліквідація української автономії на Правобережжі

План

1. Гетьманування І. Виговського.
2. Період Руїни.
3. Запорізька Січ у другій половині XVII ст.
4. Ліквідація української автономії на Правобережжі.

Розкриваючи питання, охарактеризуйте внутрішнє та міжнародне становище Української держави після смерті Б. Хмельницького, поясніть, за яких обставин гетьманом стає І. Виговський. Розповідаючи про внутрішню політику цього гетьмана, зверніть увагу на її соціальну спрямованість і заходи, що сприяли утвердженню державності. Розкрийте відносини між очільником козацької держави і Запорозькою Січчю та з'ясуйте, як їх загострення було використано московським урядом. Характеризуючи зовнішню політику І. Виговського, назвіть основні її напрямки та конкретні заходи.

Висвітліть хід антигетьманського повстання **1658 р.** на чолі з полковником **Мартиним Пушкарем**. З'ясуйте результати українсько-польських переговорів і зміст **Гадяцького трактату 1658 р.** Опишіть хід і результати **українсько-московської війни 1658-1659 рр.**, окремо зверніть увагу на **Конотопську (Соснівську) битву червня 1659 р.**

Підбиваючи підсумок, визначте основні наслідки гетьманування І. Виговського й історичне значення його діяльності.

Характеризувати період 60-80-х рр. XVII ст. пропонуємо за таким планом:

- другий прихід на гетьманство Ю. Хмельницького;
- Переяславський договір 1659 р.;
- Чуднівська кампанія 1660 р.;
- Слободищенська угода 1660 р.;
- Повстання Я. Сомка; Чорна рада у Ніжині 1663 р.;
- гетьманування І. Брюховецького та Московський договір 1665 р.;
- гетьманування П. Тетері;
- Андрусівський договір 1667 р.;
- гетьманування П. Дорошенка та Корсунські статті 1669 р.;
- гетьманування Д. Многогрішного та Глухівський договір 1669 р.;
- гетьман М. Ханенко;

- гетьманування І. Самойловича; Конотопські статті 1672 р.;
- Бучацький мирний договір 1672 р.;
- Чигиринські походи 1677-1678 рр.;
- Бахчисарайський мирний договір 1681 р. і «Вічний мир» 1686 р.

На завершення висвітлення характерних рис періоду радимо конкретизувати причини міжстаршинської боротьби в Гетьманщині, визначити наслідки доби «Руїни» для історії України.

Характеризуючи Запорізьку Січ у другій половині XVII ст., розкажіть про:

- роль Запоріжжя у роки Української національної революції середини XVII ст. та у добу «Руїни»;
- участь запорожців у війнах проти Польщі, Османської імперії та Кримського ханства (акцентуючи увагу на походах, очолюваних І. Сірком);
- політику московського уряду щодо Запорозької Січі;
- особливості економічного життя Запоріжжя.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Які наслідки мало підписання Гадяцького трактату?
2. Чому внутрішня і зовнішня політика гетьмана І. Виговського не знайшла широкої підтримки в Україні? Охарактеризуйте основні її заходи.
3. Які результати мала українсько-московська війна?
4. Охарактеризуйте підсумки другого гетьманування Ю. Хмельницького.
5. Які наслідки мала Чуднівська кампанія 1660 р.?
6. Розкажіть про діяльність гетьмана І. Брюховецького. Які вона мала наслідки?
7. Визначте наслідки Андрусівського перемир'я.
8. Порівняйте державницьку діяльність гетьманів П. Дорошенка, Д. Многогрішного та І. Самойловича. Відзначте спільне та відмінне.
9. Охарактеризуйте наслідки Руїни в Гетьманщині.
10. Визначте місце Запорозької Січі в історії України другої половини XVII ст.
11. Розкажіть про козацькі походи на чолі з І. Сірком. У чому виявився його талант полководця? Яку роль відіграв кошовий Іван Сірко у подіях доби «Руїни»?

Складання таблиці

1. Заповніть пропуски в таблиці гетьмани України др. пол. XVII ст.

Гетьман	Роки правління	Територія правління, столиця	Назва договору і рік укладення	Країна, на яку орієнтувався
	1657-1659	Гетьманщина, м. Чигирин		
			1663 – Батуринські статті	
			1667 – Підгаєцький мир	

Д. Многогрішний				Московія
	1672-1687			

2. Втрата територіальної цілісності українськими землями у др. пол. XVII ст.

Території України, що відійшли до	За Андрусівським перемир'ям 1667 р.	За Бахчисарайським договором 1681 р.	За «Вічним миром» 1686 р.
Московської держави			
Речі Посполитої			
Османської імперії			

Робота з джерелами

1. «У 1652 р. був осажений на р. Тихій Сосні і Острогощі Український полк у 1000 чоловік з полковником Іваном Зіньківським і усією полковою та сотенною старшиною... Подвір'я для острогощан були надані у посаді з острогом... полковник дістав двір у 300 кв. сажнів, прості козаки – тільки по 70. Кожному одведено землю під городи, клуні й токи. Усім була одведена земля на поля, покос. Надана царем грошова допомога на будівлю і сіянку ярини, надано на прокорм жита й овса».

Охарактеризуйте господарство слобожан.

Порівняйте господарство слобожан, запорожців та українців з Гетьманщини і Правобережжя. Відзначте спільне та відмінне.

2. Користуючись романом П. Куліша «Чорна рада», опишіть перебіг подій Чорної ради у Ніжині (1663 р.).

Література

1. Бойко О.Д. Історія України. Навч. посібн. 3-тє видання доповнене. К.: Академвидав, 2010.
2. Винар Л. Козацька Україна. Київ – Львів – Нью-Йорк – Париж, 2003.
3. Козацькі січі: Нариси з історії українського козацтва 16-19 ст./ Заред. В. А. Смолія. Київ, Запоріжжя, 1998.
4. Мицик Ю. А. Чигирин – гетьманська столиця. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007.
5. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.) // Україна крізь віки: У 15 т. К., 1999. Т. 7.
6. Станіславський В. В. Запорозька Січ та Річ Посполита, 1686-1699. Київ: Ін-т історії НАНУ, 2004.
7. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 2001.
8. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: В 3 т. К., 1991.

ПЗ 7. Ліквідація української автономної державності в Російській імперії

План

1. Гетьманщина як об'єкт імперської політики Росії у XVIII ст.
2. Гетьманування П. Орлика в екзилі.
3. Повстанський рух на Правобережжі.
4. Інкorporація українських земель до складу Росії.

Пояснюючи перше питання, назвіть етапи процесу ліквідації автономного устрою Гетьманщини російським урядом; розкажіть про причини та обставини ліквідації гетьманства, зруйнування Запорізької Січі, заходи царського уряду щодо ліквідації полково-сотенного устрою Гетьманщини, запровадження кріпосницьких відносин, зрівняння у правах козацької старшини з російським дворянством.

Розберіть діяльність з організації антимосковської коаліції європейських держав П. Орлика та причини невдачі його походу в Гетьманщину. Говорячи про політичну державну діяльність П. Орлика, розкрийте зміст та історичне значення такого політико-правового документа, як «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорізького». Наведіть сучасні трактовки та оцінки цієї пам'ятки правової думки.

Висвітліть причини, привід, характер, рушійні сили, територію поширення, перебіг подій, причини поразки, наслідки й історичне значення повстань XVIII ст. на Правобережжі («Паліївщина», гайдамацький рух, «Коліївщина»). Визначте особливості повстанського руху опришків.

Розкриваючи зміст поняття інкорпорація, окресліть етапи включення земель Правобережної України та Північного Причорномор'я і Криму до складу Росії, позитивні й негативні наслідки цього процесу.

Підсумовуючи, назвіть основні риси, що характеризували становище в Україні наприкінці XVIII ст.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Охарактеризуйте державницьку політику гетьмана І. Мазепи. Чому антимосковський виступ, очолюваний гетьманом, зазнав невдачі? Які це мало наслідки для Гетьманщини надалі?
2. Чому повстання 1702-1704 рр. на Правобережжі сприймалося сучасниками як «нова Хмельниччина»?
3. Визначте історичне значення «Конституції П. Орлика». Чому антимоковська коаліція, очолювана П. Орликом, не мала успіху?
4. У чому виявилось посилення колонізаторської політики Російської імперії у другій половині XVIII ст.?
5. Чому вважається, що утворення Малоросійської колегії започаткувало процес ліквідації автономії України?
6. Визначте й охарактеризуйте основні етапи ліквідації автономного устрою Гетьманщини.
7. Канадський історик О. Субтельний, характеризуючи значення періоду Гетьманщини в історії України, зазначав: «Протягом майже століття Гетьманщина була центром політичного життя України, і для діячів початку

XX ст. вона явила прецедент українського самоврядування. Історія Гетьманщини стала ключовим явищем національної історії та державотворчих змагань».

8. Доведіть, що Гетьманщина була етапом державотворення в Україні, який зберігав спадок минулого і витворював засади для майбутнього.
9. Чому «Коліїщина» не стала ще однією Національно-визвольною війною?

Теми доповідей та презентацій

1. Козацька старшина у XVIII ст.
2. Золота осінь Гетьманщини. К. Розумовський.
3. Розвиток української культури у XVIII ст.
4. Ханська Україна у XVIII ст.
5. Російська експансія у Крим та Південні райони України.

Складання таблиці

Заповніть таблицю «Українська культура другої половини XVII – XVIII століть» за схемою:

Галузь культури	Пам'ятки культури	Автор	Дата створення
Скульптура, мистецтво гравюри			
Книгодрукування			
Література			
Музика, театр			
Архітектура			
Живопис			

Література

1. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. К.: Академвидав, 2018. 780 с.
2. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів: Світ, 2003. 520 с.
3. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. К., 2002. 448 с.
4. Новий довідник: Історія України / упоряд. С. Крупчан, Т. Крупчан, О. Скопненко [та ін.]. К.: ТОВ «КАЗКА», 2006. 736 с.

5. Плохій С. Брама Європи. Х., 2016. 496 с.
6. Шевчук В. Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. К.: Либідь, 2006.
7. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х томах. Львів, 1991.
8. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К.: Критика, 2005. 584 с.

ПЗ 8. Політичне становище та соціально-економічний розвиток України наприкінці XVIII - на початку ХХ ст.

План

1. Становище українських земель у складі імперій Габсбургів та Романових.
2. Українські землі у системі міжнародних відносин наприкінці XVIII ст. - на початку ХХ ст.
3. Соціальна боротьба в Україні протягом ХІХ ст.

Під час характеризування становища українських земель у складі Російської імперії радимо висвітлити процес змін в адміністративно-територіальному устрої; пояснити такі поняття, як намісництво, генерал-губернаторство, губернія, повіт, волость, капітан-справник, поліцейський пристав; розкрити особливості адміністративно-територіального устрою українських земель, пояснивши поняття інкорпорація, інтеграція, землі-регіони.

Наведіть дані про чисельність, соціальну структуру й етнічний склад земель-регіонів у складі Російської імперії. З'ясуйте і розкрийте суть політики російського самодержавства в українських землях, поясніть поняття метрополія, уніфікація, бюрократизація, асиміляція.

Розкриваючи становище західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії, назвіть землі-регіони України, що увійшли до складу імперії Габсбургів, поясніть особливості адміністративно-територіального устрою цих земель, наведіть дані про чисельність, соціальну структуру й етнічний склад їхнього населення. Поясніть поняття «Королівство Галіції і Лодомерії», дистрикт, жупи, посесори, мандатори, магістрати.

Визначаючи місце українських земель у системі міжнародних відносин наприкінці XVIII ст. – на початку ХХ ст., розкрийте участь українського населення у російсько-турецьких війнах, покажіть роль українського козацтва у цих війнах; підсумуйте результати цих війн, охарактеризувавши умови мирних договорів; покажіть вплив франко-російської війни *1812-1814 рр.* на суспільно-політичні рухи в Україні; охарактеризуйте плани Наполеона щодо українських земель і ставлення частини українства до Наполеона та війни, яку він вів проти Росії; поясніть суть поглядів представників табору *радикалів-автономістів* та *консерваторів-автономістів*; поясніть поняття *наполеоніди*; з'ясуйте вклад українського населення у перемогу Російської імперії над наполеонівською Францією; підбийте підсумки.

Соціальну боротьбу в Україні протягом ХІХ ст. радимо охарактеризувати за таким планом:

- причини загострення соціальної боротьби;
- дата повстання;
- територія повстання;
- основні події;
- причини поразок;
- наслідки повстань.

При цьому розкрийте такі соціальні виступи, як: повстання військових поселенців, «Костянтинівська легенда», «холерні бунти», рух У. Кармелюка, рух опришків, рух Л. Кобилиці, «Київська козаччина», «Похід у Таврію за волею».

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Як вплинуло на формування українства інкорпорування українських земель до складу двох імперій?
2. Чому уряди двох імперій змінювали адміністративно-територіальний устрій українських земель? Які це мало наслідки?
3. Чому історичні регіони України вирізнялись не лише етнічно, а й соціально? Який вплив це справляло на подальший розвиток України?
4. Складіть схему адміністративно-територіального устрою українських земель у складі двох імперій та систему органів управління ними.
5. Охарактеризуйте участь українських козаків у російсько-турецьких війнах першої чверті XIX ст.
6. Який вплив на політичне життя України справили Наполеонівські війни?
7. Чому сподівання українства на вплив результатів Наполеонівських війн на долю України були марними?

Складання таблиці

- 1) Заповніть таблицю «Українські території, що приєднані до складу Російської імперії».

Територія	Рік приєднання	За яких обставин відбулось

- 2) Заповніть порівняльну таблицю «Українські землі у складі двох імперій» за такою схемою:

Критерії	Австрійська імперія	Російська імперія
Адміністративно-територіальний поділ		
Етнографічні регіони		
Національний та соціальний склад населення		
Національна та міграційна політика		
Висновки		

3) Заповніть таблицю «Соціальна боротьба в Україні у першій половині XIX ст.» за схемою:

	«Костянтинівська легенда»	«Холерні бунти»	Рух на чолі з У. Кармалюком	Рух на чолі з Л. Кобилицею	«Київська козаччина»	«Похід у Таврію за волею»
Дата						
Територія						
Привід						
Причини повстання						
Результат						
Причини поразок						

- Чому селяни вірили у «добротого царя» чи «добротого цiсаря»?
- Визначте спiльнi та вiдмiннi риси у селянських виступах Надднiпрянської та Захiдної України.
- У радянській iсторичнiй науцi панувала оцiнка: «Селянська боротьба мала велике значення для забезпечення революцiйного досвiду i змiцнення визвольних традицiй, що передавалися з поколiння в поколiння. Характерно, що крiпаки України вели боротьбу проти українських, польських i росiйських помiщикiв, не рахуючись з нацiональною належнiстю. У цiй боротьбi селяни рiзних нацiональностей часто дiяли спiльно, демонструючи свою класову солiдарнiсть i мiжнародну єднiсть». Прокоментуйте це твердження. Чому таку оцiнку можна вважати перебiльшеною? Аргументуйте свою думку. Чому селяни у своїх виступах не могли ставити такої далекосяжної мети?

Робота з джерелами

1. Чи подiляете Ви погляд українського вченого Я. Грицака про те, що «...полiтична стабiльнiсть з кiнця XVIII аж до початку XX ст. сприяла внутрiшнiй консолiдацiї українських земель. Але мiру цiєї консолiдацiї не варто перебiльшувати. Кiлькiсть держав, до складу яких входили українські землi наприкинцi XVIII ст., зменшилась з чотирьох до двох...»? Свою думку обґрунтуйте. Який перiод iсторiї України, на Вашу думку, вiдiгравав найважлившу роль у вiдкладеннi в нацiональнiй пам'ятi українцiв як народу вiд «Сяну й до Дону»?
2. Чому, на Вашу думку, пiсля подiлiв Польщi та приєднання частини її земель до Росiйської iмперiї в соцiально-економiчному становищi вiдбувалась ситуацiя, описана М. Грушевським: «...в землях, якi вiдiйшли з-пiд Польщi пiд Росiю, ничим не стало легше українському народовi. Навпаки сильна рука нового, росiйського начальства надала пануванню польського пана над українським холопом ще бiльшої сили i певности, якої не мало воно за безсилої, розколиханої держави Польської... Власть помiщика над мужиком пiд новим

пануванням дійшла такої моці, якої не мала за польських часів...»? Відповідь аргументуйте.

3. Звернувшись до тези історика О. Реєнта про те, що «...успіх застосування колонізаторської політики російського уряду в останню чергу стало можливим і через брак більш-менш помітного прошарку української економічної, військово-політичної та інтелектуальної еліти», скажіть, яку роль остання могла відіграти у протистоянні колонізаційному наступу?

4. Сучасний історик В. Литвин відзначає: «Носіями «української ідентичності» на західноукраїнських землях виступали більш свідомі та культурні діячі саме з вищого духовенства». Які чинники, на Вашу думку, це спричинили, та чому їх не було у Наддніпрянській Україні?

5. Чеський поет Франтішек Рігер (1818-1903) писав: «Я визнаю українців за самостійний нарід, знаю Галичину особисто і знаю рівно ж їхню літературну мову... Поважайте національні прагнення цього переслідуваного, але до самостійності покликаного народу». Як чеський поет характеризує стан української нації? Які підстави давали йому змогу подавати таку характеристику? Яку важливу національну ознаку в українців він виділяє? Чому?

6. І. Франко писав: «Ми, русини, особливо в Галичині, з давен-давна були хлопська нація. Майже все, що піднеслося понад хлопа, – чи-то шляхта, чи міщани, – все то за польські часи зробилося поляком; за Австрії зразу німцем. При руській мові при руській народності лишилися тільки прості чорні хлопи і вбогі малоосвічені сільські священики. Вищі духовні, єпископи та каноніки говорили і писали по-польськи, або по-латині. Цікава річ, що в перших 50 літах австрійського панування польська мова серед галицького духовенства, навіть по менших містах і по селах, була розширена далеко більше, ніж за часів Польської держави. Так само й ті міщанські родини, що в початку австрійського панування ще були лишалися при рушині, до 1820 року майже зовсім спольщилися». Які процеси, якого періоду описує І. Франко? Які наслідки в соціальному і національному відношеннях спричинюють зазначені поетом явища?

Література

1. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. К.: Академвидав, 2018. 780 с.
2. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. [2-ге вид.]. К. : Генеза, 1996. 360 с.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. К. : Наук. думка, 1992. 543 с.
4. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів: Світ, 2003. 520 с.
5. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. К., 2002. 448 с.
6. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX - початок XX ст.). К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. 340 с.

ПЗ 9-10. Суспільно-політичний рух й національне відродження в Україні в др. пол. XIX - на початку XX ст.

План

1. Причини піднесення та рушійні сили українського національно-визвольного руху у др. пол. XIX ст.
2. Громадівство, народництво; москвофільство, народовство.
3. Процес соціально-економічного розвитку України у др. пол. XIX ст. та його вплив на національне відродження.
4. Створення, програмні документи та діяльність українських політичних партій.

Розвиток українського національно-визвольного руху у другій половині XIX ст. як у Наддніпрянській, так і в Західній Україні пропонуємо розкривати за таким планом: 1) причини піднесення; 2) рушійні сили; 3) організації та лідери; 4) програмні документи; 5) програмні цілі; 6) характеристика діяльності; 8) результати і наслідки; 9) історичне значення. Покажіть особливості розгортання національно-визвольного руху у Наддніпрянській Україні порівняно із Західною Україною; поясніть, чому Західну Україну цього періоду називали «Українським П'ємонтом»? Окремо розкажіть про заходи, вжиті царизмом у боротьбі з українським національно-визвольним рухом.

Характеризуючи процес соціально-економічного розвитку України у другій половині XIX ст., розкрийте зміни у системі аграрних відносин у післяреформену добу; особливості промислового перевороту та його наслідки; з'ясуйте особливості розвитку міст і процеси розширення внутрішнього ринку і розвитку торгівлі (розкрийте зміст понять **фургонники, коробейники**); поясніть такі явища, як **пруський** та **американський шляхи** розвитку сільського господарства; **риннок вільнонайманої праці, монополістичний капіталізм**; наведіть приклади найбільш розвинених галузей промисловості та найбільших економічних та ярмаркових центрів. Окремо з'ясуйте особливості економічного розвитку західноукраїнських земель порівняно з Наддніпрянською Україною.

Розкриваючи розгортання українського національно-визвольного руху в Україні на початку XX ст., охарактеризуйте причини формування багатопартійності (*наведіть приклади політичних партій і дати їхнього заснування, назвіть активних діячів цих партій; розкрийте їхні основні програмні цілі*); поясніть зміст понять **національно-культурна автономія, федералізм, соціалістична доктрина**. Зверніть увагу на особливості українського національно-визвольного руху в умовах Столипінської політичної реакції. Відзначте особливості розгортання українського руху та формування багатопартійності у Західній Україні, розкрийте роль митрополита А. Шептицького.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Який новий елемент національної ідеології з'явився у програмному документі Кирило-Мефодіївського товариства?
2. Назвіть основні напрями та форми діяльності Петербурзької громади?
3. Яку роль відіграв П. Куліш у розвитку українського книговидавництва?
4. Що стало приводом до появи хлопоманства? Які його основні ідейні засади?

5. Охарактеризуйте основні заходи антиукраїнської політики царського уряду на початку 60-х рр. XIX ст.
6. Чому саме з російської столиці розпочався громадівський рух?
7. У чому полягає історичне значення журналу «Основа»?
8. Чому громадівський рух зосередився саме на просвітницькій діяльності?
9. Які чинники зумовили видання Валуєвського циркуляру 1863 р. та як він вплинув на український національно-культурний рух?
10. У чому особливості громадівського руху 1850-1860-х рр.; 1870-х рр.; 1880-1890-х рр. та його історичне значення?
11. Які галузі господарства забезпечували швидку інтеграцію Наддніпрянщини до загальноімперської економіки?
12. Розкажіть про розвиток транспортної інфраструктури українських губерній у пореформений період.
13. Назвіть галузь господарства, що найбільше приваблювала іноземний капітал.
14. Які чинники зумовили особливості економічного розвитку Західної України? Визначте причини трудової еміграції.
15. Назвіть особливості українського національно-визвольного руху Західної України у другій половині XIX ст.
16. Чому саме у Західній Україні український рух набув політичного характеру раніше, ніж у Наддніпрянській?
17. Який вплив на галицький український рух справив М. Драгоманов?
18. Чому Східну Галичину називали у другій половині XIX ст. «Українським П'ємонт»?

Складання таблиці

1. Заповніть пропуски в таблиці суспільно-політичні течії та рухи в Україні в др. пол. XIX ст.

Назва	Діячі	Організації (партії)	Друковані видання	Які вимоги висували
Народництво				
			«Основа»	
		Руська Бесіда		
		Просвіта		
	І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький			

2. Порівняйте програми українських партій за пропонованою таблицею:

Назва партії	Державний устрій, статус України	Пропоновані громадянські права	Соціально-економічні гарантії

Робота з джерелами

Прочитайте програмний документ, та дайте відповіді на запитання.

Десять заповідей Української народної партії:

1. Одна, єдина, нероздільна від Карпат аж до Кавказу, самостійна, вільна, демократична Україна – республіка робочих людей – оте є національний всеукраїнський ідеал. Нехай кожна українська дитина тямить, що вона народилася на світ на те, щоб здійснити сей ідеал.
2. Усі люди – твої брати, але москалі, ляхи, угри, румуни та жида суть вороги нашого народу, аж поки вони панують над нами і визискують нас.
3. Україна для українців. Отже, вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів.
4. Усюди і завсігди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів.
5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників, і добре буде цілому твоєму народові і тобі.
6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних інтересів.
7. Не зробишь перевертнем-відступником.
8. Не обкрадай власного свого народу, працюючи на ворогів України.
9. Допмагай своєму землякові наперед усіх. Держись купи.
10. Не бери собі дружину з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами, не приятелюй з ворогами нашого народу, бо ти додаси їм сили й відваги; не накладай укупі з гнобителями нашими, бо ти зрадником будеш.

Питання:

- 1) Яке політичне гасло вирізняло УНП з-поміж інших партій?
- 2) Назвіть прояви політики уряду Російської імперії, які призводили до радикалізації політичних поглядів українців?
- 3) Які соціальні верстви могли скласти цільову аудиторію для подібних гасел?

Література

1. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. К.: Академвидав, 2018. 780 с.
2. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. [2-ге вид.]. К. : Генеза, 1996. 360 с.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. К. : Наук. думка, 1992. 543 с.
4. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів: Світ, 2003. 520 с.
5. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. К., 2002. 448 с.
6. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX - початок XX ст.). К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. 340 с.

ПЗ 11. Україна у Першій світовій війні (1914-1918 рр.)

План

1. Становище українських земель напередодні Першої світової війни. Плани воюючих сторін щодо України.

2. Воєнних дій на території України. Бойовий шлях Українських січових стрільців.
3. Український національний рух у перші роки Першої світової війни.

Розповідаючи про становище українських земель напередодні Першої світової війни, зверніть увагу на характеристику місця українських земель в системі загальноімперської економіки (природні багатства, матеріальні та людські ресурси тощо). Підкресліть важливість кількості хліба, виробленого Україною, та поясніть, яке це мало значення для стратегічних планів воюючих сторін. Наводячи конкретні цифри щодо кількості мобілізованих людей, доведіть, що Україна мала величезні людські ресурси.

На основі документальних матеріалів проаналізуйте місце України у планах воюючих сторін (зокрема, Німеччини та Австро-Угорщини).

Вивчаючи перебіг воєнних дій на території України, розкажіть про хід і результати таких подій: битва в Галичині (5 (18) серпня - 8 (21) вересня), наступ російської армії у вересні 1914 р., Карпатська операція березня - квітня 1915 р., Горлицький прорив німецької армії (2 травня - 22 червня 1915 р.), «Брусилівський прорив» росіян (22 травня - 31 липня 1916 р.) та ін. Завершити це питання радимо підбиттям підсумків воєнних дій, аналізом успіхів і невдач армій, людського виміру втрат.

Слід пам'ятати, що одним із яскравих явищ Першої світової війни на теренах України стало формування елітної української регулярної військової частини в лавах австрійської армії – полку Українських січових стрільців (УСС). Тому необхідно розглянути процес формування УСС, визначити умови, на яких відбувалося його створення, та назвати, які соціальні групи були представлені у його складі. Важливо звернути увагу на опис бойових дій, які вели бійці легіону Українських січових стрільців.

З'ясуйте особливості російської колоніальної політики на західноукраїнських землях у роки Першої світової війни в період окупації Галичини, Буковини та Закарпаття, проаналізуйте її складові. Варто звернути увагу і на соціально-політичне становище інших регіонів України, назвати загальні зміни, що мали місце у роки війни стосовно українства (закриття українських навчальних закладів, репресивна політика щодо греко-католицького священства, депортації населення та ін.).

Характеризуючи український національний рух у перші роки Першої світової війни, підкресліть трагізм українського народу, що опинився розколотим навпіл у центрі воєнного протистояння двох імперій. Проаналізуйте національну політику Російської імперії, яка проголосила гасло звільнення слов'янських народів. Висвітліть діяльність усіх політичних таборів, як тих, хто займав проросійську позицію, так і прихильників Австро-Угорщини. Зверніть увагу на роботу ТУП і діяльність його лідерів (Д. Дорошенко, С. Петлюра, А. Вязлов, А. Ніковський), Головної Української Ради на чолі з К. Левицьким, Союзу визволення України (Д. Донцов, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський), Загальної Української Ради та ін. Порівняйте вимоги та ідеологічні платформи названих організацій, дайте їм власну оцінку.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Чому можна говорити, що Перша світова війна була певною мірою і результатом ворожості офіційної Росії до українського національного руху в Галичині? Відповідь обґрунтуйте.
2. Доберіть аргументи, які б доводили справедливість такого твердження: «...Кожна з воюючих сторін намагалася апелювати до «пригноблених народів» суперника, аби підірвати його внутрішню міць. Звертаючись через голову свого супротивника до пригноблених ним народів, кожна з воюючих сторін таким чином «інтернаціоналізувала» національне питання...» (Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. К. : Генеза, 1996).
3. На які три групи можна умовно поділити передову громадськість Західної України напередодні Першої світової війни? Які політичні партії та діячі їх представляли?
4. Чому, на вашу думку, російська адміністрація провадила саме дискримінаційну політику на окупованих західноукраїнських територіях?
5. Якими мотивами керувались представники Головної Української Ради у своєму ставленні до Першої світової війни?
6. Чим була викликана полярність представників різних політичних партій та організацій у ставленні до ворогуючих сторін?

Робота з джерелами

Із програмових засад «Союзу визволення України» (1914 р.)

«...У Союзі репрезентовані всі ті політичні напрями, що стоять на становимих державної самостійності українського народу, а реалізацію своїх національно-політичних і економічних стремлінь в даний момент зв'язують з розбиттям Росії у війні.

Національно-політичною платформою Союзу є державна самостійність України.

Формою правління самостійної української держави має бути конституційна монархія, з демократичним внутрішнім устроєм політичним, однопалатною системою законодавства, горожанськими, язовими і релігійними свободами для всіх національностей і віроісповідань, з самостійною українською церквою.

На випадок прилучення до Австрії більшої чи меншої українсько-російської території буде Союз обстоювати за створенням з усіх земель, заселеним українським народом в Австрії, осібно автономного краю».

(Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Т. 1. К., 1995. С. 211.)

1. Яку з воюючих сторін у Першій світовій війні підтримував СВУ?
2. Охарактеризуйте бачення СВУ майбутнього устрою та форми правління України.

З маніфесту Головної української Ради (1914 р.)

«Український народ!»

Надходить важна історична хвиля. Важиться доля держав і народів.

Нічого не вдіяли всі зусилля дипломатії, щоб удержати в Європі мир. Буря війни суне на Європу і ніщо її не спинить.

Суне отся буря передовсім на держави, в склад яких входить український нарід. Український нарід належить до тих народів, на якій війна і її наслідки наляжуть найбільше...

Ми не є прихильники війни, ми разом з цілим культурним світом уважаємо мир найціннішим добром людськості. Але бувають в історії держав і народів хвилі, коли війна являється неминуча. І коли не можемо війни відвернути, то мусимо старатися, щоб ті жертви, яких вона від нас вимагає, не пішли марно, щоби кров батьків принесла добро дітям.

...Ідучи війною на австро-угорську монархію, Росія грозить загином також українському національному життю, яке найшло охорону в конституційнім ладі австрійської держави. Побіда Росії мала би принести українському народови австро-угорської монархії те саме ярмо, в яким стогне 30 мільонів українського народу в російській імперії.

І тому наша дорога ясна.

...Побіда австро-угорської монархії буде нашою побідою. І чим більше буде поразення Росії, тим швидше виб'є година визволення України.

...Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!»

(Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Т. 1. К., 1995. С. 212)

1. На перемогу якої держави у Першій світовій війні ставила ГУР?
2. На що сподівалися лідери ГУР у ході Першої світової війни?

З листівки-декларації ТУП «Наша позиція»

«...Ми, українські поступовці, стоїмо на основі автономного устрою тих держав, з якими нас поєднує історична доля; державу ми розуміємо, як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй... ми боролись і боротимось за демократичну автономію України, гарантованою такою ж федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу, за добрі способи йому самостійно розвиватися й поступатись економічно, а єдиним шляхом до цього вважаємо націоналізування всіх форм приватного й громадського життя: школи, суду, церкви, адміністрації і громадських установ, органів самоврядування... Український народ хоче самим собою бути і завзято бореться за самобутнє існування і розвиток».

(Реєнт О. П., Коляда І. А. Україна між світовими війнами (1914–1939): Події. Люди. Документи : Нариси історії : Навч. посіб. / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. К., 2004. С. 37)

1. Яких поглядів дотримувалися представники ТУПу щодо майбутньої України?

2. Яким чином ця політична сила намагалася вирішити у майбутньому економічні та соціальні проблеми?

Зі щоденника Євгена Чикаленка:

«Газети до бридоти переповнені хвастливими оповіданнями про всяких фантастичних героїв-козаків, от, наприклад, про козака Кузьму Крючкова, що «одним махом сто душ побивахом». Місцева інтелігенція з захопленням переказувала слова головнокомандувача великого князя Миколи Миколайовича, який начебто почувши, що Вільгельм збирається вже обідати у Парижі, самовпевнено сказав, що він пообідає у Варшаві, а Берліні піде до виходу і т.д. А тим часом по селах потихеньку розказували, що самі солдати цілими ротами здаються у полон».

(Чикаленко Є. Щоденник : у 2 Т. Т. 1. 1907-1917. К. : Темпора, 2004. С. 332)

1. Визначте, яку позицію займала преса у ставленні до участі Росії у війні на її початку.
2. Чому, на вашу думку, перші розпорядження місцевих військово-цензурних органів спрямовувались на недопущення будь-якої інформації про війну?

**Приказ Главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта
24 июля 1914 г.**

«Подчиненные мне местности театра военных действий разделяются на районы:

Район III армии:

Волынской губернии уезды: Луцкий без 3 и 4 станов, Ровенский без 4-го стана, Дубенский, Кременецкий, Острожский, Изяславский, Новоград-Волынский, Житомирский, Староконстантиновского уезда волости: Кульчитская, Новаковская, Ремневская, Корчеватая, Феофильская; Подольской губернии Литинского уезда 3 и 4 стани.

Район VIII армии:

Волынской губернии Староконстантиновский уезд без волостей: Кульчитской, Новаковской, Ремневской, Корчеватой, Феофильской; Подольской губернии уезды: Проскуровский, Летичевский, Литинский без 3 и 4 станов, Винницкого уезда 1 стан (район Жмеренки), Каменец-Подольский, Новоушинский, Могилёвский, Япольский; Бессарабской губернии Хотынский уезд.

Тыловой район:

Волынской губернии уезды: Овруцкий, Ровенский без 1, 2, 3 станов, Луцкого уезда 3 и 4 станы; Киевская губерния; Подольской губернии уезды: Винницкий без 1 стана (район Жмеренки), Брацлавский, Гайсынський, Ольгопольский; Черниговской губернии уезды: Городнянский, Сосницкий, Кролевецкий, Глуховский, Козелецкий, Борзенский, Нежинский, Конотопский, Черниговский; Полтавской губернии уезды: Золотоношский, Пыратынский, Прилуцкий, Переяславский.

Все перечисленные местности и местная гражданская власть на основании ст. 14 Высочайше утвержденного 16 июля 1914 г. Положения о полевом

управлении войск в военное время, через Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора и местных губернаторов подчинялись Главному начальнику Киевского военного округа, а через сего последнего Главному начальнику снабжения армий Юго-Западного фронта.

В пределах войсковых районов все местные гражданские власти обязаны немедленно и беспрекословно выполнять распоряжения: командующих армиями, командующих корпусов и начальников дивизии.

Подписал: Главнокомандующий армиями генерал-адъютант Иванов

(ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 485. Арк. 4)

Приказ Главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта № 26 (31 июля 1914 г.)

На всей территории действия армий фронта и той части тыла армий, которая объявлена на военном положении, ввести военную цензуру в полном объёме (ст. 6. «Временного положения о военной цензуре»)

<...>

Подписал Главнокомандующий армиями генерал-адъютант Иванов

(ЦДІАК. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 485. Арк. 6)

1. Перелічіть території українських губерній, на яких вводилась військова цензура в повному об'ємі.
2. Про що свідчить така велика територія прифронтової і тилової зони?
3. Якими мотивами, на вашу думку, керувалось військове керівництво, визначаючи тилловий район?

Ознайомтесь із текстом поезії Василя Вишиваного «До зброї!» та визначте історичне значення Українських січових стрільців.

До Зброї!

(присвячено УССівцям)

До зброї! До зброї, стрільці!

Зірвіться, ламайте кайдани!

З'єднаються з нами покійні брати,

І згояться народні рани...

До зброї! До зброї, стрільці!

Товаришів рідних згадайте,

Що мріють про волю в холодній землі,

Всі сили до бою з'єднайте!

До зброї! До зброї, стрільці!

Велика Вкраїна повстане

І в купелі крови воскреснуть мерці,

І радість до краю загляне.

До зброї! До зброї, стрільці!

І рідну країну спасайте!

Повстаньте як вірні козацькі сини,

Героями в хату вертайте!

Література

1. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. К.: Академвидав, 2018. 780 с.
2. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. [2-ге вид.]. К. : Генеза, 1996. 360 с.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. К. : Наук. думка, 1992. 543 с.
4. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів: Світ, 2003. 520 с.

5. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. К., 2002. 448 с.
6. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX - початок XX ст.). К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. 340 с.

ПЗ 12-13. Друга українська національна революція 1917-1921 рр.

План

1. Причини, початок, характер та періодизація української національної революції.
2. Утворення Української Центральної Ради, її склад, внутрішня і зовнішня політика. Проголошення УНР.
3. Українська гетьманська держава Павла Скоропадського: її внутрішня і зовнішня політика.
4. Українська Народна Республіка доби Директорії: її внутрішня і зовнішня політика.
5. Західно-Українська Народна Республіка: її внутрішня і зовнішня політика.
6. Причини поразки та уроки національної революції 1917-1921 рр.

Розгляд першого питання потребує характеристики економічного та соціально-політичного становища України. Приділіть увагу аналізу наслідків Першої світової війни: підриг промислового виробництва, зменшення посівної площі, людські витрати та ін. Поясніть причини наростання соціального невдоволення й опишіть конкретні приклади страйків робітників, селянських повстань. З'ясуйте причини Української національно-демократичної революції

Висвітлювати діяльність Української Центральної Ради, гетьманського уряду, Директорії, уряду ЗУНР радимо за таким планом:

- час існування, керівники, форма держави;
- основні програмні документи;
- внутрішня та зовнішня політика;
- оцінка діяльності.

Визначте причини того, що пов'язані з революцією сподівання широких мас населення не виправдалися. Висловіть власну думку щодо питань, які слід було вирішити українській владі в порядку їх пріоритету, наведіть аргументи.

Прослідкуйте як змінювалися взаємини між керівництвом ЗУНР та гетьманським урядом, Директорією, радянською владою. Яке значення мало прийняття Акту Злуки? Проаналізуйте ставлення сусідніх країн до відновлення української державності та їх вплив на розвиток української національної революції 1917-1921 рр.

Порівняйте причини невдач першої та другої української національної революцій, чи були враховані помилки часів Хмельниччини українською владою в 1917-1921 рр.? Визначте, якими з урахуванням уроків історії мають бути засади внутрішньої та зовнішньої політики незалежної держави.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Яке історичне значення мало утворення Української Центральної Ради?

2. Охарактеризуйте основні рішення Всеукраїнського Національного конгресу. У чому полягало їх історичне значення?
3. Хто із українських політичних діячів відіграв головну роль у створенні українських військових частин? Назвіть перші українські військові частини.
4. Як українські партії ставилися до гетьманського режиму? Чому? Яке значення це мало для процесу державотворення в Україні?
5. Які причини наростання селянських виступів влітку та восени 1918 р.?
6. Чому сучасники порівнювали скликання Трудового Конгресу із З'їздом хліборобів, на якому було обрано гетьманом П. Скоропадського?
7. Розкрийте зміст поняття отаманщина? Що стало причиною її появи?
8. Яке значення мав повстанський рух Н. Махна у перемозі над білогвардійськими військами?
9. Наведіть умови Варшавського мирного договору між УНР та Польшею. Які наслідки мала ця угода?

Теми доповідей та презентацій

1. Петро Болбачан: про що говорять джерела. Вова
2. Українські селяни та отаманщина в 1917-1921 рр.
3. Антанта та українська революція 1917-1921 рр. Артем
4. Бойовий шлях Української Галицької армії.
5. Закарпаття в 1918-1920 рр.
6. Буковина та Бессарабія у 1918-1919 рр.

Заповніть таблицю

«Політичні режими і військово-політичні сили в Україні в 1917-1921 рр.»

Політичний режим, військово-політична сила	Часи існування	Лідери	Основні заходи	Підтримка в середині держави	Зовнішньо-політичний орієнтир
Українська Центральна Рада					
Гетьманат П.Скоропадського					
Директорія					
Більшовицька радянська влада					
Білогвардійський рух					
Селянський повстанський рух					

Робота з джерелами

Акт Директорії про об'єднання Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки 22 січня 1919 р.

Іменем Української Народної Республіки Директорія оповіщає народ український про велику подію в історії землі нашої української.

3 січня 1919 р. в м. Станіславі Українська Національна Рада Західної Республіки, як виразник волі всіх українців бувшої Австро-Угорської імперії і як найвищий їхній законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народної Республіки з Наддніпрянською Українською Народною Республікою в одну цільну суверенну Народну Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народної Республіки ухвалила тую злуку прийняти й здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народної Республіки від 3 січня 1919 р.

Віднині воедино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України – Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) й Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України. Віднині є єдина незалежна Українська Народна Республіка. Віднині народ український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями своїх синів будувати нероздільну самостійну Державу Українську на благо й щастя всього її трудового люду.

22 січня 1919 р. у м. Києві

Голова Директорії В. Винниченко.

Члени: С. Петлюра, О. Андрієвський, А. Макаренко, Ф. Швець
(Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. К., 1992. С. 106)

1. Визначте історичне значення об'єднання двох українських держав.
2. Чому процес об'єднання двох держав не було завершено?

Зі спогадів В. Винниченка

«Як і при Центральній Раді всю вину ми склали на руських більшовиків. Вони, мовляв, ішли на Україну з своїми військами й били нас. І знов треба було щиро й одверто сказати, що коли б проти нас не було повстання нашого власного селянства й робітництва, то російський совітський уряд не зміг би нічого зробити проти нас. І знов, як тоді, не більшовицькі агітатори розкладали наші республіканські війська, що так геройсько бились з гетьманцями й німцями, а ми, самі, наша балбачанівщина, петлюрівщина, коновальщина. І не російський совітський уряд виганяв нас з України, а наш власний народ, без якого й проти якого, ще раз кажу, російські совітські війська не могли би зайняти ні одного повіту з нашої території...»

(Винниченко В. Відродження нації. Ч. I. К., 1991. С. 338-341)

1. Які причини падіння режиму Директорії називає В. Винниченко?
2. Чому можна погодитись або не погодитись із твердженням В. Винниченка про причини падіння режиму Директорії? Відповідь аргументуйте.

Література

1. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. К.: Академвидав, 2018. 780 с.
2. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. [2-ге вид.]. К. : Генеза, 1996. 360 с.
3. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів: Світ, 2003. 520 с.
4. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. К., 2002. 448 с.
5. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914-1920). Київ, 2003.
6. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. Київ, 1999.
7. Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. (Україна крізь віки). Київ, 1999. Т. 10.

ПЗ 14-15. Радянізація України та її історичні оцінки

План

1. Встановлення радянської влади в Україні.
2. Процес входження України до СРСР.
3. Особливості соціально-економічного розвитку в міжвоєнний період.
4. Формування тоталітарного режиму в Україні.

Розглядаючи питання утвердження радянської влади в Україні, насамперед, варто приділити увагу тій обставині, що остаточно це вдалося лише з третьої спроби після радянсько-польської війни та розгрому військ генерала Врангеля. Визначте прорахунки Директорії у питанні створення антибільшовицького фронту і розгляньте проблему вирішення українського питання Ризьким мирним договором між Росією, Україною та Польщею, розкрийте основні події перебігу Листопадового рейду 1921 р.

З'ясуйте причини військових перемог більшовиків у війні з білогвардійцями, опишіть бої за Південь і Схід України. Розкажіть про ліквідацію радянськими військами махновських загонів.

Визначте статус УСРР після завершення війни, встановіть етапи її входження до СРСР, які проекти союзного договору були запропоновані, визначте засади формування СРСР.

Аналіз особливостей соціально-економічного розвитку в міжвоєнний період пропонуємо робити за наступною схемою:

1. наслідки політики «воєнного комунізму»;
2. причини, основні заходи та наслідки нової економічної політики;
3. причини, основні заходи та наслідки індустріалізації;
4. причини, основні заходи та наслідки колективізації.

Зазначте, що неп та політика українізації 1920-х років розглядалися партійним керівництвом, як тимчасові, наведіть факти, що це підтверджують.

Характеризуючи громадсько-політичне життя в УСРР в умовах формування сталінського тоталітарного режиму, розкрийте діяльність ЦК КП(б)У на чолі з П. Постишевим, розгляньте організацію сталінським керівництвом партійних чисток і масових репресій. Зазначте, що поряд із цим розгорталась інша, більш глибока й руйнівна репресивна кампанія – боротьба з

«носіями українського буржуазного націоналізму». Висвітліть репресивну політику сталінського режиму, розкажіть про сфальсифіковані справи «Спілки визволення України», «Українського національного центру», «Всеукраїнського боротьбистського центру», «Українського центру білогвардійців-терористів»; «Терористичної групи М. Зерова»; «Блоку українських націоналістичних партій»; «Троцькістсько-націоналістичного терористичного блоку»; «Українського троцькістського центру»; «Націоналістичної фашистської організації України» тощо. З'ясуйте масштаб репресій проти військових кадрів та пересічних громадян.

Підсумовуючи, відзначте, що відносно ліберальна політика 1920-х рр. в 1930-ті рр. характеризувалися поворотом в національній політиці сталінського керівництва до русифікації, депортації українського, татарського, польського, німецького населення до Сибіру і Далекосхідних регіонів.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Які причини остаточного утвердження радянської влади в Україні та перемоги більшовиків над своїми супротивниками?
2. Чи справедливим є твердження, що саме селянство відіграло вирішальну роль під час утвердження тієї або іншої влади в Україні в роки Української революції 1917-1921 рр. та в умовах громадянської війни? Аргументуйте свою відповідь.
3. Назвіть причини та наслідки голоду 1921-1923 рр. в Українській СРР.
4. Які причини викликали перехід більшовиків до кооперативного будівництва на селі?
5. Якими є визначальні риси тоталітарного режиму? Доведіть їх притаманність політичному режиму, що існував в УРСР у 30-ті рр. ХХ ст.
6. Які причини встановлення в СРСР тоталітарного режиму та одноособової сталінської диктатури?

Теми доповідей та презентацій

1. Концепція «Світової революції» та СРСР.
2. Радянська модернізація України.
3. Голодомор 1932-1933 рр.
4. Націонал-комунізм в Україні (1919-1933 рр.)

Заповніть таблицю

Фактори об'єднання радянських республік

Ідеологічні	Політичні	Економічні	Військові	Зовнішні

Політика радянської влади в Україні

Назва	Причини впровадження	Основні заходи	Наслідки
Воєнний комунізм			

Нова економічна політика			
Українізація			
Індустріалізація			
Колективізація			
Культурна революція			

Робота з джерелами Розгром армії Денікіна

Денікінський фронт розпадався тоді так само, як і фронт УНР, але і тільки не від тифу. Антанта озброювала, одягала й годувала армію і Денікіна. Постачала її ліками, в той час як для армії УНР, навіть, ліків західні демократії не давали, через що українське військо й вимирало від тифу. Та денікінська «Добровольча армія» розкладалася головне; від поразок у війні з Червоною армією. Це була єдина велика російська війна, переможна для російської держави. Усі інші, вславлені війни «непобедимого русского оружия», були переможними тільки над ослабленими державами (Туреччина, Польща) чи над і малими, технічно відсталими народами (на Кавказі, в Середній Азії). А от війна з модернізованою Японією чи з Австро-Німеччиною переможною вже не була.

(Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні // Канадський Інститут українознавчих студій. Альбертський університет. Едмонт, 1985. С. 102)

1. Хто надавав підтримку білогвардійській армії?
2. Які проблеми існували в армії УНР?
3. Яка військова сила завдавала поразок білогвардійцям?
4. У чому справедливість такої оцінки автора: «Це була єдина велика російська війна, переможна для російської держави»?

Постанова Раднаркому УСРР і ЦК КП(б)У «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі»

(6 грудня 1932 р.)

Зважаючи на особливо ганебний провал хлібозаготівель в окремих районах України, РНК і ЦК ставлять перед облвиконками і обкомами, райвиконками і райпарткомами завдання зламати саботаж хлібозаготівель, що його організували куркульські і контрреволюційні елементи, знищити опір частини сільських комуністів, які стали фактичними провідниками саботажу, і ліквідувати несумісну з званням члена партії пасивність і примиренство до саботажників, забезпечити швидке наростання темпів, повне і безумовне виконання плану хлібозаготівель.

РНК і ЦК ухвалюють:

за явний зрив плану хлібозаготівель і злісний саботаж, що його організували куркульські і контрреволюційні елементи, занести на «чорну дошку» такі села:

с. Вербка¹ Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.; с. Гаврилівка Межівського р-ну Дніпропетровської обл.; с. Лютенька Гадяцького р-ну Харківської обл.; с. Кам'яні Потоки Кременчуцького р-ну Харківської обл.; с. Святотроїцьке Троїцького р-ну Одеської обл.; с. Піски Баштанського р-ну Одеської обл.

Щодо цих сіл вжити таких заходів:

1. Негайно припинити довіз товарів, цілком припинити кооперативну і державну торгівлю на місці і вивезти з відповідних кооперативних і державних крамниць всі наявні товари².

2. Цілком заборонити колгоспну торгівлю як для колгоспників, так і одноосібників.

3. Припинити всіляке кредитування, провести дотермінове стягнення кредитів і інших фінансових зобов'язань.

4. Перевірити і очистити органами РСІ кооперативні і державні апарати від всіляких чужих і ворожих елементів.

5. Перевірити і очистити колгоспи цих сіл, вилучивши контрреволюційні елементи, організаторів зриву хлібозаготівель.

РНК і ЦК звертаються з закликом до всіх чесних, відданих радянській владі колгоспників і трудящих селян-одноосібників організувати всі свої сили для нещадної боротьби з куркулями і їхніми посібниками на подолання куркульського саботажу хлібозаготівель у своїх селах, за чесне, сумлінне виконання хлібозаготівельних зобов'язань перед радянською державою, за зміцнення колгоспів.

Голова Раднаркому УСРР
Секретар ЦК КП(б)У
6 грудня 1932 р.

В. Чубар
С. Косіор

*(Колективізація і ГОЛОА на Україні 1929-1933:
Збірник локументів і матеріалів. К., 1993. С. 563.)*

1. Чи були виконані плани хлібозаготівель?
2. Що значило для села потрабляння на «чорну дошку»?
3. Які зміни принесла примусова колективізація українському селянину?

Література

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 [Текст] : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. / І. Г. Білас. Кн. 2. К. : Либідь, 1994. 685 с.
2. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. К.: Академвидав, 2018. 780 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. [2-ге вид.]. К. : Генеза, 1996. 360 с.
4. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів: Світ, 2003. 520 с.
5. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. К., 2002. 448 с.

¹ До весни 1933 р. с. Вербка вимерло наполовину, а с. Гаврилівка – повністю.

² За постановою РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 15 грудня 1933 р. «товарну репресію» застосовували до 82 районів з 484 сільських районів України.

6. Даниленко В. Сталінізм на Україні (20–30-ті роки) / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. К. : Наукова думка, 1991. 342 с.
7. Конквест Р. Жнива скорботи : Радянська колективізація і голодомор [Текст] / Р. Конквест ; пер. з англ. Н. Волошинович [та ін.]. Луцьк : Терен, 2007. 455 с.
8. Кульчицький С. Комунізм в Україні : перше десятиріччя (1919–1929) / С. Кульчицький. К. : Либідь, 1996. 125 с.
9. Реєнт О. Україна між світовими війнами 1914-1939 рр. Події. Люди. Документи. Нариси історії / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. К. : «Школа», 2004. 544 с.

ПЗ 16. Становище західноукраїнських земель у міжвоєнний період

План

1. Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель.
2. Політичне життя Західної України в 1920-1939 рр.
3. Український національний рух Західної України.
4. Культурний розвиток західноукраїнських земель.

Висвітлення соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель у період між двома світовими війнами радимо розпочати з характеристики загального становища регіону (назвіть, до складу яких держав входили західноукраїнські території, проаналізуйте етнічний склад окремих частин регіону та ін.). Далі варто дотримуватися пропонованого плану:

- загальна характеристика соціально-економічного становища;
- соціально-економічна політика Польщі;
- аграрна реформа румунського уряду;
- наділення селян землею чехословацьким урядом;
- кооперативний рух у Західній Україні.

Порівняйте становище окремих регіонів, що перебували у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини.

Аналізуючи політичне життя в регіоні, розгляньте такі питання:

- асиміляційна політика Польщі та Румунії щодо українства;
- переслідування православної церкви;
- політичне життя українців Закарпаття і Пряшівщини;
- селянський рух у Західній Україні (Ліньське та Татарбунарське повстання).

Зазначте, що лише на території українських земель, що входили до складу Чехословаччини, політичне життя йшло більш-менш демократичним шляхом, натомість Польща та Румунія показували приклад, якою не повинна бути національна держава.

Характеризуючи особливості українського національного руху Західної України, приділіть увагу розгляду діяльності й аналізу політичних платформ таких організацій і партій, як:

- Українське національно-демократичне об'єднання Галичини;

- Українська національна партія (Буковина та Бессарабія);
- Українське національне об'єднання Закарпаття;
- Український союз хліборобів-державників;
- Комуністична партія Західної України;
- Українське селянсько-робітничє об'єднання;
- Комуністична партія Буковини;
- Українська військова організація.

Окремо варто висвітлити процес утворення Організації Українських націоналістів, яку очолив Є. Коновалець. Розгляньте її гасла та проаналізуйте діяльність у 30-ті рр. ХХ ст.

Розповідаючи про культурний розвиток Західної України, розкрийте стан освіти, науки, літератури, образотворчого мистецтва, театру та музики, відзначте прояви впливу асиміляторської політики Польщі та Румунії. Розкрийте політику чехословацького уряду стосовно розвитку української культури. Розкрийте діяльність Українського наукового інституту в Берліні та Варшаві. Підкресліть, що незважаючи на розчленування західноукраїнських земель між різними державами культурний процес у цьому регіоні ніколи не припинявся, а навпаки - документував свою силу, був доказом того, якою була динаміка культурно-творчих кадрів українського народу, який був стан національної свідомості широких мас і які були їх стремління.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. У чому, на Вашу думку, причина відмінностей аграрної політики чехословацького уряду і політики польського та румунського урядів на західноукраїнських землях?
2. Чому уряди Польщі, Румунії та Чехословаччини не сприяли розвитку важкої промисловості краю?
3. Назвіть спільні та відмінні риси економічного розвитку західноукраїнських земель у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини.
4. Визначте соціально-економічні та національні наслідки проведення парцеляції західноукраїнських земель урядом Польщі.
5. У чому виявлялась політика колонізації та румунізації на західноукраїнських землях?
6. Чому, на Ваш погляд, польська влада організувала проведення акції ревіндикації?
7. Які історичні наслідки мала політика Польщі, Румунії, Чехословаччини на західноукраїнських землях?
8. Яким передбачався державний устрій Карпатської України? Назвіть законодавчі та виконавчі органи влади.

Заповніть таблицю Аграрні реформи у Західній Україні

	Польща	Румунія	Чехословаччина
Особливості проведення			

Результати та наслідки			
------------------------	--	--	--

Політичні партії та рухи Галичини

	УНДО	ОУН	Української соціалістично-радикальної партії
Державний устрій			
Соціально-економічний лад			
Принципи культурної і національної політики			

Робота з джерелами

З відозви Ковельського міського комітету КСМЗУ від 13 березня 1935 р. до молоді з закликом до боротьби за безплатне навчання, проти полонізації шкіл

...Шкільна молодь! Вся незаможня молодь м. Ковеля і околиць! Працюючі громадяни, батьки дітей і шкільної молоді. Сьогодні будуть намагатись втягнути вас у святкування іменин вождя сучасної фашистської системи маршала Пілсудського. Не давайте впіймати себе на прекрасні слова і пусті обіцянки! Не беріть участі у вуличних походах, святкових академіях тощо.

Замість цього закликаємо вас до боротьби з сучасним урядом нужди, безробіття і терору. Протестуймо проти шкільних оплат, ліквідації шкіл, знущання над незаможною молоддю, фашизації молодіжних організацій!

Вимагаймо безплатного навчання! Вимагаймо праці для незаможної молоді!

Вимагаймо шкіл з рідною мовою викладання!

Готуймося до шкільних страйків!

Хай живе спільна боротьба за школи на державний кошт!

Геть уряд темноти і нужди!

Геть фашизм та його вождя ката Пілсудського!

Хай живе робітничо-селянський уряд!

(Хрестоматія з історії Української РСР для 9-10 кл. / Упорядкували В. Є. Спицький і Г. І. Сургай. К., 1971. С. 144)

1. Відкинувши ідеологічні штампи, розкрийте основні вимоги української молоді.
2. Використовуючи матеріали історичної літератури, охарактеризуйте національно-культурну політику Польщі в Західній Україні.
3. Якій політичній силі належить цей документ?
4. Розкрийте ставлення цієї політичної сили до СРСР та політики більшовиків в УРСР.

Інформація газети «Правда» (Москва) про румунізацію населення Бессарабії. 12 жовтня 1919 р.

Румьшской школьной инспекцией уволены все учителя высших и начальных школ в Бессарабии, не принявшие румынского подданства и не знающие румынского языка.

На места уволенных посажены румыны. Во всех правительственных учреждениях и школах... упразднен русский язык и заменен румынским. Румынизация проводится самым знергичным образом вплоть до переименования городов и улиц.

*(Хрестоматія з новітньої історії України (1917-1945).
Навчальний посібник для 10 кл. серед. шк. К., 1998. С. 324)*

1. Охарактеризуйте національну політику Румунії щодо українських земель.
2. Чому редакція більшовицької газети була настільки стурбована ситуацією з витісненням російської мови, натомість щодо української не сказано жодного слова?

З промови депутата від Закарпаття І. Мондока в палаті депутатів Чехословаччини про політику уряду на Закарпатті. 20 жовтня 1926 р.

Скандал, який стався останніми днями в Ужгороді, коли державний цензор конфіскував саме слова «українець», «український», «український народ», «Закарпатська Україна», не можна прирівняти навіть до того відомого всьому світу царського указу...

Це наслідки тої бандитської політики, яку проводить буржуазний уряд відносно українського народу...

А урядовий чехословацький цензор конфіскує, робить своє. Забороняє 600 тис. громадян називати себе іменем свого народу. Це є злочин, якого не виправдає ніякий закон. Доходить до такого абсурду, що на просьбу, вимушену господарським терором, у селах, де немає жодної чеської дитини, закладають чеські школи. В 1920 р. була тільки в Ужгороді одна чеська школа... а в 1926 р. - 54, не рахуючи середніх та торговельних шкіл.

До того треба додати, що в більш як третині народних шкіл учителі є чехи...

Цілі години довелося б говорити про зловживання і сваволю поодиноких урядовців...

В Севлюському судовому окрузі заарештовують без найменших причин людей і гонять їх потім на роботу до поодиноких урядовців без ніяких харчів, а по закінченню роботи без ніяких протоколів пускають додому.

Відомі на ціле Закарпаття лови, де жандарми сотнями гонять людей на гони і так без ніякої зарплати примушують їх гонити на втіху панів і присутніх урядників звірину.

(Хрестоматія з новітньої історії України (1917-1945). Навчальний посібник для 10 кл. серед. шк. К., 1998. С. 326-327)

1. Яка ситуація викликала обурення у депутата?

2. Як він охарактеризував національно-культурну політику Чехословацької республіки щодо українців?
3. Які засвідчують безправне становище українського населення Закарпаття?
4. Про який царський указ йшлося?
5. Чому щодо українського населення чехословацький уряд міг проводити таку дискримінаційну політику?

Література

1. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. К.: Академвидав, 2018. 780 с.
2. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. [2-ге вид.]. К. : Генеза, 1996. 360 с.
3. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів: Світ, 2003. 520 с.
4. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. К., 2002. 448 с.
5. Реєнт О. Україна між світовими війнами 1914-1939 рр. Події. Люди. Документи. Нариси історії / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. К. : «Школа», 2004. 544 с.

ПЗ 17-19. Україна у Другій світовій війні (1939-1945 рр.)

План

1. «Українське питання» напередодні Другої світової війни.
2. Радянізації Західної України 1939-1941 рр.
3. Напад Німеччини на СРСР. Воєнна кампанія 1941-1942 рр.
4. Окупація. Нацистський «новий порядок» в Україні.
5. Рух Опору на території України.
6. Перелом у війні. Воєнна кампанія 1943-1944 рр.
7. Культурне життя України в роки війни.

Розпочинаючи характеристику становища УРСР напередодні Другої світової війни, слід звернути увагу на позитивні зміни у промисловому розвитку за роки довоєнних п'ятирічок. Насамперед, це перетворення України з аграрної країни на індустріальну. Аналізуючи економічний стан країни напередодні Другої світової війни, варто порівняти темпи розвитку важкої (т. зв. група «А»), легкої і харчової промисловості (т. зв. група «Б») та з'ясувати роль радянського керівництва у розбіжностях росту між ними. Розглядаючи особливості аграрного розвитку визначте суть «експерименту» насильницької колективізації та її наслідки. З'ясуйте характерні риси радянських методів керівництва економікою УРСР.

Висвітлюючи процес входження західноукраїнських земель до УРСР, розпочніть із розгляду радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р. та акцентуйте увагу на характеристиці таємного протоколу до нього, де йшлося про приєднання у майбутньому західноукраїнських земель до СРСР.

Початок процесу радянізації Західної України можна проаналізувати, використовуючи пропоновану логічну схему: приєднання Західної України (радянсько-польська війна) - зміна системи управління (кадрова політика) -

промислова політика (колективізація) - розвиток культури (освіта) - репресії. Завершити розгляд цього питання радимо розкриттям позитивних і негативних наслідків об'єднання всіх українських земель у складі УРСР.

З'ясування причин катастрофічних поразок Червоної армії в 1941-1942 рр. варто проводити у взаємозв'язку з розглядом «плану Барбаросса», який визначав напрямки наступу німецьких військ. Розповідь про перебіг військових дій радимо побудувати за таким планом:

- початок війни, втрата Західної України;
- проголошення Української держави, Я. Стецько;
- оборона Києва та Одеси, Севастополя;
- окупація нацистськими військами України.

Підсумовуючи виклад, варто виділити групу об'єктивних і суб'єктивних причин поразок військ СРСР.

Визначаючи особливості нацистського «нового порядку», що був встановлений в Україні, слід розпочати з характеристики адміністративного поділу УРСР. Назвіть території, що увійшли до кожної адміністративної частини.

Далі варто визначити поняття «новий порядок», встановлення якого передбачалося за планом «Ост», і перейти до розповіді про його складові: пограбування економіки України, масові репресії та винищення населення, експлуатація трудових ресурсів, культурна політика. З'ясовуючи суть поняття «Голокост», необхідно на конкретних прикладах висвітлити особливості його втілення.

Характеризуючи антифашистський рух Опору на території України, зверніть увагу на три його складові (радянське комуністичне підпілля та партизанський рух; український самостійницький підпільний та партизанський рухи; польський рух опору) та розгляньте діяльність кожного напрямку. Варто з'ясувати причини невдач на першому етапі війни радянського комуністичного підпілля, розглянути особливості діяльності партизанського руху, розкрити процес створення УПА та її діяльність.

Завершити розповідь можна аналізом відносин між представниками різних напрямів руху Опору та загальним висновком щодо їхньої ролі у перебігу війни.

Висвітлення питання варто розпочати з характеристики загальних змін на радянсько-німецькому фронті наприкінці 1942 - на початку 1943 рр. та перейти до аналізу першого наступу військ СРСР на території України.

Говорячи про невдачу наступу, визначте його негативні наслідки для населення. Після цього варто розглянути процес звільнення України від німецьких загарбників за такою схемою:

- звільнення Лівобережної України;
- бої за Київ;
- звільнення Правобережної України, Корсунь-Шевченківська операція;
- бої на Західній Україні, Карпатсько-Ужгородська операція;
- остаточне звільнення території УРСР.

Пояснити особливості культурного життя України в роки війни СРСР проти фашистської Німеччини вам допоможе такий план:

• особливості культурного життя України у 1941 рр. (розглянути зміни у культурному житті на початковому періоді окупації та розкрити у цьому роль ОУН);

• розвиток культури в умовах нацистської окупації у 1942-1944 рр. (розкрити негативні наслідки окупації для культурного поступу, репресивну політику щодо діячів культури, нищення пам'яток історії та культури, вивіз до Німеччини історико-культурних цінностей).

Наприкінці необхідно з'ясувати роль українських письменників у відродженні національної ідеї, розглянути роботу навчальних закладів УРСР, висвітлити внесок українських науковців у перемогу над нацистськими військами.

Завершити розповідь варто розкриттям внеску українського народу в розгром нацизму в 1941-1945 рр., визначенням наслідків війни (людських та матеріальних втрат).

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Доведіть чи спростуйте твердження радянського керівництва про раптовість нападу нацистської Німеччини на СРСР.
2. Назвіть напрямки ударів гітлерівців та їхніх союзників по території УРСР.
3. Назвіть найбільші оборонні та контрнаступальні операції у 1941 р.
4. Українські землі у 1941-1944 рр. опинилися у вирі Великої Вітчизняної війни чи німецько-радянської?
5. У чому проявився колабораціонізм певної частини українства? Якими мотивами керувалися колабораціоністи?
6. Як розгортався процес визволення України від фашистів?
7. Яке значення мала битва за Дніпро? Розкажіть про її перебіг.
8. Який вплив справила війна на розвиток культури?
9. Як розвивалася культура в умовах німецької окупації України?
10. Назвіть українських вчених, що працювали на зміцнення обороноздатності та військового потенціалу СРСР в евакуації.
11. Чому Й. Сталін розкритикував кіноповість О. Довженка «Україна у вогні», звинувативши його в «українському буржуазному націоналізмі»?
12. Оцініть вклад УРСР та українців у перемогу над нацизмом.

Теми доповідей та презентацій

1. «Радянізація» західноукраїнських земель та її наслідки.
2. Майбутнє України за планом «Ост».
3. Допомога СРСР від країн антигітлерівської коаліції.
4. ОУН та Німеччина у Другій світовій війні.
5. Проблема колабораціонізму під час Другої світової війни.
6. Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни.

Складання таблиці

«Порівняння політики радянізації Західної України 1939-1941 рр. та німецького окупаційного порядку в УРСР»

Критерії порівняння	Радянзації Західної України 1939-1941 рр.	Німецький окупаційний порядок в УРСР
Заходи у промисловості		
Заходи в сільському господарстві		
Соціальна політика		
Сфера культури		

«Антифашистський рух опору в Україні»

Назва руху	Мета руху	Методи боротьби	Оцінка діяльності
Радянський партизанський рух			
Український націоналістичний рух (ОУН-УПА)			

Література

1. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. К.: Академвидав, 2018. 780 с.
2. Друга світова війна і Україна. Збірник статей. Київ, 1996.
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. [2-ге вид.]. К. : Генеза, 1996. 360 с.
4. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів: Світ, 2003. 520 с.
5. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. К., 2002. 448 с.
6. Косик В. Україна під час другої світової війни. 1938-1945. Київ; Париж; Нью-Йорк;Торонто, 1992.

ПЗ 20. Особливості процесу відбудови. Радянзація західних областей України.

План

1. Наслідки Другої світової війни для України.
2. Радянзація західних областей України. Боротьба ОУН-УПА.
3. Повоєнна відбудову народного господарства України.
4. Суспільно-політичне життя в УРСР у повоєнне десятиліття.

Розпочати висвітлення першого питання доцільно з підсумування людських жертв і матеріальних втрат України в роки Другої світової війни. Варто особливо підкреслити трагізм і жахливість наслідків війни, навести

конкретні дані про кількість загиблих та сучасні дані про вартість матеріальних збитків.

Щодо зовнішньополітичної діяльності УРСР варто відзначити ті зміни, що відбулися після січня 1944 р., коли було прийнято рішення про розширення прав союзних республік у сфері міжнародних відносин, розповісти про чинники подібного кроку та навести конкретні приклади змін (утворення Наркомату закордонних справ УРСР, вступ республіки до ООН тощо), наголосивши на декларативному характері таких змін.

Розкриваючи питання повоєнних адміністративно-територіальних змін, необхідно звернути увагу на характеристику рішень Тегеранської (1943 р.) та Ялтинської (1945 р.) конференцій, на яких вирішувалися питання про повоєнні кордони. Подальшу розповідь радимо будувати, опираючись на пропонований план:

- врегулювання радянсько-польського територіального питання;
- радянсько-чехословацькі відносини, приєднання Закарпатської України;
- радянсько-румунський договір 1947 р.

Необхідно визначити позитивні та негативні наслідки процесу врегулювання територіальних питань для УРСР.

Економічні, суспільно-політичні та культурні зміни, що відбувалися в Західній Україні у процесі радянізації 1940-1950-х рр. радимо характеризувати у такій послідовності:

- * причини, що ускладнювали процес відбудови у західноукраїнському регіоні;
- * суть перетворень у західних областях УРСР;
- * суперечливий характер змін, що відбувалися в процесі радянізації на території Західної України;
- * розвиток освіти;
- * рух Опору на західноукраїнських землях у другій половині 1940-х -1950-ті рр. XX ст.
- * проведення операції «Вісла», її наслідки.

Розповідаючи про повоєнну відбудову народного господарства, слід акцентувати увагу на несприятливому становищі, що склалося в сільському господарстві (голод 1946-1947 рр., проблема фінансування, застосування репресивних методів тощо), та форсованому розвитку важкої індустрії (швидка реконструкція металургійних заводів, побудова нових підприємств, швидке зростання обсягів валової продукції промисловості тощо); провести паралелі між методами її проведення в УРСР та на Заході (Західна Європа, США). Заслуговує також на розгляд грошова реформа 1947 р., її соціальні наслідки. З'ясуйте її суть та грабіжницький характер.

Поряд із аналізом економічного розвитку зверніть увагу на повсякденне життя населення УРСР у середині 1940-х - на початку 1950-х рр.: низький рівень життя та матеріального забезпечення робітників та їхніх родин, продовольча проблема, негативні наслідки грошової реформи, житлова проблема; доведіть, що життєвий рівень населення у цей час значно погіршився.

Характеристику суспільно-політичного життя в УРСР у повоєнне десятиліття (1944-1953 рр.) потрібно будувати на аналізі ідеологічних кампаній, що проводилися в цей період в УРСР і були спрямовані проти діячів науки, літератури і мистецтва:

- боротьба з «буржуазним націоналізмом» науковців Інституту історії України АН УРСР;
- розвінчування «реакційного вейсманізму-менделізму-морганізму» в генетиці;
- репресивні постанови проти літераторів і діячів культури;
- «справа лікарів»;
- репресії щодо церкви.

Завершити розгляд питання необхідно висвітленням особливостей культурного життя УРСР в першому повоєнному десятиріччі, визначенням позитивних і негативних наслідків змін, що проводилися радянським керівництвом у цей період.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Чому сталінське керівництво вдалося до депортації кримськотатарського населення?
2. УРСР в ООН – самостійний учасник міжнародних відносин чи провідник політики Кремля?
3. Назвіть утворені після війни області УРСР.
4. Визначте причини ліквідації УГКЦ в Західній Україні.
5. Визначте причини та охарактеризуйте перебіг і наслідки голоду 1946-1947 рр. Чи можна було його уникнути?
6. Які причини та наслідки грошової реформи 1947 р.?
7. «Ждановщина» - сталінський пропагандистський піар чи захист держави від внутрішнього ворога?
8. Зазначте основні досягнення науки і культури у повоєнні роки.

Теми доповідей та презентацій

1. Постать Гавриїла Костельника в історії та культурі України.
2. Етнонаціональні зміни в Україні після війни.
3. Культ особи Й. Сталіна.

Складання таблиці

Порівняння політики радянзації Західної України

Критерії порівняння	Радянзація 1939-1941 рр.	Радянзація другої пол. 1940-х - поч. 1950-х рр.

Операція «Вісла»

Причини	Привід	Хід операції	Характер	Наслідки

УРСР у другій половині 1940-х - на поч. 1950-х рр.

Діяльність УРСР на міжнародній арені	Особливості соціально-економічного розвитку		Територіальні зміни УРСР після Другої Світової війни
	У промисловості	У сільському господарстві	

Література

1. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. К.: Академвидав, 2018. 780 с.
2. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) (Українакрізь віки). Київ, 1999. Т. 13.
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. [2-ге вид.]. К. : Генеза, 1996. 360 с.
4. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів: Світ, 2003. 520 с.
5. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. К., 2002. 448 с.
6. Литвин В.М. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946-1955). Київ, 2004.

ПЗ 21. Культурно-ідеологічні процеси та рух Опору в радянській Україні (1964-1985 рр.)

План

1. Суспільно-політичне життя УРСР у період «застою».
2. Очікування та реальність: повсякденне життя населення України.
3. Наростання опозиційного руху в Україні.
4. Культурний розвиток УРСР.

Характеризуючи суспільно-політичне життя УРСР у 1964-1985 рр., слід зазначити, що у цей період керівниками КПУ були П. Шелест (1963-1972), який проводив автономізаційну політику, та В. Щербицький (1972-1989), який дотримувався принципу підпорядкованості інтересів республіки потребам союзного центру. З'ясовуючи тогочасні суспільно-політичні зміни, необхідно зважати на загальнорадянську тенденцію до посилення ідеологічного диктату, зростання нетерпимості до інакомислення в будь-якій формі і сфері, а також виходячи з цього характеризувати причини усунення від влади П. Шелеста і призначення замість нього В. Щербицького. Зверніть свою увагу на такі зміни, як посилення процесу злиття функцій партійного і державного апарату, підміна держави та її органів партією, незмінність кадрів, старіння партійного керівництва.

Відзначте, що гальмування проведення економічних реформ у другій половині 60-х рр. XX ст. призвело до того, що вже наприкінці 1970-х рр.

економіка УРСР розвивалася екстенсивним шляхом. Це у свою чергу вело до подальшого загострення кризи радянської командно-адміністративної системи.

Розповідаючи про повсякденне життя населення України в 1965-1985 рр., зазначте, що позитивні зміни дійсно відбувалися, хоча їх масштаби явно поступалися обіцям. Відповідь варто розпочати з порівняння становища міського та сільського населення. Поясніть причини скорочення чисельності сільських мешканців та посилення процесу зростання міст. Визначте вплив на матеріальне становище пересічного українця такого явища, як випуск в обіг не забезпечених товарною масою грошей (розкажіть про товарний дефіцит, появу нескінченних черг тощо). Розкрийте питання загострення житлової проблеми та охарактеризуйте рівень медичного обслуговування, з'ясуйте наявність реальних змін в умовах радянської пропаганди.

Розгляньте також процес наростання опозиційного руху в Україні в 1965-1986 рр., охарактеризуйте його основні прояви, напрями та розкрийте особливості репресивної політики радянського керівництва щодо нього.

Відповідь стосовно культурного розвитку УРСР у зазначений період радимо будувати за таким планом:

- розвиток освіти;
- розвиток мережі науково-дослідницьких закладів, досягнення науки;
- література та кіномистецтво;
- збереження культурних пам'яток.

Підсумовуючи викладене, зробіть загальний висновок щодо впливу партійно-радянського керівництва на поступальний розвиток культури УРСР у 1965-1985 рр.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Причини згортання реформи О. Косигіна.
2. Які факти і чинники свідчили, що наростання кризових явищ в економіці республіки були явищем закономірним, а не випадковим?
3. Які наслідки мала деформація у розвитку між містом і селом в УРСР в 1960-1980-х рр.?
4. Які особливості мав культурний розвиток в УРСР в 1970-1980-х рр.?
5. Які основні підсумки розгортання дисидентського руху 1960-1980-х рр.?
6. Які причини наростання кризових явищ в економіці республіки?

Теми доповідей та презентацій

1. Петро Шелест та Україна.
2. Геронтократія в СРСР.
3. Нова хвиля русифікації: причини та наслідки.

**Складання таблиць
УРСР в 1960-1980-х рр.**

Соціально-економічний розвиток	Виявлення кризових явищ в економіці	Результати реформ 1965-1980 рр.	
		позитивні	негативні

Дисиденти в УРСР

Напрямок	Назва організації	Лідери	Програмна мета	Зміст діяльності

Література

1. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. К.: Академвидав, 2018. 780 с.
2. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) (Українакрізь віки). Київ, 1999. Т. 13.
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. [2-ге вид.]. К. : Генеза, 1996. 360 с.
4. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів: Світ, 2003. 520 с.
5. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. К., 2002. 448 с.
6. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х - початок 1990 рр. К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1998.
7. Тимченко С. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959-1989. Запоріжжя, 1995. 195 с.

ПЗ 22. Україна і процес перебудови в СРСР

План

1. Економічний розвиток УРСР: очікування та реальність.
2. Суспільно-політичне життя в Україні у період перебудови.
3. Формування багатопартійності в Україні.

Характеризуючи суспільно-політичне життя в Україні у період «Горбачовської перебудови», слід звернути увагу на аналіз етапів перебудови:

- визрівання політичного курсу перебудови (квітень 1985 -січень 1987 рр.);
- кристалізація та усвідомлення основних завдань перебудови, формування та розширення її соціальної бази (січень 1987 - літо 1988 рр.);
- зміщення центру рушійних сил перебудови згори вниз (літо 1988 - травень 1989 рр.);
- розмежування, консолідація та протистояння політичних сил (травень 1989 - лютий 1990 рр.);

- поступове наростання консерватизму в політиці керівництва СРСР і радикалізація народних мас (лютий - грудень 1990 рр.);
- крах політики перебудови (грудень 1990 - серпень 1991 рр.).

Необхідно назвати провідні елементи нової політики (інтенсифікацію економіки, прискорення науково-технічного прогресу, активізацію «людського фактора», перебудову управління та планування, удосконалення структурної та інвестиційної політики, підвищення організованості й дисципліни, поліпшення стилю діяльності, обґрунтовані кадрові зміни, підвищення відповідальності кадрів тощо). Характеризуючи економічне та соціально-політичне життя УРСР у період «перебудови», варто також розглянути питання загострення екологічних проблем в Україні, що розпочалося ще у 70-80-х рр. ХХ ст., визначити роль Чорнобильської катастрофи у переосмисленні тогочасних суспільних порядків.

Не повинен залишитися поза Вашою увагою й аналіз повсякденного життя українців у період «перебудови»: спроби розв'язати житлову проблему, підвищення рівня життя трудящих, проведення освітньої реформи та підвищення статусу вчительської праці, відмова від монополії соціалістичного реалізму у творчості, читацький бум тощо.

Варто наголосити на тому, що загострення кризи радянської системи у другій половині 1980-х рр., незважаючи на спроби її реформації, призвело до повного краху системи та розпаду радянської державності.

Розбираючи друге питання, приділіть увагу висвітленню діяльності громадсько-політичних, культурно-історичних та екологічних організацій (Товариство української мови ім. Т. Шевченка, історико-просвітнє товариство «Меморіал», екологічне громадське об'єднання «Зелений світ», Український культурологічний клуб, «Товариство Лева», українознавчий клуб «Спадщина», студентське об'єднання «Громада», Українська Гельсінська спілка та ін.), політичних партій (Народний Рух України, Українська Національна партія). Визначте причини наростання соціальної напруги наприкінці 80-х - на початку 90-х рр. ХХ ст., розгляньте процес розпаду СРСР.

Висвітлення питання формування багатопартійності в Україні необхідно розпочати з перелічення причин цього процесу:

- Розширення демократизації суспільного життя.
- Історичне коріння багатопартійності в Україні.
- Виникнення в Україні дисидентського руху 1960-80-х рр.
- Демократизація і гласність, які почали розширюватись в Україні після квітневого (1985 р.) пленуму ЦК КПРС.
- Нездатність КПРС продовжувати виконання керівної ролі усього суспільства, яку вона собі присвоїла.

Потім виокремити етапи становлення багатопартійності:

1. Перший етап (1988-1989 рр.) - характеризується створенням умов багатопартійності.

2. Другий етап (1989-1990 рр.) - етап безпосереднього створення початкової багатопартійності. За цей час у республіці було створено понад 20 партій, в які об'єднано понад 30 тис. осіб.

3. Третій етап (початок - серпень 1991 р.) - етап кардинальних змін у становленні політичної багатопартійності. Було проголошено Акт про незалежність України, заборонено діяльність Компартії України.

Логічним продовженням розповіді буде висвітлення проголошення «Декларації про державний суверенітет України» та визначення її історичного значення.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Чим була зумовлена спроба реформувати суспільство в СРСР шляхом перебудови?
2. За яких умов та яких форм набувала політизація суспільства наприкінці 80-х - на початку 90-х років.
3. Наскільки політичне структуроване українське суспільство було на початку 90-х років?
4. Яку роль відіграла у вітчизняній політичній історії Декларація про державний суверенітет України?
5. До яких наслідків привела політика перебудови і гласності?

Теми доповідей та презентацій

1. Соціалістична ринкова економіка.
2. В. Щербицький та «перебудова» в УРСР.
3. «Революція на граніті» – крок до незалежності.

Складання таблиць

Спроби реформ в економіці республіки у др. пол. 1980-х рр.

Причини необхідності реформ	Основні заходи в ході реформ	Результати		Причини провалу реформ
		позитивні	негативні	

Формування багатопартійності в Україні

Політорієнтація	Назва партії	Дата виникнення	Лідери	Програма
центристи				
ліві				
праві				

Література

1. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) (Україна крізь віки). Київ, 1999. Т. 13.
2. Баран В. Україна: новітня історія (1945-1991). Львів, 2003.
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. Київ, 2000.
4. Данцев А.А. Правители России. XX век. Ростов-на-Дону, 2000.

5. Хоскінг Дж. История Советского Союза. 1917-1991 / Пер. с англ. Смоленск, 2001.

ПЗ 23-24. Незалежна Україна: утворення та розвиток

План

1. Соціально-політичний розвиток України в роки незалежності.
2. Економічне життя України.
3. Еволюція зовнішньополітичного розвитку України.
4. Культурне і духовне життя України в роки незалежності.
5. Характеристика сучасного етапу історії України.

Висвітлення питання соціально-політичного та економічного розвитку України в роки незалежності необхідно розпочати з розгляду «Акта проголошення незалежності України», визначення його історичного значення. Зверніть увагу на причини проведення Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., його результати і значення.

Характеризуючи державотворчі процеси в Україні у 1991-2005 рр. варто висвітлити процес затвердження національної символіки державності, законодавчі ініціативи з формування прикордонної, митної служби, міліції та збройних сил; результати виборів до Верховної Ради (1994, 1998 рр.) і президента (1994, 1999, 2004 рр.).

Окремо слід розглянути основні положення Конституції 1996 р., висвітлити процес її ухвалення та визначити історичне значення. Детально слід розібрати конституційний процес 2004-2013 рр.

Розглядаючи політичне життя України у 1991-2013 рр., охарактеризуйте головні політичні партії, що були представлені у Верховній Раді, їх ідеологічну платформу та законодавчу діяльність. Зробіть акцент на висвітленні результатів виборів до Верховної Ради.

Розгляньте президентську виборчу кампанію 2004 року, проаналізуйте результати виборів та їх історичне значення, чому 2010 року відбувся реванш В. Януковича?

Характеризуючи розвиток України у 2005-2013 рр., приділіть увагу загостренню внутрішньополітичного (парламентські вибори 2006 та 2007 рр., часта зміна складу Кабінету Міністрів, дискусії навколо президентського указу про розпуск Верховної Ради восени 2008 р., суперечки навколо бюджету-2009 тощо) та економічного життя (зазначте, що світова економічна криза, яка розпочалася восени 2008 р., в Україні демонструвала такі прояви: скорочення виробництва, збільшення безробіття, закриття підприємств, криза банківського сектору, житлового будівництва, металургії тощо).

Відзначте успіхи, яких досягла наша держава у політичній, культурній, спортивній сферах, процесі євроінтеграції.

Розповідаючи про економічне життя України в роки незалежності, зверніть увагу на:

- розвиток промисловості (видобуток вугілля, виробництво сталі, чавуну та кольорових металів, авіабудування, хімічна промисловість, військова промисловість тощо);
- фінансовий розвиток (створення банківської системи, інвестиційний клімат та ін.);
- сільськогосподарський розвиток (вирощування зернових, картоплі);
- матеріальне становище пересічних українців (зверніть увагу на утворення фінансово-олігархічного прошарку населення).

Поряд із визначенням позитивних змін варто зробити акцент і на негативних явищах, що зумовлені розривом радянської системи всесоюзного економічного циклу виробництва.

Аналіз зовнішньополітичного розвитку України в роки незалежності необхідно будувати за пропонованим планом:

- визнання України незалежною державою світовим співтовариством, встановлення дипломатичних відносин із провідними країнами;
- відносини з пострадянськими країнами (СНД, ГУАМ, ЄСП та ін.);
- зовнішньополітичні стосунки з країнами Європи та США (ЄС, НАТО);
- діяльність України в міжнародних організаціях (Рада Європи, ООН, ОБСЄ, СОТ та ін.).

Назвіть головні чинники, що впливають на зовнішню політику України у період незалежності:

- складність геостратегічного положення (між Росією та розширеним Північно-Атлантичним союзом);
- внутрішні соціально-економічні проблеми;
- протиріччя між східними та західними регіонами України;
- політико-стратегічна проблема Кримського півострову та перебування на ньому Чорноморського флоту РФ;
- енергетична залежність від природних ресурсів РФ.

Наприкінці розповіді варто розглянути культурне і духовне життя України в роки незалежності (акцентуйте увагу на позитивних і негативних рисах культурного розвитку, пов'язаних із здобуттям незалежності; на конфесійному протистоянні, підкріпленому політичною кон'юнктурою).

З кінця 2013 р. і по нині Україна переживає надзвичайно складний період своєї історії. Його ще належить оцінити історикам, але вже сьогодні ми маємо

подати загальну картину тих подій та процесів, що сколихнули нашу державу і суспільство протягом останніх років.

Характеристика цього періоду має включати три складові: «Євромайдан» та «Революція гідності»; анексія Криму; «Антитерористична операція» на Донбасі, військова агресія РФ на Сході України.

Подій осені 2013 р. - зими 2014 р. радимо характеризувати за планом:

- причини наростання невдоволення режимом В. Януковича;
- привід до початку народних виступів;
- прагнення, надії та сповідання мітингувальників;
- хронологічне розгортання подій «революції Гідності»;
- наслідки та уроки «революції Гідності».

Події у Криму варто подавати як з позицій допущених помилок українською владою протягом 1991-2014 рр., що дозволили РФ реалізувати анексію АРК, так і відвертого порушення всіх норм міжнародного права нашим північним сусідом.

Висвітлюючи перебіг подій на Сході України в умовах гібридної війни Росії в Україні, варто акцентувати увагу на підступності дій незаконних військових формувань так званих «ДНР» та «ЛНР», проблемі руйнування цивільних об'єктів, трагедії вимушених переселенців зі східних регіонів України, загиблих мирних жителів, військових втрат та на самовідданості й мужності українських військових, діяльності волонтерського руху.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Причини зволікання з прийняттям Конституції незалежної України.
2. Причини зміни форми правління в державі в 2004 та 2010.

Теми доповідей та презентацій

1. Кримське питання в роки незалежності.
2. Стан демократії та свободи слова в Україні.
3. Не «заморожені» конфлікти на пострадянському просторі.
4. Шляхи розв'язання конфлікту на сході України.

Література

1. Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991-2000 рр.) (Україна крізь віки). Київ, 2000. Т. 14.
2. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці (суспільно-політичний розвиток України в першій половині 90-х років). Київ, 1994.

3. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності: курс лекцій. Навчальний посібник. Київ, 1999.
4. Шморгун О. Україна: шлях відродження (економіка, політика, культура). Київ, 1994.
5. Яневський Д., Лукацький Є. Україна: від незалежності до свободи. Харків, 2005.
6. Яневський Д. Обличчя помаранчевої революції. Харків, 2005.
7. Яневський Д. Хроніка помаранчевої революції. Харків, 2005.

Питання для підсумковому контролю

1. Політичне й соціально-економічне становище українських земель у XVI – пер. пол. XVII ст. Люблінська унія.
2. Духовно-культурний розвиток українських земель в XVI – пер. пол. XVII ст. Берестейська унія.
3. Запорозька Січ – як військова, господарська та державна організація.
4. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI - сер. XVII ст. Петро Конашевич-Сагайдачний.
5. Козацько-селянські повстання кінця XVI - пер. третини XVII ст.
6. Причини, характер і періодизація Української національної революції сер. XVII ст. Богдан Хмельницький.
7. Військові дії у 1648-1653 рр. Зборівський та Білоцерківський мирні договори.
8. Утворення Української гетьманської козацької держави середини XVII ст. Її політичний та адміністративно-територіальний устрій, економічні відносини.
9. Переяславська угода та Березневі статті (1654) і їх наслідки для України.
10. Україна в другій половині XVII ст.: доба Руїни.
11. Гетьман Іван Мазепа, його внутрішня і зовнішня політика та роль в історії України.
12. Колоніальна політика Російської імперії щодо України в пер. пол. XVIII ст. Пилип Орлик, Павло Полуботок.
13. Україна у др. пол. XVIII ст. Кирило Розумовський.
14. Ліквідація російським самодержавством Гетьманщини та Запорозької Січі. Петро Калнишевський.
15. Соціальні рухи в Україні: гайдамацтво, Коліївщина, опришківство.
16. Україна в російсько-турецьких війнах др. пол. XVIII ст. - пер. пол. XIX ст.
17. Поділи Польщі та їх вплив на територіальні зміни в Україні в др. пол. XVIII ст.
18. Політичне становище та соціально-економічний розвиток України у складі Російської імперії та Австрійської монархії кін. XVIII ст. - пер. пол. XIX ст.
19. Національне відродження в Україні в пер. чв. XIX ст. Масонський та декабристський рухи.
20. Кирило-Мефодіївське товариство в історії суспільно-політичного руху та культури України.
21. «Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху та культури України.

22. Західноукраїнські землі в Європейській демократичній революції 1848 року.
23. Скасування кріпосного права та панщини на західно- та східноукраїнських землях.
24. Особливості політичного та соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій у др. пол. XIX ст.
25. Суспільно-політичне життя та національний рух в Україні у др. пол. XIX ст. Громадівці, народники. Москвофіли, народовці.
26. Виникнення, програмні документи та діяльність українських політичних партій кін. XIX - поч. XX ст.
27. Революційні події 1905-1907 рр. в Україні.
28. Україна у Першій світовій війні.
29. Створення, бойовий шлях та культурно-освітня діяльність Українських Січових Стрільців.
30. Причини, характер та періодизація другої Української національної революції поч. XX ст.
31. Утворення Української Центральної Ради, її національний, соціальний і партійний склад та програма. Михайло Грушевський.
32. Утворення Генерального секретаріату, його діяльність. Володимир Винниченко.
33. Універсали Центральної Ради та проблеми розбудови Української держави. Проголошення Української Народної Республіки.
34. Проголошення та спроби встановлення радянської влади більшовиками. Перша війна радянської Росії проти УНР. Героїзм і трагедія Крут.
35. Берестейський мирний договір УНР з Центральними державами: досягнення і прорахунки.
36. Гетьманський переворот і прихід до влади Павла Скоропадського. Утворення гетьманського уряду, його склад і програмні документи.
37. Внутрішня і зовнішня політика Гетьманської держави Павла Скоропадського.
38. Прихід до влади Директорії, її склад, соціально-економічна та політична програма.
39. Друга війна радянської Росії проти УНР. Утвердження радянської влади в Україні. Симон Петлюра.
40. Перший та Другий зимові походи армії УНР. Трагедія під Базаром.
41. Варшавський та Ризький мирні договори та їх наслідки для України.
42. Листопадова національно-демократична революція (1918) та виникнення Західно-Української Народної Республіки. Євген Петрушевич.

43. Польсько-українська війна 1918-1919рр. Кость Левицький.
44. Акт злуки УНР та ЗУНР (1919), проблеми соборності України.
45. Причини поразки та уроки Другої української національної революції 1917-1921рр.
46. Внутрішнє і міжнародне становище України після поразки національно-визвольних змагань 1917-1921рр. Черговий перерозподіл українських земель іноземними державами.
47. Вхід УСРР до складу СРСР. Обмеження суверенітету республіки.
48. Голод 1921-1923рр. УСРР в роки нової економічної політики.
49. Політика українізації, її суть та наслідки.
50. Індустріалізація в УСРР: завдання, характерні ознаки та прорахунки.
51. Колективізація в УСРР: причини і наслідки.
52. Голодомор 1932-1933рр. – геноцид українського народу.
53. Масові політичні репресії 20-30-х років більшовицького режиму в УСРР.
54. Політичне, соціально-економічне та духовно-культурне становище західноукраїнських земель у міжвоєнний період (1921-1938).
55. Створення та боротьба Української Військової Організації та Організації Українських Націоналістів. Євген Коновалець.
56. Карпатська Україна в 1938-1939рр. Августин Волошин.
57. Пакт Молотова-Ріббентропа та його вплив на розв'язання Другої світової війни.
58. Вхід західноукраїнських земель до складу СРСР та УРСР.
59. Радянська. Масові репресії радянського режиму на західноукраїнських землях у 1939-1941рр.
60. Німецько-радянська війна 1941-1945рр. й Україна. Поразки Червоної армії й окупація України гітлерівською Німеччина.
61. Німецький окупаційний режим в Україні (1941-1944).
62. Радянське підпілля та партизанський рух у роки німецько-радянської війни (1941-1945).
63. Створення та боротьба Української Повстанської Армії. Роман Шухевич — «Тарас Чупринка».
64. Акт відновлення Української державності (30 червня 1941р.). Степан Бандера.
65. Українська дивізія «Галичина». Андрій Мельник.
66. Звільнення України від німецької окупації (1943-1944).
67. Завершення та наслідки Другої світової війни для України.
68. УРСР у повоєнні роки (1945-1955): відбудова народного господарства, голод 1946-1947 рр., зовнішньополітична діяльність.
69. УРСР у повоєнні роки (1945-1955): суперечливий характер суспільно-

- політичного життя. Боротьба з українським націоналізмом.
70. Радянізація західних областей УРСР (1945-1955). Ліквідація УГКЦ. Продовження боротьби ОУН та УПА.
 71. УРСР в період десталінізації (1956-1964). «Хрущовська відлига». Соціально-економічний розвиток та суспільно-політичне життя.
 72. УРСР в роки «Брежнєвського застою» (1964-1985). Сповільнення темпів економічного розвитку. Політика русифікації. Петро Шелест та Володимир Щербицький.
 73. Дисидентський та правозахисний рухи. Шістдесятники. Левко Лук'яненко та Іван Дзюба.
 74. «Горбачовська перебудова» та її вплив на суспільно-політичні та економічні процеси в Україні. Активізація національного руху. Створення та діяльність НРУ. В'ячеслав Чорновіл.
 75. Декларація про державний суверенітет УРСР (1990). Акт про незалежність України (1991). Грудневий референдум (1991).
 76. Проблеми політичного, соціально-економічного та духовно-культурного розвитку незалежної України (1991-2004). Леонід Кравчук та Леонід Кучма.
 77. «Помаранчева» революція 2004-2005 рр.: причини і наслідки. Віктор Ющенко та Юлія Тимошенко.
 78. Революція гідності («Євромайдан»). Віктор Янукович. Російська агресія.
 79. Проблеми розбудови української держави на сучасному етапі. Петро Порошенко та Володимир Зеленський.
 80. Українська еміграція (діаспора): основні періоди, розселення та сучасний стан.

Рекомендована література та інформаційні ресурси

Основна (базова) література

1. Бойко А. Історія України. 7-е видання, стереотипне. К.: Академія, 2018.
2. Гісем О. Історія України в таблицях / О. Гісем, О. Мартинюк, О. Трухан. Харків, 2006.
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. К.: Генеза, 2000.
4. Довідник з історії України. А-Я / упорядкув. та наук, ред.: І. Підкова, Р. Шуст, І. Гирич. НАН України. Інститут історії України. Вид. 3 доopr. і доповн. К.: Генеза, 2008.
5. Історія України. Хрестоматія у двох частинах : Навчальний посібник. К.: Алтерпрес, 2004.

Додаткова (допоміжна) література

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: суспільно політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. К.: Либідь, 1994.
2. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950) [пер. з англ. Н. Кочан]. Л.: Вид-во УКУ. 2005.
3. Білоцерківський В.Я. Історія України: Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2007.
4. Брайчевський Михайло. Приєднання чи возз'єднання? *Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження)*. К., 2003. С. 307-308.
5. Брехуненко В. Морські війни українських козаків. Київ, 2007. (Перемоги української зброї).
6. Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького. Київ, 2007. (Перемоги української зброї).
7. Брехуненко В. Богдан Хмельницький. Київ, 2007. (Великі українці).
8. Брехуненко В.А. Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI - XIX ст.). *УІЖ*. 2004. № 1. С. 140-147.
9. Голод 1921-1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів К.: Наукова думка, 1993.
10. Голод в Україні 1946-1947: причини і наслідки. Київ-Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1998.
11. Горобець В. Павло Полуботок. Київ, 2009. (Гетьмани).
12. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К.: Т-во «Знання» України, 1991.
13. Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст.: нариси політичної історії. К.: Либідь, 1993.
14. Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України. *Україна. Наука і культура*. Вип. 26-27. К., 1993.

15. Дейвіс Норман. Європа: Історія [пер. з англ.. П. Таращук, О. Коваленко]. К.: Основи, 2006.
16. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали. Філадельфія-Київ-Вашингтон, 1993.
17. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? [передм. Ю. Шаповала]. К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2005.
18. Дзюба І.М. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна. К.: Криниця, 2003.
19. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. К., 1996.
20. Енциклопедія історії України: у 5-ти т. / редкол.: В.А. Смолій, Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький [та ін.]. К.: Наукова думка, 2005-2008.
21. Іванишин П. Печать духу: національно-екзистенціальна Франкіана. Дрогобич: Відродження, 2006.
22. Історія Русів [передм. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука]. К.: Рад. письменник, 1991. 318 с.
23. Історія України: навч.-метод. посіб. для семінар. занять / В.М. Литвин, А.Г. Слісаренко, В.Ф. Колесник [та ін.]. К.: Знання-Прес, 2006.
24. Історія України [навч. посіб. для семінарських занять для студ. неісторичних спеціальностей ВНЗ] / О. Полянський, Р. Труба. Л.:ЛДУФК, 2011.
25. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / за заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. Київ-Чернівці: Книги – XXI, 2008.
26. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля . К., 2002. 448 с. (Альма-матер).
27. Коляда І. А. Юні історики-дослідники : навч.-метод. посіб. з історії України / І. А. Коляда, О. Ю. Кирієнко ; [відп. за вип. О. Лісовий]. К., 2015. 371 с
28. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. К., 1992. 267 с.
29. Курносів Ю. Ю. Насилля – головний аргумент більшовизму. *ВІЖ*. 1991. №12.
30. Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Тернопіль: Джура, 2005.
31. Магочій Павло Роберт. Історія України [пер. з англ. Е. Гейдела, С. Грачової]. К.: Критика, 2007.
32. Мицик Ю. Іван Мазепа. Київ, 2007. (Великі українці).
33. ОУН в світі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр. *Причинки до суспільного мислення*. Торонто, 1989. С. 75-81.
34. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Т. 1. К.: Сфера, 1997.
35. Остафійчук В. Історія України: сучасне бачення: навч. посіб. 3-тє вид., перероб. і доп. К.: Знання-Прес, 2006.
36. Паславський І. В. Між Сходом і Заходом. Нариси з культурно-політичної історії української церкви. Львів: Стрім, 1994.

37. Патер Іван. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000.
38. Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В.В Петровський, Л.О. Радченко, В.І. Семененко. Х.: ВД «ШКОЛА», 2007.
39. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ - ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, С. І. Білокінь [та ін.]. К.: Наукова думка, 2002.
40. Полянський О. Західна Україна у двох революціях: 1848-1918. Тернопіль: Джура, 1998.
41. Полянський О. Український рух Опору в 1921 - 1939рр. Тернопіль: Підручники і посібники, 2004.
42. Попович М. Червоне століття. К.: АртЕк, 2005.
43. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х - початок 1990-х рр. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998.
44. Сергійчук Володимир. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи. К.: Дніпро, 1996.
45. Смолій В. Українська національна революція ХVІІ ст. (1648-1676рр.) / В. Смолій, В. Степанков. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. Т. 7. (Україна крізь віки).
46. Субтельний О. Україна: історія [пер. з англ. В. Шевчука]. 3-ге вид., перероб. і доп. К.: Либідь, 1993.
47. Москвофільство: Документи і матеріали / упоряд. О. Сухий. Львів, 2001.
48. Семчишин М. Тисяча років української культури: Історичний огляд культурного процесу. 2-ге вид., фототип. К.: Фенікс, 1993. 550 с.
49. Стаднійчук Є. П. Становлення і характер радянської влади в Україні. Історико-правові аспекти (1917-1922 рр.). К., 1998.
50. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. К., 2001.
51. Українська загальнонародна організація (УНФ-2). Дослідження, документи, матеріали: у 2 т. Т. 1 / упоряд. Ю.Д. Зайцев. Львів: Афіша, 2005.
52. Українська революція і державність (1917-1920 рр.). К.: Парламентське видавництво, 1998.
53. Українські Січові Стрільці. 1914-1920: ювілейне перевидання / ред. О. Романів. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2005.
54. Український голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив. Т. 1. / упоряд. О. Ю. Мицик. 2-ге вид. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005.
55. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник. К.: Картографія, 2001.
56. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. К.: Абрис, 1997.
57. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події важкої історії. К.: Генеза, 2001.

58. Шевчук В. Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. К.: Либідь, 2006.
59. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х томах. Львів, 1991.
60. Яковенко Наталя. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид., перероб. та розшир. К.: Критика, 2005.

Електронне навчальне видання комбінованого використання
Можна використовувати в локальному та мережному режимі

Тавшунський Олег Михайлович

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти
першого (бакалаврського) рівня денної форми здобуття освіти
за спеціальністю 032 «Історія та археологія»
(освітня програма «Краєзнавчо-туристична робота»)

В авторській редакції

Підписано до розміщення 30.01.2025. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 5,58. Обсяг 1,603 Мб. Зам. № 49/25.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009
Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна